

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978

A TARTALOMBÓL

Ács Pál: Rimay — mint Bolygó János
Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék
Dávidházi Péter: A tagolt formateljesség normája

*

Szelestei N. László: Az Erdődy-énekeskönyv
Oltványi Ambrus: Kiadatlan Kölcseny-levelek és -iratok

Szemle

Julow Viktor: Árkádia körül (Fried István)
Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei (Wéber Antal)
Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (Vekerti László)
Három kötet műelemzés (Grezsa Ferenc)
Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd (Varga Imre)
Jékel Pál—Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája
(Kőszeghy Péter)
A Duna vallomása (Sziklay László)
Könyvek a kolozsvári Korunkról (Pomogáts Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1978. LXXXII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klanczay Tibor
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Tverdota György
Varga József
Veres András

<i>Ács Pál: Rimay — mint Bolygó János</i>	1
<i>Bíró Ferenc: A legérzékenyebb nemzedék (Báróczi Sándor és „testőriró” barátai)</i>	16
<i>Dávidházi Péter: A tagolt formateljesség normája (Fejezet Arany kritikusai gondolatrendszeréből)</i>	32

Kisebb közlemények

<i>Dukkon Ágnes: Tótfalusi Kis Miklós naptárai (1694—1702)</i>	52
<i>Terbe Lakos: A Legenda keletkezése és helye Petőfi költészetében</i>	61
<i>Beke Albert: Gyulai Pál illúzióelmélete</i>	68
<i>Lengyel András: A Békésmegyei Közlöny és József Attila</i>	74

Adattár

<i>Szelestei N. László: Az Erdődy-énekeskönyv</i>	83
<i>Oltványi Ambrus: Kiadatlan Kölcsey-levelek és -iratok</i>	95

Szemle

<i>Julow Viktor: Árkádia körül (Fried István)</i>	107
<i>Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei (Weber Antal)</i>	110
<i>Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (Vekerdi László)</i>	112
<i>Három kötet műelemzés (Greza Ferenc)</i>	117
<i>Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösd (Varga Imre)</i>	121
<i>Jékel Pál—Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája (Kőszeghy Péter)</i>	122
<i>A Duna vallomása (Sziklay László)</i>	124
<i>Könyvek a kolozsvári Korunkról (Pomogáts Béla)</i>	127

*

Tóth Melinda: Árpád-kori falfestészet. — Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. — Erdélyi fények. — Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. — Holl Béla: A 200 éves váci könyv. — Kovács Endre: Szabadság, harcunk és a francia közvélemény. — É. Kiss Katalin: Shakespeare szonettjei Magyarországon. — Korek Valéria: Hangulat és valóság. — A 2×2 józansága. — Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. (V. Kovács Sándor, Hopp Lajos, Holl Béla, F. Csanak Dóra, Kelecsényi Gábor, Vörös Imre, Kovács József, Nagy Miklós, Szajbély Mihály, Kiss Gy. Csaba)

132

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11—13.

ÁCS PÁL

RIMAY – MINT BOLYGÓ JÁNOS¹

Rimay János az 1608-as országgyűlésen

A *Ki sok országoknak fejedelme valál*... kezdetű pasquillust Bisztray Gyula közölte a Régi Magyar Költők Tárában.² A gúnyverset Szepsi Laczkó Máté krónikája őrizte meg számunkra,³ mindazonáltal 1959-ig ismeretlen maradt, mert Mikó Imre a krónika kiadásakor elhagyta.⁴ Irodalomtörténeti kézikönyvünk néhány sorban felhívja¹ rá a figyelmet mint a XVII. század elején felvirágzó magyar politikai pasquillus típusának első képviselőjére.⁵ Az álnéven írott vers politikai és esztétikai értékelésére, valamint szerzője kilétének felderítésére azonban – tudtunkkal – eddig senki nem tett kísérletet.

A pasquillus írója közli a szerzetetés pontos dátumát és helyét, de önmaga a titokzatos Bolygó János álnév mögé rejtőzik: *Anno 1608. 21. Januarii. Posonii, in domo Forintos-ház vocata, per Joannem Bolygo conscriptus*. A gúnyvers – amely az 1608. január 21-én megnyílt pozsonyi részgyűlés idején íródott, és sorra vége az ország főméltóságait, egy-egy négysoros versszakban dicséri, vagy pellengérré állítja őket – szerencsére sokkal többet elárul költőjéről.

A pasquillus, mint politikai karikatúra-album, szubjektív véleményesorozat, elsősorban az író által képviselt szemléletet jellemzi. Bisztray állapítja meg, hogy a szerző „Illésháznak, az 1608. évi országgyűlések politikai vezérégyéniségének környezetéhez tartozhatott, mert feltétlen elismeréssel magasztalja őt, míg a vele szemben álló katolikus főpapat a legélesebben támadja”. Bátran állíthatjuk, hogy a pasquillus nemcsak a megszólalásig hüén tükrözi az idős államférfi által képviselt rendi törekvéseket, hanem a műfaj alapvető sajátosságából fakadó arrogáns-agitatív hangon Illésházy személyes politikáját szolgálja. Támadja a vele akkor egy táborban küzdő riválist, a lutheránus Thurzó Györgyöt, az óvatos ex-erdélyi fejedelemhez, „az isten anyaszentegyházának egyik nagy oszlopához”,⁶ a református Homonnay Bálinthoz pedig így szól: „Nincsen drágább köztünk az egy igaz hitnél”. Véleményünk szerint ebből mégsem kell feltétlenül arra következtetnünk, hogy a szerző, maga is református, csupán annyi bizonyos, hogy valamelyik protestáns felekezethez tartozik. A kor nyelvhasználatában ugyanis többnyire a „pápista hittel” szembeállított „igaz hit” fogalma az általában vett protestantizmusra vonatkozott, míg az egyes felekezeteket a „vallás”, „confessio” kifejezésekkel illették. Prágai András versében olvashatjuk a következő sorokat: „Por fővenyen épült, nedvességtől örült *Jesuitáknak hité*,/. . . Az igaz hit pedig mint az nap úgy fénlík minden nyomorúságban”.⁷

¹ Köszönettel tartozom KOVÁCS Sándor Iván tanár úrnak, régi magyar irodalmi szemináriumvezetőmnek, aki felhívta a figyelmemet arra, hogy a vers feltehetőleg Rimay szerzeménye, valamint sok segítséget nyújtott a kutatómunkában is.

² RMKT XVII. 1. 392–96.

³ Szepsi Laczkó Máté krónikája. 1624 körül. Marosvásárhely, Teleki könyvtár. Mikrofilmje: MTAK 319/IV.

⁴ MIKÓ Imre: Erdélyi történelmi adatok. III. – továbbiakban ETA III.

⁵ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor. Ezt a fejezetet STOLL Béla írta. Bp. 1964. 99.

⁶ ETA III. 124.

⁷ A kor történelmi, politikai, vallási viszonyairól átfogó képet ad BENDA Kálmán alapvető tanulmánya: Habsburg politika és rendi ellenállás a XVII. század elején. Történelmi Szemle, 1970. 404–427. – A Prágai-vers lelőhelye: RMKT XVII. 8. 9.

Az erdélyi politikusok jellemzése (16., 17., 25. strófák) arra enged következtetni, hogy ezeket a versszakokat csakis olyan valaki írhatta, aki már régóta jól ismeri és osztja Illésháznak Erdély jövőjéről alkotott nézetét.⁸ A költő ismeretségei nyilvánvalóan visszavezethetők a Bocskay-féle szabadságharc idejére, hiszen többeket az akkori események összefüggésében jellemez (6., 8., 25. strófák). Egyes versszakok bizalmas intonációja, egyszerű, közvetlen, baráti hangvétele közeli kapcsolatokat sejtet (21. illetve 4. strófa), ezzel együtt úgy érezzük, hogy a szerző elhatárolja magát a főrendektől, „az Uraktól”, tehát egy alacsonyabb társadalmi réteghez tartozik (27. strófa). Végül a költemény belső, esztétikai kvalitásai Balassin iskolázott kiváló költőről, eszmerendszere pedig sztoikus, morál-központú világnézetéről tanúskodik.

Különös tekintettel a vers sajátos művészi értékeire, a felsorolt tények alapján úgy véljük, hogy a pasquillust valószínűleg Illésházy titkára, a poézisben és a diplomáciában egyaránt jártas Rimay János írhatta. Lássuk hát, hogyan vonható egyre szorosabbra előbb a külső, történeti, majd a belső, szövegfilológiai bizonyítás hálója a sztrégovai költő köré!

Közismert, hogy Rimay és Illésházy kapcsolata arra az időre nyúlik vissza, amikor a költő Bocskay ajtónállója volt, és mint belső titoknok közvetített a fejedelem és a lengyelországi bujdosásából hazatért főúr között. Hadd emlékezzünk meg itt arról is, hogy ő volt az első, aki a kassai udvarban az Illésházy vezette „békepárthoz” csatlakozott. Nagy László legújabb kutatásai rámutatnak, hogy ez a kapcsolat a Bocskay rejtélyes „mérgeztetése” és Káthay Mihály kancellár meggyilkolása körüli időben, tehát 1606 végén és 1607 elején egyre szorosabbra fűződött.⁹ A költőt és az akkor hatvanhat éves államférfit kölcsönös érdekek kapcsolták egymáshoz. Illésháznak szüksége volt a kassai „helyzetjelentésekre”, Rimay pedig tudta, mert módjában állott tudni, hogy Likava urának csillaga felemelkedőben van. Nagy László meggyőzően érvel amellett, hogy a „háborús párti” Káthay meggyilkolására személyesen Illésházy adott parancsot Nyáry Pálnak és társainak. Utal rá, hogy az Illésháznak elkötelezett Rimay szintén tudott az összeesküvéstről. Nem tartja azonban fontosnak kiemelni, hogy Illésházy Rimaynak írott levele, amelyet döntő bizonyítékként idéz,¹⁰ valójában *válaszlevél* Rimay 1606. december 31-én kelt jelentésére, amelyben így ír: „Bánom pedig, hogy pennával nem írhatok mindazokról, amikről szűkségesképpen beszélhetnék három vagy négy óráiglan Nagysággal, mert azokhoz képest Nagyságod is inkább tudná az közöttünk való közönséges jónak takargatásához magát szabni, mely közönséges jót, amint látom, Homonnay uram csak Nyáry urammal földöz. Ezeknek kell azért az Nagyságod jó tanácsa, hogy amiben akadoznak, az Nagyságod tanácsával mehessenek által azon.”¹¹

„Ígaz köz mondás az, hogy aki sárban esik, keveredetlen nem kél ki belőle.”¹² Így vall magáról később a bűnbánó Rimay, aki egyelőre az 1607-es hajdúalázad „zűrzavaros és bódult állapotában” veszélyeztetett egzisztenciáját igyekszik többfelől is biztosítani. Felajánlja szolgálatait a „békepárt” másik vezérének, Thurzó Györgynek is, de tudjuk, hogy csak György fia, Imre idejében kerül majd familiáris viszonyba a családdal.

10. ábra. Rimay János levele Illésházy István fejedelemnek, 1606. december 31-én kelt. A levél egy részlete.

⁸ A Rákóczi Zsigmondról alkotott jellemrajz feltűnően megegyezik Borsos Tamás véleményével: „És ugyan azalatt tevék fejedelemmé az vén Rákóczi Zsigmondot, azki jámborul bírja vala az országot, csak hogy azmi kincse az országnak kezébe akadhat vala, azt Barna Istvántól, az komornyikától igen kiküldözi vala Magyarországba.” BORSOS Tamás: Vásárhelytől a Fényes Portáig. Kiad. KOCZIÁNY László. Bukarest, 1972. 56.

⁹ NAGY László: Káthay Mihály a magyar történelemben. Valóság, 1976. 9. 93–108.

¹⁰ IPOLYI Arnold. Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 155.

¹¹ Rimay János összes művei. – továbbiakban Rimay ÖM – Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 240. – Rimay be volt tehát avatva a gyilkosság tervébe, ahhoz azonban, hogy ismerte volna Bocskay halálának igazi okát, és nem hitt a mérgezés gyanújának, szó fér. Nagy László nem veszi figyelembe Rimay 1606. szept. 7-én kelt korábbi levelét (BENDA Kálmán: Rimay János levele Illésházy Istvánhoz. Itk 1969. 603–604.), valamint azt sem, hogy fent idézett levelében a költő arról ír, hogy a méreg „kolbász szabásó hólyagocskáiban kiütötte magát” a fejedelem hasán és vékonyán.

¹² Rimay ÖM 98.

A nyarat jobbra sztrégovai otthonában tölti, ősszel azonban Illésházy oldalán egyre aktívabban részt vesz mind a vármegye, mind az országgyűlés politikai életében. Ott volt-e Rimay az 1608. évi január–februári részgyűlésen? Erre vonatkozóan az országgyűlési iratok éppúgy hallgatnak, mint a költő levelei. Rimay november 11-én a feltámadt hajduktól reszkető losonci megyegyűlésen tartózkodik, 13-án írja Thurzónak, hogy az „úrsten kegyelmességéből megfordítván csendesszégre ezt az állapotunkot Nagyságodot megkeresem”.¹³ Itt tűnik el a szemünk elől, legközelebb csak márciusban, az érsekújvári tárgyalásokon látjuk viszont.¹⁴

A közben eltelt három hónapnyi időről az életrajzíró Ferenczi Zoltán a következőket mondja: „Most aztán Rimayt Illésházy mellett azok a mozgalmak foglalták le, melyek Mátyás trónrajutását és Rudolf kényszerű lemondását megelőzték.”¹⁵ Úgy véljük, hogy a likavai báró nagyvonalú kül- és belpolitikai tervének gyakorlati megvalósulása itt, ezen a január–februári részgyűlésen állt vagy bukott, ahol a magyarországi rendekre és személy szerint órá nem kisebb feladat várt, mint „a szomszédos országok rendjeinek megnyerése Mátyás trónutódlásának biztosítása céljából”.¹⁶ Kemény csatákat kellett vívnia a hajthatatlan és konok császárpárti Forgách érsekkel is.¹⁷ Nem kétséges, hogy győzelmének objektív feltételei megvoltak, önbizalomban sem volt nála hiány: Az aggályoskodó Erdődy Tamás bánt így nyugtatgatta: „Mit félsz, három napig semmivé teszem”, ti. a császár hatalmát.¹⁸ De szép számmal akadtak ellenségei is; „hűtlenségi perének” hullámai sohasem nyugodtak el véglegesen. Andreasith Mátyás ítélemster meg a koronázó gyűlésen sem átalotta nyíltan „hazaárulónak, bestelések kurvafiának” nevezni.¹⁹

Illésházy ebben a helyzetben nem nélkülözhetette egyetlen hűséges párthívet sem. Tudjuk, hogy az 1607. július 25-ére, a Rudolf által hirdetett gyűlésbe ő hívta Rimayt, bizonyítékunk van rá, hogy a költő meg is jelent akkor Pozsonyban.²⁰ A magyar rendek 1608. január 23-án kelt feliratában olvashatjuk, hogy a törökkel kötendő végleges béke céljából még ebből a gyűlésből követeket akartak küldeni Törökországba.²¹ Mint ismeretes, a deputáció csak jóval később, az érsekújvári tárgyalások után (melyeken Rimay is részt vett), június 21-én indult el Komáromból. Az események jól követhető menetéből mégis arra következtethetünk, hogy Illésházy nem ajánlhatta volna Rimayt törökországi követnek, ha az nem tartózkodik mellette már *régóta*. A költő egyik Illésházyhoz írott levele világosítja meg a helyzetet: „Látván az Nagyságod szűnés nélkül való sok gondjait és az embereknek Nagyságodra való rohanását, noha majd *mindennap ott forgottam én is az Nagyságod háta* megett, abban azért az sok gondjaiban, átalottam Nagyságodot az én könyörgésemmel és szorgalmaztatásommal terhelnem.”²² Nézetünk szerint a levélnek ezen passzusa nemcsak a Komáromban együtt töltött időre, hanem általában, a portai követtséget megelőző hónapokra vonatkozik.

Ezt a spekulációt támasztják alá legújabb filológiai adataink is. A Széchényi Könyvtárban őrzik Illésházy latin nyelvű kéziratot másolati könyvét, amelyben Pozsonyból, 1608 januárjától keltezett szövegeket találtunk – Rimay kézírásával.²³

¹³ Rimay ÖM 252. – KOMLOVSZKI Tibor mutatta ki (Rimay-adatok a bicsei levéltárból. ItK 1960. 483–86.), hogy a levél nem Illésházyhoz szól, mint azt Eckhardt Sándor hitte, hanem Thurzó Györgyhöz.

¹⁴ FERENCZI Zoltán: Rimay János. Bp. 1911. 66.

¹⁵ Uo. 66.

¹⁶ WITTMAN Tibor: Az osztrák–Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez. 1606–18. A. UnivSzeg Sectio Hist V. 1959. 18.

¹⁷ SÖRÖS Pongrácz: Forgách Ferencz a bíboros. Száz 1901. 691–729.

¹⁸ BENDA Kálmán idézi a soproni követek naplójából: i.m. 417.

¹⁹ KÁROLYI Árpád: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp. 1883. 163.

²⁰ FERENCZI Z.: i.m. 65.

²¹ A magyar rendek felirata a Magyar Országgyűlési Emlékek BENDA Kálmán által sajtó alá rendezett 1607–1608-as kötetében. (A továbbiakban MOE 1607-08.) A még kéziratban levő anyagot Benda Kálmán volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

²² Rimay ÖM 275. – Buda, 1609. jan. 10. után.

²³ OSZK kéziratár. Fol. Lat. 2336.

Úgy érezzük, ezek az apró adatok együttesen elfogadhatóan bizonyítják Rimay megjelenését a januári gyűlésen. Vessünk most egy pillantást arra a tényezőre is, amely látszólag Rimay szerzősége ellen szól: hogyan magyarázhatjuk a Thurzó György elleni „támadást”? A költő nem pocskondiázza, mint Dóczyt, a „konkoly királyt”, nem is szurkálgatja, mint Forgách Zsigmondot, hanem őszintén felháborodva pénzimádással vádolja:

Ha az Bál az isten mért nem követed azt,
Ha Magyar vagy miért nem szánod hazádat,
Kár hogy felejtetted el tennen magadat,
Jobb volna töltened az tennen kasodat.

A vádak persze nem alaptalanok. A köszvényes, állandó lábfejéről panaszkodó árvai nagyúr birtok- és pénzügyleteiről Forgáchék tudnának bővebben szólni.²⁴ Szolgái sem voltak megelégedve vele; a későbbi nádorról panaszoja egyik csalódott híve, hogy

Palatinustól én jómat kívántam,
És oltalmamot ő általa vártam,
Szolgálatomat néki ajánlottam,
Mellyért ő tüle nyavalyát találtam.²⁵

A mi szempontunkból csupán az kérdéses, hogy miért itt, saját pártján belül hangoztatják egyébként közismert gyengéit? A versszakok sorrendje megadja a választ. Thurzó közvetlenül Illésházy után „következik”, pontosan úgy, mint Náprágyi Forgách és Szuhai után. A szembeállítás nyilvánvaló. Thurzót „Illésházytól – aki egyetlen nagy riválisa volt a nádori méltóságért folytatott harcban – inkább személyi ellentétek választották el, mint politikaiak” – írja Benda Kálmán.²⁶ Thurzó a lutheránus, Illésházy a református rendek élén állt. Bár való igaz, hogy 1608-ban kedvező körülmények mutatkoztak a két felekezet egyesítésére is,²⁷ mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az országgyűlés fő kérdéséhez, ti. Rudolf lemondatásához különbözőképpen viszonyultak. Nem lehetetlen, hogy Mátyás főherceg (bár most Illésházyra volt szüksége) hosszú távon szívesebben barátkozott a toleránsabb, aulikus Thurzó nádorságának gondolatával. Azt bizonyosan tudta, hogy Illésházy adott esetben gondolkodás nélkül felhasználja őellene is a rendi felkelés fegyverét. (A szövetkezett rendek a magyarok tanácsára még júliusban, Sterbeholban Mátyás ellen is véd- és dacsövetséget kötöttek.) Úgy látszik, Rimaynak is választania kellett, és ő ésszerűen Illésházy mellett döntött. A levelek tanúsága szerint Thurzóval csak 1615-ben vette fel újra a kapcsolatot.²⁸

Eddigi vizsgálódásaink célja egy olyan történetileg körülhatárolt *mező* létrehozása volt, amelyben pasquillusunk racionális és valóságos helyet tölthet be. Természetesen sok nevet sorakoztathatnánk fel

²⁴ Forgách Zsigmond írja Forgách Ferencnek 1608. febr. 8-án: „Illyen üdőt még nem hallottam vala, hogy ob rebellionem az emberek nem bűnhődnek, hanem előmennek, és az ki mentől nagyobb factiót indíthat, annál nagyobb respectus legyen reá, o tempora, o mores! . . . Én bizony úgy tartom, szinte ha Isten innen kiszabadít, mint Lót hogy Sodomából kiszabadította őt Isten, csak bánom azt, hogy az végek megtartásáért jószágomot elzalogosítám, és hatezer forintba vöttem el, immár ha pénzt nem küldenek, az is odavész. Im Forgách Mihályé is, mint nyakamba vóna ok nekül mód nekül. . . Thurzó György nem tudom micsoda adiudicatiót vél personalis uramtól, hogy az egész jószágot bírhasa mindaddig míg az 6000 forint megleszen, ki ha úgy vóna, bizony súlyos vóna. . .” (MOE 1607–08.) Erre vonatkozóan Thurzó még januárban figyelmezteti nejét: „Forgách Mihálné asszonyom az pénzt megnyerte az Forgách uraktul, addig ki nem megyen az jószágbul, míg az ő pénze meg nem leszen.” (Thurzó György levelei nejéhez. Bp. 1876. II. 211.)

²⁵ RMKT XVII. 1.444.

²⁶ I. m. 417.

²⁷ Lásd: IPOLYI Arnold: Veresmarti Mihály élete és munkái. Bp. 1875. 199–200.

²⁸ Rimay ÖM 335.

a szerzőség gyanújába keverhetők lajstromán, de meggyőződésünk szerint – Rimayn kívül – nem ismerünk még egy költőt, akire a dolgozatunk elején számba vett adatok kivétel nélkül ráillenek, aki *akkor és ott* ezt a gúnyverset így megírhatta volna. Ott volt tehát a költő a pozsonyi országgyűlésen, és mint Illésházy belső embere, nemcsak diplomataként, hanem költőként is az ő politikáját támogatta. Bizonyára Rimay is nagy reményeket fűzött a gyűléshez, „tudván azt, hogy jobb mindenkor az kegyességnek és az engedelmes tőrésnek excessusában peccálni, hogy nem mint az kegyetlenségnek hirtelenségével élni.”²⁹

A Forintos-házban szállt meg, amely Bisztray Gyula állításával ellentétben nem azonos a Landhaus azóta elpusztult épületével, hanem egy szép reneszánsz polgárház, és ma is áll a Nálepková utca 16. szám alatt. Forintos János neve többször is szerepel a korabeli összeírásokban; 1608-ban 1350 aranyra becsülték a házat. Balra, nem messze tőle Illésházynek, jobbra, az akkori Ventur utcában (ma: Jiráskova utca) a Thurzóknak volt szép palotájuk. A kiugró reneszánsz faszád fölötti ablakokból a Langegasséra láthatott a szoba lakója. Láthatta, hogyan vonultak a rendek a csikorgó hidegben a Lőrincapu utcai Diéta épülete felé.³⁰

Rimay költészetének stílussajátosságai a pasquillus szövegében

Irodalomtörténeti kézikönyvünk a XVII. század eleji pasquillusokat, köztük a Bolygó János-féle gúnyverset is „művészi szempontból jelentékteleneknek, az irodalmi élet afféle hulladékainak” tartja.³¹ Ez a nézet nagyjából megfelel a század első felének kritikai irodalmában kialakult felfogásnak, bár meg kell jegyeznünk, hogy ekkor még felfigyeltek a pasquillusok érdekes és értékes erkölcsi tartalmára, szerzőik sajátos morális attitűdjére.³² Ezzel sikerült megvilágítaniuk a kor politikai költészete és tárgya, a politikum közti viszony egyik alapvető jellegzetességét. Hiszen valóban képzelenség lenne a verset önmagában-álló esztétikai produktumnak tekinteni, de nem is tartja annak senki. *Irodalmi* értéket tulajdonítunk neki, és ennek mértéke nem lehet más, mint amiből sarjadt, de amitől elválaszthatatlan, a heterogén történelmi-társadalmi gyakorlat. A pasquillus jelenléte ebben a mozgásban mindig morális odafordulást és cselekvésre-kéztetést is jelent.³³

A továbbiakban nem kívánunk vitába szállni a kézikönyv megjegyzéseivel, de mikor megkíséreljük kijelölni pasquillusunk helyét a kor egyik legkitűnőbb költőjének életművében, akkor rámutatunk a gúnyvers és Rimay stílusát összekapcsoló közös „művészi” értékekre is.

²⁹ Idézet Rimaynak Bocskay fejedelem nevében írott leveléből, amelyet ECKHARDT Sándor közöl: Bocskay és Rimay. ItK 1959. 478–80.

³⁰ A Forintos-házra vonatkozó adatokat Jean-Claude BALÁZS kéziratosa topográfiai tanulmányaiból vettük: Nálepková ulica. 372., *Historická topografia mesta Bratislavy*. OD. R. 1601–1781. 30. Itt mondok köszönetet dr. Vendelin JANKOVIČ-nak, a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal kutatójának, aki a forrásmunkákat rendelkezésünkre bocsátotta.

³¹ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. I. h.

³² TÉGLÁS J. Béla: A történeti pasquillus a magyar irodalomban. Szeged, 1928. 10., 26. – Jól jellemzi Téglás véleményét a következő idézet: „Gúnyverseink nagyrésze nem tisztán az élcéldő gúnyolódást, a könnyelmű nevétségessévést szolgálja, hanem mindig rejtőzik benne valami komolyság, hazafiúi gond stb., mely akár a vérig menő féltékenykedési harcban, akár a pusztulást, zülleszt, a kipellengérezés fegyverével megállítani akaró hazafi keserű gúnyjában nyilatkozik is meg, de mindig előtűnik s árnyként borong a pasquillus felett.” (I. m. 10.)

³³ A pasquillus tartalmi és műfaji meghatározását illetően VARGA Imrével értünk egyet, aki a következőket írja: „A pasquillus olyan gúnyvers, melynek létrehozója az alkalmoszerűség, célja az irányzatosság. Háttérében mindig ott találunk valamilyen indulatot, érzelmi telítettséget, mely a támadás lírai alapját szolgáltatja. Bár vannak a műfajnak epikus jellegű hajtásai, a pasquillus műnemét tekintve lírai alkotás. A valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljasságot, hibát, ferdeséget ostromozva vagy védelmezve, ritkán tárgyilagosan, legtöbbször elfogultan szól egyénekről vagy közösségekről. Célba vesz világi és egyházi vezetőket, a személyeken túlmenően intézményeket, törekvéseket. Céljainak megfelelően nemcsak bírál és fedd, hanem ócsárol, sokszor becsmérel, rágalmaz is.” (A nemesi verses pasquillus. Szentpáli Ferenc. ItK 1963. 287–302.)

Bóta László tanulmányában, amelyben a Madách–Rimay-kódexek 15 szerelmes énekéről sikerült bebizonyítania Rimay szerzőségét, a következőket olvashatjuk: „Rimay költői stílusának legjellemzőbb vonása a szemléletesség, a tömörség és a rímlehetőségeknek már-már a modorosságig erőltetett játékos túlhajtása. A szép stílusnak, de tágabb értelemben a manierista költői stílusnak is, ezeket a követelményeit Rimay egyrészt a képes kifejezések (szóképek) gyakori alkalmazása mellett naturalisztikusan érzékletes képi hatású igével, másrészt. . . az alliterációk és a belső rímek változatos alkalmazásával éri el.”³⁴ Mi is ezeket a jellegzetesen „rimays” stílussajátosságokat keressük a pasquillus anyagában, szókészletében, képalkotási módjában, majd pedig kitérünk néhány tartalmi-kompozíciós párhuzamra is.

Alliterációk és rímek: Rimay költészetében nagy szerepet játszanak a különféle alliterációk és belső rímek. Gyakran találkozunk a szótöveket egymás mellé „dobbantó”, tagoló funkciójú alliterációval („Vidámb minden virág”), valamint a mássalhangzók zenei hatást keltő „rajzásával” („S ki mint képében szép, kedvem is vele ép lenne jelenlétével”³⁵)

A pasquillus szerzője szintén sűrűn él az alliterációs lehetőségekkel.

Tagoló alliteráció: „Hallom hogy az Hajdúk most fel támadtanak”
„Mássalhangzórajzás”:

Míg a Duna vízben *h*arcsák s *h*alak úsznak,
Míg a virágokról *m*éhek *m*ézet szívnek,
Mind addig *M*agyarok téged *m*agasztalnak.

A gúnyvers szóvégi rímeinek színvonala és kidolgozása igen változatos képet mutat. Ennek ellenére találhatunk olyan rímSOROZATOKAT, amelyek, minthogy Rimay költői gyakorlatában szervesült jegyekről van szó, minden kommentár nélkül bizonyítják szerzőségét. A Varkucz Györgyről írott strófában még a rímSZÖK sorrendje is azonos a KÁTAJ MÁRIA-MAGDOLNA NEVÉRE írott költemény 6. versszakának rímhármásával:

Hol amaz kabogás Naphesbeli Varkucz,
Ki mint sörtés marha förtőben hever s *úsz*,
Hallom Szalontára igen jó *kalaúz*,
Nyomorult jobbágyon nagy sok adót von s *húz*.

Mint habzó tengeren
Melly veszett gallya *úsz*,
Kit nem igazgathat
Sem kormány, *Kalaúz*,
Csak szél hajtogatja,
S egy hal is félre *húz*³⁶

Hasonló párhuzamot vonhatunk a Thurzó Kristófról írott szakasz és Rimay oly sokat emlegetett *szelence-kemence* rímei³⁷ között is:

Uram Thurzó Kristóf micsoda az *Mise*,
Mint mercuriommal meg töltött *szelence*,
Higgyed hogy keserves leszen az gyümölcsze,
Tudod-é számodra gyúlt föl egy *kemence*.

³⁴ BÓTA László: A Madách–Rimay-kódex szerelmes versei. ItK 1967. 19.

³⁵ Vö.: LÁSZLÓ Zsigmond: A rím varázsa. Bp. 1972. 43., 47.

³⁶ Rimay ÖM 86. 1.

³⁷ Rimay ÖM 56. 1.

Igehalmozás: Fel kell figyelniük a szövegben az igealmozások stílusmeghatározó szerepére. „Rimay, akárcsak mestere, a Magyar Amphion, nagy rutinnal csillogtatja ezeket a nyelvi szépségeket” – írja Bóta László.³⁸

Balassi: „Kiktől javokat, boldogságokat *remélik és várják*”

Rimay: „Rossz szerencsében ez jobbot *vár s reméni*”; valamint *szépít s díd; fogy vész; bízz és hagy; szabj és rendelj*;

Veszi, tompítja,
Töri és rontja
Kopijáját, kardját³⁹

Feltűnőek a hasonlóságok. Az utóbbi ige pár egymás mellett fordul elő pasquillusunkban is: „Ha Istenről hallgat, nagyobbra is viszi, / Ha pedig el hódol meg *rontja és töri*.” Egyéb ige párok a gúnyversben: *hever s úsz; von s húz; hagyom s parancsolom*.

Szóhasonlítások: Erdemes néhány szót szólni a gúnyvers azon jellegzetes szavairól, összetételeiről és grammatikai fordulatairól, amelyek ugyan Rimaynál különböző szövegösszefüggésekben jelennek meg, mégis a költő nyelvhasználatára jellemző kifejezéseként értékelhetjük őket.

Ilyenek például a manierista irodalomban közkedvelt bibliai szimbólumok, a *bojtorján* és a *konkoly*. A pasquillusban a következőképpen fordulnak elő: *Bojtorján* nem terem soha édes szőlőt”, valamint „Ó átkozott *konkoly* az szép búza között”, azaz Dóczy András, az „*konkoly király*”.

A *Keresztyén Seneca* fordítójánál, Kéri Sámuelnél láthatjuk e két szimbólum jelentéstani összetartozását. A derék literátor úgy válogatja össze könyvének fejezeteit „Senecának írásiból, mint valami szép virágok és búzaszemek az *bojtorján* és *konkoly* közül ki-választván és öszveszedettévé, e kis kévécskébe köttettek.”⁴⁰ Tulajdonképpen Petki János is hasonló értelemben szól az országpusztítókról, fohászodván: „Rettenetes nagy vér ontás szűnjék meg közöttünk, / Az ördögnek sok konkolya már ne legyen közöttünk.”⁴¹

Rimay nyelvhasználatában pedig mindennapos volt a „*megkonkolyosodott népek*” bírálata,⁴² egyik versében talán éppen Dóczy Andrásra gondolva írja: „Nézi ezt mind Isten, és igen jól látja, / De bizonyos okért magát tartóztatya; hertelen a' *konkolyt* ő ki nem gyomlálya.”⁴³

Rimay tervezett Balassi-kiadásának egyik legfontosabb célkitűzése lett volna megtisztítani a mester műveit a „reájok ragadott *bojtorjánjoktul*”.⁴⁴

Venus, Balassi pártfogója Rimay számára szintén csak „fajtalan hús, csipkéből tekert gúzs, elméknek *bojtorjánja*”.⁴⁵

Ugyancsak a Balassi-előszóban találkozunk a pasquillus másik gyümölcs-hasonlatával („Csipke fán sem láttunk jó ízű gyümölcsöt”) rokonítható *kökény-cseresznye* hasonlattal is: a háromszáz évvel azelőtti magyar költészet „*savanyú fekete kökénye* sem lehetne ennek az szép pirossággal gyönyörködtető. . . teljes magyarságú *megért édes cseresznyének*”, azaz Balassi költészetének.⁴⁶

³⁸ BÓTA László: i.m. 14. 1.

³⁹ Rimay ÖM 85. 1.

⁴⁰ Lásd: TURÓCZI-TROSTLER József: Keresztyén Seneca. Magyar irodalom–Világirodalom. Bp. 1961. II. 185.

⁴¹ RMKT XVII. 1. 308.

⁴² Rimay ÖM 232. 1.

Rimay ÖM 199.

⁴⁴ Rimay ÖM 42.

⁴⁵ Rimay ÖM 57.

⁴⁶ Rimay ÖM 42. – Vö.: KOLTAY-KASTNER Jenő: Rimay Balassi-előszava. EPhK 1948. 87–91.

Rimays szavak, kifejezések még a gúnyversben az *ús* (egyes sz. 3. sz.), *peng*, *arcul csapdos*, *ország oltalmaz* igék, valamint a *sold* és a *förtő* főnevek.

Lírai képalakítás: Folytathatnánk tovább a szóhasonlításokat, szaporíthatnánk a párhuzamos helyek számát, de úgy véljük, hogy ezen formális egyezéseknek Rimay szerzőségét illetően csak részleges bizonyító erejük van. Emberközelséghez hozzá azonban a költőt komplex költői képei, amelyek jelen esetben az egyediség és a lírai típus legfőbb hordozói.

A pasquillus legszebb versszaka: Illésházy István magasztalása.

Míg az nagy hegyekön vad kanok sétálnak,
Míg az Duna vízben harcsák s halak úsznak,
Míg az virágokról méhek mézet szívnek,
Mind addig Magyarok téged magasztalnak.

A mesterien komponált, természeti képekben gazdag strofában az örökké zengő dicséret végtelen idejét a létező világ tág dimenzióiba vetíti a szerző; az állati lényekkel benépesült tér mindig-jelenvaló dinamikus léte a jó hír és név örök fennmaradásának záloga. Ebben a tér-, idő- és természet-szemléletben nem nehéz felismernünk a psalmusok antropomorf világlátását. A CXLVIII. zsoltár univerzális képei átfogják az egész „teremtett világot”, melynek lakói, halak, vadak és szárnyas állatok egyetlen hatalmas kórusban dicsérik istent kezébe helyezve kezéből vett létezésüket. Ahogyan egy XVIII. századi Arndt-fordításban olvashatjuk: „... az embernek elméje egy szempillantásban megfogja az eget és a földet. A napnak ugyan olly hamar futása vagy, hogy ő, a nagy eget, huszonnégy óra alatt környül futja; az ember elméje pedig, egy szempillantásban meg-cselekszi azt, és minden teremtett állatot meg-fog gondolatjával.”⁴⁷

A tér hármas tagolása és benépesítése a XVI. századi zsoltárfordításokban még nem válik szerkezetileg is nyilvánvalóvá:

Áz hegyek völgyek és minden termő fák, és az nagy Cédrus erdeinek fáí.
Vadak és minden oktalan állatok, az *csúszó mászó* és *szárnyas állatok*.⁴⁸

Szenci Molnárnál és Balassinál viszont már jól elkülönülnek a hegyek és völgyek, tengerek és vizek, valamint a levegőig lakói, mélység és magasság harmonikusan fogják közre a világba helyezett embert:

Szenci Molnár Albert:

Ti *Cethalak*, és *mélységek*,
Az Ur Istent dicséjétek...
Ti *hegyek*, *halmok* és *völgyek*,
Nagy *cédrusfák* és *egyebek*,
Szeléd *barmok*, *fene vadak*,
Földi *férgek* és *madarak*.⁴⁹

⁴⁷ Az igaz keresztyénségről írott négy könyv. A kiadás VÁZSONYI Márton, SZENICEI BÁRÁNY György és SARTORIUS SZABÓ János együttes munkája. Jéna, 1741. 860.

⁴⁸ A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretnek. Várad, 1566. (Váradai ék. BHA IX. A fakszimile szövegét gondozta VARJAS Béla.) 107.

⁴⁹ RMKT XVII. 6. 332.

Balassi Bálint:

Földnek kerekése minden állatokkal
Vízben való halak tengeri csudákkal
Az Urat örökké áldjátok szótokkal!
Tenger mély örvényi, mennydörgés s villámlás,
Eső, hó, szél és vész, háború, csattogás,
Hegyek völgyek s nyárban fejrőlő sok havas. . .⁵⁰

Építészet és művészet a középkorban
BALASSI BÁLINT
A középkori művészet és építészet
A középkori művészet és építészet

Tudjuk, hogy ez a viláskép Balassi költészetében a legletisztultabb, „hiánytalan formai magyarázatra törekvő”⁵¹ kompozíciókban inkarnálódott, s Rimay kapta örökül a megformálásnak ezt a módszerét, melynek tanulsága felsejlik költészetében akkor is, mikor a formákat teremtő viláskép már összeomlott:

Halál életet ront, bús szív víg kedvet bont,
Zápor nagy hegyeket, szél nagy tőkéket ont,
Vadak és madarak,
Vízben lakó halak változtatnak helyt s hont.⁵²

A középkori művészet és építészet
A középkori művészet és építészet
A középkori művészet és építészet

A pasquillus szerzője ugyanazzal a „túlzó” logikával támasztja alá patrónusa dicséretét, amivel (negatív) Balassi bizonygatja végtelen szerelmét:

„En szerelmemnek akkor leszen vége, mikor a folyó vizek
Visszafolyók lesznek s mindenfelé hegyek árkokká lönni kezdenek”⁵³.

Az Ilkészházy-versszak konkrét alkotóelemei, a *halak*, *harcscák*, valamint *mézet* szívó méhek sajátosan Rimayra valló képek: „Ezer ékes alak, mint *vizekben halak*, *úsz ő* reménysége”. Ugyanígy a „világnak *méze*”, „sok *mézes* javak”, „*méreg és méz*” fordulatok általánosak Rimay költészetében.

Közismertek Balassi költői képei, melyekben szerelem lángjában égő lelkét a szalamandrához,⁵⁴ a leppentőcskéhez, Fulgosiusz szarvasbogarihoz hasonlítja, „kik láng között járnak, szárnyon szépen repülnek / S nem csak meg nem égnék, de ottan elvesznek, mihent lángból kikelnek”⁵⁵. Természetesen „vele érez” hú tanítványa is,

Tudván, hogy még élek,
éjjel-nappal égek
szerelemnek lángjával⁵⁶
Engem hát szerelmem
ki tűzében nevelt
Nem csudálhatom e hogy
lángja el nem nyelt⁵⁷

A középkori művészet és építészet
A középkori művészet és építészet
A középkori művészet és építészet

⁵⁰ Balassi Bálint összes művei I. – továbbiakban Balassi ÖM – Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 139.

⁵¹ Heinrich WÖLFFLIN: Művészettörténeti alapfogalmak. Ford.: Mándy Stefánia. Bp. 1969. 201.

⁵² Rimay ÖM 67.

⁵³ ECKHARDT Sándor: Poeta doctus. = Balassi-tanulmányok. Kiad. KOMLOVSZKI Tíbor. Bp. 1972. 163.

⁵⁴ ECKHARDT Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. Uo. 298.

⁵⁵ Balassi ÖM I. 114. – Ezt a képet Justus Lipsiusnál is megtaláljuk: RMPE 2. Laskai János válogatott művei. Kiad. Tarnóc Márton. Bp. 19. 131.

⁵⁶ Rimay ÖM 53.

⁵⁷ BÓTA László: I. m. 175.

Legalább ennyire kellett ismernie a képet a pasquillus költőjének is, csak így alkothatta meg a helytállás és a hazaszeretet szép allegóriáját:

NÁDASDI TAMÁS

Ha szintén az halál árnyékában megyek,
Velem vagyon Isten senkitől sem félok,
Tűz láng közepében bátorsággal élök,
Mert mennyből Istentől segedelmet vészek.

Erkölcsei ítéletek: A XVII. század politikai költészetében a vallás, a morál és a politikum összefonódottsága révén az ember összetett „erkölcsi természetéből” levezethető ítéletek mindig heterogén tartalmúak. Így – habár a pasquillusban sehol sem tapasztalható a költői ihlet és a mesterségbeli intelligencia abszolút harmóniája – mégis fel kell figyelniük azokra a különös, a költő eszmeiségére jellemző értékítéletekre, amelyekben a vallásos *hit*, az erkölcsi *gondolat* és a politikai *cselekvés* együtt, egymásban jutnak kifejezésre. Ezek az ítéletek olykor tiszta formában, sajátos, szentenciaszerű megfogalmazásban hangzanak el, ezért mód nyílik különálló vizsgálatukra is.

HOMONNAI BÁLINT

Nincsen drágább köztünk az egy igaz hitnél, (hit)
Ez mellett nincsen jobb az jó egyességnél, (politikum)
Szelédséggel elegy tökéletességnél, (morál)
Vigyázás, józanság, tűrés, szenyvedésnél.

E remekbe szabott versszak hármas tagolású szerkezetében jól elkülöníthetők a fent említett tartalmi összetevők. A kompozícióban nyilvánvaló arányeltolódást észlelhetünk a morális elem javára, tehát a szakasz retorikus, célzatos jellege éppen a belső, logikai szervezethez képest kerül túlsúlyba. E csillogó, díszes fogalom-láncban a lipsiusi sztoikus erkölcsbölcselet *alapkategóriáira* ismerünk. Ezek a fogalmak az újsztoicizmus magyarországi híveinek nyelvhasználatában gyakran előforduló, ismétlődő elemek voltak ugyan, de csoportosításuk és lírai megformáltságuk a költő egyéni stílus eszközei közé sorolható.

„Kiváltképpen való a *tűrés szenvedés*” – mondja Justus Lipsius. „Igen szép dolog azt elszenvadni, a mit meg nem jobbíthatsz.”⁵⁸ Az állhatatos tűrés-szenvedés a *késő reneszánsz* Balassitól Zrínyi barokk költészetéig fontos és sűrűn hangoztatott vallási-erkölcsi, politikai, sőt katonai erény! „Az *szenvedést, tűrést* mondtam hogy viselném” – így kesereg Balassi egyik szerelmes énekében.⁵⁹ Zrínyi szerint viszont vitézi virtus a *constantia* „mind jó s mind rossz szerencsékben”.⁶⁰

Pasquillusunk szereztetésének idején Magyarországon a sztoikus-manierista költészet legkiemelkedőbb művelője Rimay volt. Klaniczay Tiborral szólva „a sztoikus constantia jegyében találta meg Rimay saját önálló hangját, s ezután már verseinek tárgya is többnyire a *tűrés*, a világ csábításaival, szírenhangjaival szembeni ellenállás, a hatalmaskodók ellenében, a csendes *szenvedés* vállalása.”⁶¹

Ily nagy háborumban te, én lelkem, úszván, ne kesergessed magad;
Tűrj mindent békével, csendes *szenvedéssel* míg Isten kiment s ragad.”⁶²

⁵⁸ RMPE 2. i. m. 175.

⁵⁹ Balassi ÖM I. 96.

⁶⁰ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Szerk. BARTA János és KLANICZAY Tibor. Bp. 1952. 770. – Zrínyi és Lipsius kapcsolatához lásd: KLANICZAY Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964. 242., 377., 609.

⁶¹ KLANICZAY Tibor: A németalföldi humanizmus és a magyar reneszánsz költészet. = A múlt nagy korszakai. Bp. 1973. 211.

⁶² Rimay ÖM 77.

Nem vitatható, hogy ez a két szó egymás mellett: Tűrés és Szenvedés, nála fordul elő a legtöbbször. Lássuk tehát pasquillusunk „Erényeit” Rimay költészetének tükrében!

Szelédség: „A tűrésnek, szenvedésnek olaját pediglen az alázatosságnak és *szelígségnek* híg kútjából meríthetjük”.⁶³

Tökéletesség: „Krisztus érdemének *tökéletességét*. . . az mi érdemünknek *tökéletlenségével*. . . öszve ne keverjük”.⁶⁴

Vigyázás: „Adj fént én szememnek, *Vigyázást* szívemnek”.⁶⁵

Józsanság: „Az *Józsanság* is itt üli az ő helyét, Szemérmertességgel fődözgeti mellét”.⁶⁶

Tűrés-Szenvedés: „A jóságos fő cselekedetek, melyek deák nyelven Virtusoknak hívatatnak, úgy mint Hit, Reménység, Szeretet, Igasság, Okosság, Józsanság, Nyájasság, Mértékletesség, Erősség, *Tűrés és Szenvedés*”.⁶⁷

Anélkül, hogy célul tűznénk ki e sztoikus kategóriák eszmetörténeti gyökereinek felkutatását, hadd utaljunk bibliai hátterükre, mint ahogy ezt teszi a *Várad* énekeskönyv névtelen szerzője, valamint Balassi Bálint is:

Csak kell minékünk szüntelen *vigyáznunk*,
és az Istennek szívből könyöregnünk,
mint meg mondotta *szent Pál* jó doctorunk
azt kell mívelnünk.⁶⁸

(Várad i. é.)

„Annak okáért *tűrj és szenvedj*, és az *Szent Jóbbal* monddjad együtt: Az mint az Istennek tetszett, úgy lőtt”.⁶⁹

(Beteg lelkeknek való füves kertecske)

A gúnyvers erkölcsi ítéletei egy humanista-protestáns költő eszmei-vallási nézeteit dokumentálják, aki – akárcsak Rimay – megbélyegzi a „felslőtt erkölcsű”, magamutogató, „saját kasukat töltögető” pénzimádó szerencsefiakat, de dicséri a csendes tűrőket és az állhatatosokat, mint például Czobor Mihályt, aki „Kevés értékével hazájának *szolgál*, / Régi bujdosással mostan neki *használ*”. Ezt olvashatjuk – szinte szó szerint – Rimaynál is:

„Az te *szent Fia*dért
Láss engem is oly jóval,
Szolgálhasak néki
Értékkel és haszonnal”⁷⁰

⁶³ Rimay ÖM 61.
⁶⁴ Rimay ÖM 102.
⁶⁵ Rimay ÖM 114.
⁶⁶ Rimay ÖM 138.
⁶⁷ Rimay ÖM 140.
⁶⁸ Várad i. é. 111.
⁶⁹ Balassi ÖM II. 10.
⁷⁰ Rimay ÖM 12.

Kiúttalan útvesztőbe lépünk, mikor az álnév „megfejtésével” igyekszünk közelíteni a pasquillus szerzőjéhez, hiszen egyetlen szó önmagában nem igazíthat el bennünket. Ez esetben szorosabb értelemben vett „belső” bizonyításról nem eshet szó. Nyilvánvaló, hogy nem a kor szokásos anagrammás álnév-típusával,⁷¹ hanem szabad költői névválasztással állunk szemben. Csupán úgy végezhetünk most filológiai vizsgálatot, ha feltételezzük, hogy a név, mint introspekció, valamilyen értékítéletet tartalmaz, vagyis a névválasztást a költői önértékelő magatartással rokon egyszeri és tömör *önkifejezésként* fogjuk fel. Ennek alapján több-kevesebb joggal régi költészetünk anyagában kereshetjük a magában álló álnév „szövegösszefüggéseit”.

A *bolyog*, *bolygás*, *bolygó* szavak a régiségben nem tartoztak a leggyakoribbak közé, egy-néhányszor mégis előfordulnak lírai emlékeinkben.⁷² Legelőször az érdekel bennünket, hogyan használják, alkalmazzák a XVI–XVII. századi szerzők ezeket a szavakat? A korabeli szótárak tanúsága szerint jelentésük nem sokban tér el a maitól; a *bolygó* az *errabundus*, tehát a *tévelygő*, *bujdosó* megfelelője.⁷³ Ha lírai szövegek környezetben vizsgáljuk ezt a szót, kitűnik, hogy már korai költészetünkben karakterisztikus, hangulatfestő jellege van, ugyanakkor az ember belső állapotára vonatkoztatható értéktartalommal is bír. Érvényes ez az állításunk akkor is, ha konkrét cselekvés „leírására” használja a szót a szerző:

Történék hogy ismét esék gyilkosságba,
Melyért következék néki budosása.
Bolygó és búdosik, mégyen jó Budára,
Csakhamar béjuta Pestnek városába.⁷⁴

Ezzel ellentétben, ha teljesen átvitt értelemben alkalmazzák, akkor sem veszít mozgalmasságából, megjelenítő erejéből:

Nem tudjuk immár, mely felé hajoljunk,
Urak, miattatok mind *bolygóban* vagyunk!⁷⁵

(Szkhárosi)

„*Bolygó* az ember elméje”⁷⁶

(Bornemisza)

A XVI. század lírájából már olyan példákat idézhetünk, amelyekben bekövetkezett a két jelentés-árnyalat képi szintézise. Bogáti Fazekas Miklósnál a szó a „zsidó nemzet” sorsának absztrakciójává, általános érvényű megjeleníttésévé válik. „Vezér nélkül, setét országban *bolygá*” – írja az *Énekek énekében*.⁷⁷

⁷¹ Lásd pl.: RMKT XVII. 8. 215.

⁷² SZARVAS–SIMONYI: Magyar Nyelvtörténeti Szótár. Bp. 1890. 275–76.

⁷³ Uo.

⁷⁴ RMKT 4. 243. – Hasonló példát találunk Tinódinál is: „Mikor hír lőn ebben az olaszoknak, / Fegyverközve tétova ők *bolyognak*”. RMKT 3. 324.

⁷⁵ SZKHÁROSI: Az Fejedelemségről. Szöveggyűjtemény I. I. m. 261.

⁷⁶ Bornemisza Péter: Prédikációk. 259. (A Nyelvtörténeti Szótár adata.)

⁷⁷ BOGÁTI FAZEKAS Miklós: Énekek Eneke. Szöveggyűjtemény I. I. m. 530. – Lásd még: SCHEIBER Sándor: *Bolygó zsidó – örök zsidó.* = Folklor és tárgytörténet. Bp. 1974. I. 168–171.

Talán ez a tartalmi és funkcióbeli kettősség az oka annak, hogy Balassi, a szüntelen bujdosó, „széllal *bolgó*”⁷⁸ „szarándok” is szívesen használja a szót. Fontos helye van néhány igen szép, dinamikus költői képében:

Mi haszon énnekem hegyeken völgyeken bujdosva nyavajognom,
Szörnyű havasokon fene párdúc módon kietlenben *bolyognom*?⁷⁹

Láthatjuk, hogy Balassi saját belső nyugtalanságát, „Cupidoval üzetett” „szívének gyötrelmét” oldja fel e tétova mozgásban, tehát elsősorban konkrét lelkiállapotot érzékeltet:

Kiáltok, csak *bolgok*, mint megszállhúdt ember,
Mert belől égek, mint tűzben száraz kender.⁸⁰

A mestere „emlékezetét mindenütt hordozó” fiatal Rimay János szintén hasonló értelemben használja a *bolyog* igét Balassitól átvett szép gerlice-hasonlatában.⁸¹

Az madár is kint vall, ha társa elvész hal, nincs öröme csak *bolyog*.⁸²

A XVIII. század elejének költői termésében Rimaynál bukkanunk rá legtöbbször a *bolyog*, *bolygás*, *bolygó* szavakra, ugyanakkor nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy a költő csaknem mindig *ugyanabban* a képben alkalmazza. Ennek a képnek, az „igaz ösvénről” letért eltévelyedett századik juh bibliai allegóriájának Rimay vallásos lírájában központi jelentősége van.

Figyelembe kell vennünk azonban azt is, hogy példánk azok közé a jellegzetes hasonlatok közé tartozik, amelyek a régiségben – Eckhardt Sándorral szólva – „a közösség nyelvkincséhez tartoznak, a közösség állandó kifejezései, általános gondolatképletek kifejeződésai.”⁸³ Az Atya–fiú viszony mellett a kor jellegzetes és igen változatos formában jelentkező vallásos képi reflexiója a Pásztor–juh vagy Pásztor–nyáj viszony nyelvi, öntudati beidegződése. Már a *Váradi énekeskönyv* névtelen ének-költője is ekképp könyörög: „Csak fohászkodom én édes Uram mint Istenemhez kegyes Atyámhoz édes meg váltómhoz, hogy légy kegyelmes szegény juhodhoz meg térült bűnőshöz.”⁸⁴

Ha azonban tovább vizsgáljuk a kép *lirai* változatait, megállapíthatjuk, hogy a költők gyakran az *eredeti* bibliai allegória⁸⁵ differenciált feldolgozását adják. Egy XVII. századi ének ismeretlen szerzője már sajátos költői tartalommal telíti a hasonlatot:

Áldd meg uram utainkat, igazgass magunkat, tekints szükséginket,
Mert nálad nekül, mint az nap nekül, csak búdosunk mint juhok pásztor nekül.⁸⁶

A kiváló biblikus műveltségű Rimay János a végsőkig kiaknázza a képben rejlő tartalmi-asszociációs lehetőségeket. Nagy megjelenítőerejű költői hasonlattá formálja, amely olykor az egész verset átfogó,

⁷⁸ Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése. A szövegeket gondozta: STOLL Béla. Bp. 1974. 219. – Uo. még: „... már tíz esztendeje, az, mint mondám, hogy itt *bolgok*” 184.

⁷⁹ Balassi ÖM I. 107.

⁸⁰ Balassi ÖM I. 127. – A *bolygok* szó a Stoll-féle kiad. alapján javítva. Balassinál általában: *bolgok*.

⁸¹ ECKHARDT Sándor: Középkori természetszemlélet a magyar költészetben. = I. m. 301–308.

⁸² Rimay ÖM 53.

⁸³ ECKHARDT Sándor: A régi magyar költők képei. = I. m. 316.

⁸⁴ Váradi ék. 20.

⁸⁵ „Mit gondoltok? Ha valamely embernek száz juha van, és egy azok közül eltévelyedik: vajjon a kilencvenkilencet nem hagyja-e ott, és a hegyekre menvén nem keresi-e azt, amelyik eltévelyedett?” Máté 18,12. Lásd még: Lukács 15,4 (Károlyi Gáspár ford.)

ellentététől feszülő manierista allegóriává, *conzettó*vá duzzad. (Pl. *Oh ki későn futok lelkem orvosához. .; Oh kegyelmes Isten nézz szépen. .*) Ezekben a versekben és tartalmi kivonataikban gyakran jelenik meg a *bolygó juh* képe mint a költői szubjektumra vonatkoztatott szimbólum, önkifejezés:

Im éltem Istenül eltávozott s hódult,
Bolygó rühes juh-kint nagy puszta szorult. . .

Krisztus igaz pásztor, Istennek szent fia,
Juhod seregének te tudod hány hja?
Kilencvenkilencnek valjon századikja,
Nemde én vagyok-é mentül rosszabbikja? ⁸⁷

Rimay „poenitentia tartó” istenes énekeiben az eltévelyedett *bolygó juh* hasonlata sajátos bibliai képlátással válhat átvezető híddá „lelkünk fojtogató örvényéből az Úr Istennek sok ígéréssel ajánlott szabadítást hozható, orvosló s gyógyító kegyelméhez”.⁸⁸ Balassi konkrét lelkiállapotot kifejező jelzőjét tehát Rimay egy teljes élethelyzetet átfogó hasonlatban használja fel. A költő érdekes vallásos logikája – természetesen az isteni providencia egyenes folyományaként – mind a bűnbesüllyedés, mind a felemelkedés okaként a *bolygó-létet* nevezi meg, amelyet magáénak érez minden időben:

Erőtelenné
És éptelenné
Bolygás miatt löttem,
Néked sok vétket
S rossz engedelmet
Törvényednek töttem.⁸⁹

A sok „titkos rejtező” vétkéért vezeklő Rimay természetesen nemcsak Máté evangéliumának példázatát, hanem a XLIX. zsoltár szörnyű jóslatait is ismerte, melyek szerint „az ember, még ha tisztességben van, sem maradhat meg; hasonlít a barmokhoz, a melyeket levágnak. Mint juhok, a Seolra vettetnek, a halál legelteti őket”.⁹⁰ A mélységből kiáltó, öngazoló vallomásának, „vigasz-filozófiájának” lényege a következő: „Az Úr Isten (választottainak) nyújtott ajándékát sem bűn sem halál, ördög, Pokol, Mélység és magosság benne meg nem fogyatkoztathatja, kiknek oly pásztor is rendelt ő Felsége, hogy nyájából *bolygással* kitevelyedett egy juhát is helyére hozhatja vele, és pecsétí alá zárlott juhainak számát meg nem hagyja fogyatkoztatnia.”⁹¹

Érdekes és elgondolkasztó az a tény, hogy Balassi és Rimay *istenes énekeinek* kiadásában⁹² a *más egynehány szép isteni dicsőretek* között azokban a versekben találkozunk a *bolygó juh* képének folytatásával, eleven továbbélésével, amelyek egyébként is mély Rimay–Balassi-hatásról tanúskodnak.⁹³ Pécseli Király Imre előtt ott feküdhettek Rimay szövege, amikor *Én nyavalyás*

⁸⁶ RMKT XVII. 1. 491.

⁸⁷ Rimay ÖM 100.

⁸⁸ Rimay ÖM 97.

⁸⁹ Rimay ÖM 108.

⁹⁰ Zsoltárok 49; 13,15 (Károlyi Gáspár ford.)

⁹¹ Rimay ÖM 104.

⁹² Bártfa, 1635–1640.

⁹³ Lám nem küldéd az igazakért,

A szép mezőn járó juhokért,

De a pusztán kik el-vesztek s el tévedtek azokért

SOLVIROGRAM RMKT XVII. 8. 404.

lelkem. . . kezdetű énekét írta, hiszen az *Oh ki későn futok lelkem orvosához. . .* kezdetű Rimay-versből nemcsak a bolygó juh-képet, hanem a Samaritanus-hasonlatot is átvette:

Samaritánus-ként borral s' olajoddal,
Gyógyíts sebeimet irgalmassággoddal,
Tégy jól velem kérlek ily *bolygó juhoddal*
Kíért dicsírjelek nagy hálá-adással.⁹⁴

Ha pedig az Sk monogramos szerző nem is lenne azonos Kőrösi Istvánnal, mint azt az új kiadás jegyzeteiben Stoll Béla állítja, elég bizonyítékot lehet felhozni a *Bűn testéből. . .* kezdetű versnél is a közvetlen Rimay-hatásra. „Mint megfáradt magán szakadt *bolygó juh*, olyan vagyok”,⁹⁵ írja az énekköltő, és ez a hasonlat nem csupán felbukkan és eltűnik, mint oly sok más bibliai kép, hanem vissza-visszatér, s így mintegy „összébhúzza” a vers kissé széteső szerkezetét.⁹⁶

Bátran állíthatjuk, hogy tárgyalt képünk, amely mélyen a nép bibliai képlátásában és vallásos nyelvi automatizmusában gyökerezik, csak Rimaynál és legjobb követőinél válik költőileg is szervezzé. Rimay rejtőzik tehát a Bolygó János álnév mögött, akinél a bolygó-lét lélektani evidencia, de ugyanakkor reális sorstényező is. Kifejeződik ebben a névben a kor meghasonlott, politikailag és erkölcsileg százszor is csalódott emberének szorongásérzete. (A pasquillus keletkezésének évét Petki János is „Ezer hat száz és nyolc *bolygó* esztendő”-nek nevezi.⁹⁷) De egyben valószínű bolygó-lét is a Rimayé. Egyik nagy „csillagotl” a másikig jár, miközben azt írja, „Ki magájé lehet, / Az ne legyen más.”⁹⁸ Bolygó János – így nevezi meg magát igazán.

*

A *Ki sok országoknak fejedelme valál. . .* kezdetű pasquillust be kell iktatni Rimay János összes műveinek majdani újabb kritikai kiadásába.

Pál Ács

RIMAY – COMME JEAN L'ERRANT

L'étude démontre que la pasquinade qui commence par *Ki sok országoknak fejedelme valál. . .* (Tu qui étais le prince de beaucoup de pays . . .) et qui se date du commencement du XVIIe siècle, sous le pseudonyme Jean l'Errant et dont l'auteur véritable était jusqu'ici inconnu, a été écrit par János Rimay, poète et diplomate important de l'époque. Il est connu qu'à l'époque de la création du poème (1608), Rimay était au service d'Illésházy, homme de politique hongrois talentueux et couronné de succès. De cette pasquinade il ressort indubitablement qu'elle n'a pu être écrite que par un personnage très proche d'Illésházy, et nous savons aussi que le poème a été écrit à Pozsony, au temps de la diète.

La première partie – historique – de l'étude essaie d'élucider cette période inconnue (janvier–février 1608) de la vie de Rimay, en signalant le fait qu'à cette époque le poète séjournait à Pozsony, et il a soutenu Illésházy, en tant que poète et diplomate, dans les luttes de la diète. La deuxième partie, celle de la philologie du texte, cherche dans le texte de la pasquinade les caractéristiques du style de Rimay, de même que les traces de son monde d'idée stoïque, ayant la morale au centre. Finalement, dans la troisième partie – psychologique – l'auteur de l'étude avance l'argument que métaphore biblique du *brebis errant* est d'une importance centrale dans la poésie religieuse de Rimay, et ainsi – en tant que l'expression lyrique de soi-même – elle pouvait servir de base au choix du pseudonyme poétique: *Jean l'Errant*.

⁹⁴ RMKT XVII. 2. 28.

⁹⁵ RMKT XVII. 8. 410.

⁹⁶ K. I. ti. átveszi Rimay *Ez világ mint egy kert. . .* hasonlatát: „E világból mint egy kertből azért ki-metszettem”. RMKT XVII. 8. 195.

⁹⁷ RMKT XVII. 1. 328.

⁹⁸ Rimay ÖM 129.

BÍRÓ FERENC

A LEGÉRZÉKENYEBB NEMZEDÉK

(Báróczi Sándor és „testőrő” barátai)

1780 körül elég feltűnő változás figyelhető meg a magyar irodalom életének menetében: az 1770-es években szervezkedni kezdő írócsoport tagjai különböző okok miatt ugyan, de kikerülnek ebből az imént és éppen általuk felgyorsult ritmusú folyamatból. Az évtized legfontosabb alakja, a Bécsben élő Bessenyei György – miután a hazai íróbarátoktól már korábban elszigetelődött – 1782-ben visszatérni kényszerül bihari birtokára, azaz: a teljes magányba; szintén magányban, tulajdonképpen száműzve hal meg Ányos Pál 1784-ben, Székesfehérvárott; a két „nagyságos elme”, Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc 1780 után alig-alig fog tollat, de hosszú időre elhallgat a csendjét ritkán szakítja majd meg a hetvenes évek egyik legtermékenyebb írója, Báróczi Sándor is. Az 1780-as esztendő körül tehát pályák zárulnak le, illetve törnek meg (mert Bessenyei pl. élete végén újra kezd meg majd a folyamatos munkát, de már csak önmagában), viszont pályák egész sora is indul most el; az évtized fordulóján egyre nagyobb számban lépnek elő az irodalom történetének új szereplői. Olyan szerzők indulnak el termékeny időszakuk, emlékezetes munkáik megírása és emlékezetes irodalmi harcaik megvívása felé, akik eddig szinte észrevétlenül, csak a háttérben és visszavonultan tevékenykedtek, de – s nyilván ez a fontosabb – egyre-másra tűnnek elő teljesen új arcok is, fiatalok, akiket ez az évtized indít el nem is olyan ritkán a klasszikusok sorába vezető irodalmi pályafutásukra. Nevek említésére most talán nincs is szükség, a helyzet mindenképpen egyértelmű: új s új alkotók rajzanak elő a homályból, miközben elmaradnak a hetvenes évek legfontosabb szereplői – az irodalom élete feltűnően a „Bessenyei György társasága” nélkül halad tovább (az 1777-ben megjelent kis antológia címe határozott csoporttudatot jelez).

Egy nemzedékváltás körvonalai rajzolódnak ki tehát előttünk, de amit figyelemreméltónak kell tartani, az nem csak a váltás pusztája ténye, hanem az, hogy a megjelenő új és a letűnő régi nemzedék a társadalmi hovatartozást illetően is különbözik egymástól. Nem is kell részletes statisztikai kimutatást csinálni ahhoz, hogy lássuk: amíg a hetvenes években a nemesi származású és karakterű írók vezették a mezőnyt, addig a most következő időszak tevékeny és előtérben álló szerzőinek túlnyomó része más társadalmi környezetből származik. A nemességet inkább a már alaposan elszegényedett, nem ritkán a jobbágyság életviszonyaihoz közelálló famíliákból származott fiak képviselik (Baróti Szabó Dávid, Szentjóbí Szabó László), de szép számmal akadnak a kor első vonalába tartozó szerzők szülei között egyszerű, ténylegesen polgári foglalkozású emberek is, akiknél az esetleges nemesi eredet már csak egy „armális”-sal hitelesíthető emlék s legfeljebb némi összeköttetés, olyan foglalkozásúak, mint szolnoki sőtiszt (Verseghy Ferenc), tapolcai varga (Batsányi János), miskolci szabómester (Dayka Gábor), szegedi kereskedő-iparos (Dugonics András), nagyszentmiklósi csizmadia (Révai Miklós), de polgári familia leszármazottja Ráth Mátyás és Rajnis József is; vidéki lelkész volt Péczeli József és Pálóczi Horváth Ádám apja, Virág Benedeké pedig jobbágy. Ez a tendencia Földi Jánosnak, Csokonainak, Fazekas Mihálynak, majd Kármán Józsefnek színrelépésével csak tovább erősödik – talán csak Kazinczy (a következő kor irodalmi vezére) és Gvadányi (a század korábbi irodalmi tendenciáinak folytatója), valamint a régebbi eredményeivel most előlépő Ráday Gedeon a kivétel. Ez a majdhogynem öletszerű – de természetesen számos további adattal bővíthető – áttekintés is érzékeltetheti, hogy a század utolsó két évtizedében a nemesség képviselete a nemzeti irodalom életében, vagy inkább:

gyakorlati életvitelében a háttérbe szorul – e két évtizedben egy különös értelmiségi irodalom indul virágzásnak, amely értelmiség a feudalizmus polgárságából származott; egy, a haladás és a konzervativizmus szélsőségeire egyaránt fogékony, de stílári vonatkozásban is rendkívül tarka irodalom, amelyből pl. egy Batsányi, egy Csokonai vagy egy Fazekas színvonalú alkotó nő ki s amellyel hamarosan szembefordul a polgárosuló nemesség Kazinczy vezetete kultúrája. De most, 1780 táján még éppen azt látjuk, hogy e nemesség első nemzedékének képviselői kivonulnak vagy egyszerűen kiesnek az irodalom életéből, s ez azért is tűnik fel annyira, mert egy nem sokkal korábban és igen erőteljesen megindult folyamat török meg így. Ismeretes, hogy a hazai kulturális életben a századközép tájától egyre erősödött a nemesség befolyása, amely a hetvenes években azután az irodalomban is félreérthetetlenül mutatkozik meg: a kor hagyományos értelmiségi normáinak megfelelő iskolás műveltséggel oly kevésbé „felszerelt” Bessenyeinek és íróbarátainak – számos tény mutatja – vitathatatlan a tekintélye az ún. laicizálódó értelmiség körében is: a Hazafias Magyar Társaság vezérkarának névsora éppenúgy vezető szerepük elismeréséről árulkodik, mint Szluha Demeter, Virág Benedek, Kreskay Imre vagy Révai Miklós jó néhány megnyilatkozása.¹ S a tendenciát általánosabb érvényűnek kell elképzelnünk, hiszen pl. azt a mozdulatot, amellyel a sárospataki kollégium diákja, Kazinczy, Bessenyei 1774-ben megjelent kis német nyelvű munkája, a *Der Amerikaner* után nyúl a hetvenes évek közepén, aligha gondolhatjuk el egy, már hasonló értékrendre orientált közvélemény sugallatai nélkül – ahol a „közvélemény” fogalmát természetesen nem a szó mai értelmében kell vennünk. Az 1780 és 1800 közötti távollét mindenképpen egy dichotómiára vet fényt – éppen az az osztály távolodik el az irodalom mindennapjainak életétől, amely most válik a nemzet politikai, de főleg: szellemi életében hosszú idő után (és hosszú időre) valóban lényeges tényezővé.

Vajon miért? A kérdésre pillanatnyilag aligha adhatnánk teljes választ, de úgy véljük, hogy az egyik ok még a hetvenes években bekövetkezett irodalmi átalakulással, azaz: a szorosabban vett magyar felvilágosodás első izületének jellegzetességeivel van összefüggésben. Mert rögtön fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy az évtized lezárultával nemcsak a felsorolt írók estek ki az irodalom életének folyamatából, de nem folytatta az írói pályát egy, elvontan ugyan nem, de a modernebb szépirodalom, az újfajta eszmék és ízlés iránt akkor érdeklődők igen csekély számát tekintve mégiscsak jelentős csoport, az irodalom területére éppen csak rálépett fiatal emberek csoportja sem. Ők voltaképpen a hetvenes évek vezető nemesi íróihoz tartoztak, de nem egyszerűen baráti környezetüket alkották, hanem mintegy az „utánpótlásukat” is jelenthették volna – a folytatókat, hiszen választásaikon, vonzalmaikon igen tisztán átlátnak a rokonság jelei. Ez azonban csak azért fontos, mert az ő pályájuk megszakadásában könnyebben fedezhetjük fel a szimptomatikus, a nemzedék „kifáradására” utaló jelzéseket: amit a nagyobb tehetségek – éppen erkölcsi és szellemi erejükkel – jórészt eltakartak, az nyíltabban mutatkozik meg e fiatal emberek tevékenységében. Irodalmi szereplésük tehát tulajdonképpen azért érdekes, mert – abbahagyták, nem is annyira a tehetségükre kell figyelnünk, mint inkább a fogékonyságukra. Fogékonyságukban ugyanis mentalitásuk leglényegesebb elemei működnek közre – irodalmi választásaik révén olyan világnézeti és ízlésbeli orientáció ereje nyilatkozik meg, amelynek nem csak jól kivehetők az összeköttetései a hetvenes évek vezető nemesi literátorainak világával, de itt körültekintve feltárulhat egyik – nyilván részleges, de valószínűleg fontos – oka annak, hogy miért volt kénytelen a nemesség éppen felívelő periódusának kezdetén kilépni egy időre a nemzeti irodalom folyamatából. Úgy látszik, hogy a hetvenes éveknek, a magyar felvilágosodás első izületének irodalma

¹ Vö. Szluha Demeter Bessenyeihez írott latin versét a *Bessenyei György társasága* című antológiában. (Bécs, 1777. 50–53. Ad D. Bessenyei), Kreskay Imre és Révai Miklós verses leveleit és utalásait l. Költői levelezések. Kreskay Imre hátrahagyott írásaiból... közli HATTYÓFFY DEZSŐ Bp. 1906. RMKt. XXII. Az írói pályán a hetvenes években elinduló Virág Benedek pedig így ír Kazinczynak 1803-ban: „Engem ennek a tisztelt hazafinak könyvei ébresztettek fel. A haza istene áldja meg!” (Kaz. Lev. II. 55.)

mögött oly súlyos problémák húzódtak meg, hogy e nemzedék szétesésére túlságosan is nagy volt az esély, s hogy ezért „lentről”, az örökösök szintjéről sem volt folytatható.

*

Báróczi Sándor az 1780-as évek vége táján a *Nova Memoria*hoz anyagot gyűjtő Horányi Elek kérésére magának és „némely társainak” életrajzi adatait tartalmazó s irodalmi tevékenységüket is összefoglaló kis jegyzéket állított össze. A Kazinczy kéziratgyűjteményében megőrzött papírszelet² őt „társat” sorol fel s a feljegyzőnek meglepően alapos informáltságáról árulkodik, a túlnyomórészt már Bécestől távol élő íróbarátok életrajzi adatait ugyanúgy ismeri, ahogy részletes tényeket közöl irodalmi tevékenységükről is – és nemcsak a nyomtatásban megjelent munkákat veszi számba, hanem azokat is, amelyek kéziratban maradtak: általában nem jeles, önálló életet élő irodalmi eredményeket, hanem már többé-kevésbé elhagyott, jelentősebb eredmények létrehozása nélkül kihűlt kis irodalmi műhelyeket mutat be. S itt nem is elsősorban az informáltság a fontos, hanem ami nyilvánvalóan feltétele volt tájékozottságának s ami szükségképpen megelőzte azt: e feljegyzések tanulságaképpen – más nyomokat is figyelembevéve³ – erősen valószínű, hogy Báróczi azért volt olyan felkészült, mert vagy külön-külön, de inkább egyidőben irodalmi természetű s közvetlen kapcsolat fűzte a felsoroltakhoz. Alakja körül felderengenek egy irodalmi körnek tekinthető, bár meglehetősen laza csoportosulás körvonalai – ezek a fiatal „testőrírók” (Czirjék Mihály, Nalácz József, B. Bálintt János, Bíró László, Kerekes Zsigmond)⁴ alkotják Báróczi „társaságát”, s ha nem is szabad élesen elválasztani, de mindenképpen meg kell őket különböztetni Bessenyei „társaságá”-tól.

Báróczi pártfogoltjai – amennyiben egyáltalán jelentettek meg munkákat – többnyire egykötönyű szerzők maradtak, sőt, írásaik jobbára nem is az elkészültsékor, hanem később már a nyolcvanas évekkel megélenkülő nemzeti mozgalom hatására kerültek csak sajtó alá. Ez is arról árulkodik, hogy sokkal inkább egy bizonyos olvasmányélmény hatása alatt ragadtak tollat s csak kevésbé személyes írói ambíciók következtében – az írás az ő esetükben egy felfokozott olvasásnak tekinthető. Éppen ezért – bár ennek a sajátos irodalmi mozgolódásnak volt vezéralakja és sugallója: Báróczi – a feltétel és a lehetőség, hogy ezek a katonáskodó nemesifjak tollat ragadjanak, nemcsak az ő buzgalmának

²GÁLOS Rezső: Ismeretlen testőrírók. ItK 1932. 311–312.

³Vö. pl. Nalácz József emlékezését, ő Young fordításának (*Jung éjjelei vagy siralmi* . . . Első darab. Nagy Szeben. 1801.) Elő-járó Jelentésében így ír: „A Nemes Magyar Test Örző Seregben lévén szerentsém egy néhány esztendőket szolgálom; mint Hazánk Fiának akkori Pajtásom mostani Fő-Strása Mester Báróczi Sándor Urnak, hozzám való különös Barátságát meg-nyertem . . . azon tájban munkálódta az említett Hazánkfia egy néhány kedvellett Fordításait, Kassandrát, az Erkölti Leveleket, az Erkölti Meséket 's nekünk Barátnak az ehez hasonló foglalatosságra Kedvet adott . . .”

⁴A szóban forgó „testőrírókra” vonatkozóan l. BALLAGI Aladár: a magyar királyi testőrség története, különös tekintettel irodalmi működésére Pest, 1872, és HELLEBRONTH Kálmán: A magyar testőrségek évkönyve. 1760–1918. (Bp. 1940.) E munkák alapján azonban az is megállapítható, hogy a névsor utolsó szereplője „Tövissi L. Baró Bálintt János” (ahogy neve munkája címlapján szerepel) nem testőr volt, hanem „Assessor” az „Erdélyországi királyi táblánál” és meghalt még munkája, a Johann Fridrich Cronegk-tól fordított *Kodrus* („Szomorú játék öt felvonásban”) megjelenése (h. n. 1784) előtt. A fordítást – mint az az Eszterházy Ferenchez írott ajánlásból kitetszik – egy ismeretlen „Magyar társaság” bocsátotta ki a maga költségén. Elképzelhető, hogy e Magyar társaság alatt Báróczi és a nyolcvanas évek elején még a gárdában szolgáló vagy csak Bécsben tartózkodó „testőrírók”-at kell gyanítani. S talán másokat is. Ebből a szempontból sem érdektelen megemlíteni, hogy a szóban forgó ajánlásnak egy részlete megfeleléseket mutat Batsányi első s önmaga által 1783-ra datált (de csak 1785-ben közzétett) *Biztatás* című költeményével. (L. Batsányi János Összes művei I. Versek. Sajtó alá rendezte KERESZTURY Dezső és TARNAI Andor. Bp. 1953. 7. Jegyzetek: 279–281. (Az ajánlás részlete, a megfelelések kurzíválva: „*Hazájáért élni s szenvedni, Nemzetének javáért mindent fel áldozni, magát érte egészen el felejteni és, ami a szabadsággal és nemes erköltsel leg ellenkezőbb, rabbá lenni vagy pedig számkivetetni, egyedül tsak kis kis Lelkeknek ijesztő vázát, fel sem venni, valóságos tulajdonsága egy igaz Haza fiának . . .*” Bizonyosra vehető, hogy Batsányi verse ennek a kiadványnak ismeretében keletkezett s ha valóban 1783-ban, akkor ez azt jelenti, hogy kéziratban ismerte meg: Bálintt Kodrusa megfordult tehát az Orczy-házban.

köszönhető, sőt talán annak a legkevésbé; ebben nyilvánvalóan nagyobb szerepet játszott a fogékonyság, amellyel fiatal barátai már eleve rendelkeztek az irodalom egy bizonyos típusa iránt. A fordított, illetve munkába vett írók kiválasztásában ugyanis egy elég feltűnően érvényesülő ízlésbeli rokonság vehető észre, ami azonban nem egyszerűen egy irányító intellektus jelentéltére utal, hanem – elsősorban – arra, hogy az irodalmi vonzalom és ezen belül az intellektuális beállítottság a hetvenes évek végén Bécsben testőrködő fiatal nemeseknél közös vonásokkal bírt; az ő irányíthatóságukat nyilván nagymértékben csökkentette, hogy íróságuk alkalmi foglalatosság volt s nem életprogramjukba, s különösképpen nem egzisztenciális terveikbe beilleszthető ambíció megnyilvánulása. Azaz: Báróczi számukra nem „mester” volt, hanem kalauz, aki az irodalom olyan tájaira irányította figyelmüket, amelyet ők – rövidebb, hosszabb, de inkább rövidebb időre – nemcsak látható természetességgel fogadtak el, hanem szenvedélyesen reagáltak rá: úgy érezték, hogy ez az irodalom helyettük is beszél.

Ennek az irodalmi világnak mai szemléletünk számára elsőként szembeötlő s ugyanakkor legáltalánosabb vonása, hogy az érzelmesség uralkodik benne; irodalmunk történetében az érzelmesség irodalmának első s igazán lelkes olvasói a jelek szerint nem érzékeny és gyengéd leányok voltak, ezek a katonáskodó, szálás fiatal emberek hajoltak szolgálati szüneteikben buzgón könnyes olvasmányaik fölé.

Természetesen nem tudjuk, hogy milyen mértékben jellemezte ennek a fiatalágnak, a hetvenes évek fiatalágának a mentalitását az érzelmesség – mindenesetre, amikor az öreg Nalácsi (ő, élete alkonyán szintén kezébe veszi még egyszer a tollat) arról ír Young-fordításának Előljáró Jelentésében, hogy ezek a „szomorú, gyászos esetek olvasása”-hoz kedvet ébresztő hangulatok általában az „érzékenyebb Ifjúság” lelkiállapotát jellemzik, akkor ne zavarjon meg bennünket az általánosan hangzó bölcsesség: előttük (a pályakezdő Bessenyeit kivéve nincs rá nyom) nem lelte kedvét az ifjúság az ilyen irodalomban, hiszen nem is nagyon létezett ez az irodalom. Nalácsi megállapítását nyilván saját fiatalkorára emlékezve tette, tehetta meg s az általánosítást is a hetvenes évek végének fiatalembereire kell érvényesnek tartanunk; éppen fordításaik árulkodnak arról, hogy közülük a legjobbak, akik egyáltalán érdeklődtek az irodalom iránt, az irodalomnak egy *ilyen* típusa iránt érdeklődtek. Hogy vonzalmuk némiképpen általánosítható tünetként fogható fel, azt néhány más tény is mutatja, mindenekelőtt az, hogy láthatóan egy általánosabb érvényű tendencián belül mutatkozik meg. Megfigyelhető ugyanis, hogy a „szomorú, gyászos” esetek olvasásához való kedv az előző évtizedtől fokozatosan növekszik meg, s úgy látszik, hogy 1780 körül már szélesebb körben van jelen. Magának a fiatalok irodalomművelése felett bábáskodó Báróczinak az ízlése is La Calprenède-től halad Duschig (ami természetesen távolról sem jelent értékbeli fokozatot, inkább csak ízlésbeli fordulatot jelöl), de a valóban vidám természetű s saját költészete alapján érzelmes poétának nem tekinthető Barcsay Ábrahám 1775 után szintén határozottan örömet leli már az érzelmes irodalomban: Báróczival közösen olvasgatja őket (Báróczi neki is ajánlja az *Erkölcsei levelek-et*⁵) s versben üdvözli „gróf Komens” fordítóját. Ugyanígy jellemző tünetként kell értékelnünk, hogy a hetvenes években Fénelon Télémaque-jának érzelmes, de legalábbis szomorú tónusú versenyháza jelentkezik: Marmontel *Belisaire*-jét őt (!) magyar fordító is munkába veszi ebben az évtizedben.⁶ Az a mentalitásbeli különbség, amely a korabeli nemesi költészet legidősebb s legfiatalabb, de mindenképpen két reprezentatív egyénisége, a „bölc” Orczy Lőrinc és az „érzékenység poétája”, Ányos Pál között megmutatkozik, bizonyos mértékig a kor tendenciáját is jelzi: az érzelmesség az 1770-es évek végére

⁵ „... azt akarom, hogy a te neved alatt jöjjenek ki ezen levelek, mellyek ugyan azon mértékben formályák a szívet, a milyenben az olvasót gyönyörködtetik, és a mellyeket magunkis németben gyakran gyönyörűségtül el ragadtatva olvastunk edgyütt.” (*Erkölcsei Levelek*) mellyeket Németből fordított Báróczi Sándor Magyar Nemes Testörző. Bétsben, MDCCLXXV. 4–5/ Barcsay a *Magyar vers-brásra való ösztönzés* című verséből (Barcsay Ábrahám költeményei, Magyar Irodalmi Ritkaságok, XXV. 63–65.) pedig az derül ki, hogy barátja, Radvánszky János német nyelvű verset írt a Comminge-témára.

⁶ L. SZAUDER József: Marmontel en Hongrie In: J. F. Marmontel. Études réunies par Jean Ehrard. Clermond-Ferrand, 1970. 299–311.

már fontos területeket nyert meg magának, a legfontosabbat talán éppen azoknak a nemesifjainak a vonalmával, akik Báróczi környezetében foglalatostkodnak az irodalommal, s akik ezzel – indulásukkal szinte egy ütemben – be is fejezik irodalmi pályafutásukat. A következőkben tehát e kis kör olvasmányait (s a belőlük elkészült fordításokat) elemezve kísérletet teszünk arra, hogy felvázoljuk érzelmességük, azaz: irodalmi választásaikban megnyilatkozó mentalitásuknak eszme-, és (amennyiben megragadható) poétikatörténeti hátterét is, hiszen minden jel arra mutat, hogy összefüggés van érzelmességük eredete és természeté, valamint irodalmi működésük gyors beszűntetése között.

Az érzelmes irodalomhoz való vonzódás a hetvenes évek második felében⁷ Báróczi körül csoportosuló kis kör számára az irodalom egy meghatározott típusához való vonzalomként jelentkezett: a művekre, amelyeket kedveltek, az egyes szám első személyében való közlés a jellemző, prózai vagy verses epikai munkákkal találkozunk itt, amelyeket vagy *levél* vagy pedig *mémoire* formájában írtak meg, akár regényről, akár elbeszélésről, akár pedig ténylegesen levelekről (= heroida) legyen is szó – csak ezek mellett bukkan fel a *színmű*, amely azonban többnyire egy, ugyancsak *mémoire* formájában már (általuk, magyarul is) elmondott történet feldolgozása. Először maga Báróczi nyúlt ilyen típusú irodalmi mű után, amikor Dusch Moralische Briefe-nek fordításába kezdett (Érzékeny levelek, 1775), vállalkozását, mint az ő feljegyzése tudósít róla – Kerekes Zsigmond folytatta, de 1781-ben meghalván a gárdában, munkája kéziratban maradt s elveszett. Ugyancsak levélregény fordítását készítette el Bíró László is Mme de Graffigny Lettres d'une perouviennne-jének – szintén elveszett áttüzetésével, Czirjék Mihály Érzékeny levelek című kötet (1785-ben jelent meg) Dorat és Colardeau heroidákból készült fordításokat tartalmaz, Nalácz József Eufémiája (Pozsony, 1783) pedig *mémoire* formában írott regény, ugyanaz – csak éppen nemesebb anyagból, hiszen eredetije Mme de Tencin nevezetes regénye – a gróf „Comens” története is (Kolozsvártól és Szebenben, 1793). Nalácz köteteit jellemzi elősorban, az hogy a műveket más műfajban is olvashatjuk: az Eufémiát egyebek között színmű változatban,⁸ gróf Cominge történetét pedig – Baculard d'Arnaud róla szóló színműve mellett – a legkülönbözőbb műfaji feldolgozásokban is nyújtja a kötet.

A vonzalom tehát az elbeszélés egy bizonyos típusa iránti vonzalomként mutatkozik meg: az egyes szám első személyben előadott történet áll érdeklődésük előterébe, ez a XVIII. századi epikát általában is jellemző közlésmód,⁹ ahol az elbeszélő „belül van” a történeten s így az *aki* beszél és az *amiről* elbeszél között mély és bensőséges kapcsolat van (az „én” legtöbbször saját történetét mondja el), de ugyanakkor van egy igen fontos távolság is, hiszen egy jelen idejű „én” beszél itt saját, előidejű, múltbeli történetéről. A *történet* ugyan mindig jelen van s néha túlon túl szeszélyesen és kevés valószínűséggel, „regényesen” kanyarog e fiatal emberek olvasmányáiban, mégis azt kell mondanunk, hogy az elbeszélés nem a történet regényessége és változatosága miatt volt fontos nekik, az érdekesség általában, túlnyomórészt nem abban van az olvasó számára sem, hogy új s új, addig nem ismert fordulatokat tudunk meg az elbeszélés folyamatából – kötetekből az derül ki, hogy a történetet inkább igyekeznek háttérben tartani. Czirjék heroidái előtt már prózában ismerteti azokat az

⁷Nalácz fordításai jóval később jelentek ugyan meg, de az 1770-es évek második felében készültek el. Erről nemcsak a már említett Young-előszó, hanem a Comens-bevezetés is tanúskodik: a „szépeknek” szóló – és 1791-ben, de inkább az előző évben keletkezett – Ajánlás elmondja, hogy tizenöt évvel korábban, testőrként fordította a munkát. Az előző viszont a fordítás idején keletkezett s ebben – egyebek között – arról beszél, hogy Mária Terézia huszonhat éve uralkodik.

⁸Nalácz négy írást (regényt, drámát, novellát és egy esztétikai elmefuttatást) tartalmazó Eufémiájának eredetije két kötetben jelent meg. Az első kötet a színművet – *Eufémia, ou le triomphe de la Religion*. Drame par M. D'Arnaud. Paris, MDCLXVIII. – a második pedig a történet többi műfaji feldolgozását tartalmazza, előbb az *Extrait du Spectateur Anglais* és az *Extrait des variétés curieuses et amusantes*, majd a *Lettre de l'auteur à l'occasion du drame précédent* című írások következnek. Nalácz a maga kötetét úgy alakította ki, hogy megváltoztatta az írások sorrendjét.

⁹Vö. Jean ROUSSET: Narcisse romancier. Essai sur la première personne dans le roman. Paris, 1973.

eseményeket, amelyek a levélírás pillanatait megelőzték, hogy azután a szituációk ismeretében annál jobban tudjon figyelni olvasója a műben arra, ami a fontos s ami így *nem* a cselekmény; Naláczki annyi műfaji változatban (színmű, regény, elbeszélés, heroida) mondja kötetében gróf Comminge történetét, hogy – végül is – már nyilvánvalóan nem a történet kedvéért mondja; s az elmélkedés (meg az erudíció) uralja a *Lettre d' perouvienn*e szövegét is, ahogy az Erkölti levelekben sem a cselekmény, hanem egy bizonyos, néhány vonással leírható szituációra való érzelmes és bőbeszédű reagálás áll a középpontban. A művek túlnyomó részéből az látszik, hogy a történet azért kell, hogy létrejöhessen egy – már statikus – szituáció, de ennek is elsősorban az az értelme, hogy alkalom és lehetőség, esetleg minél több alkalom és lehetőség teremtsék a róla való beszédre; így a művekben a történet, az akció tendenciaszerűen szorul háttérbe a reflexiók mögött. A művek szerkezeti felépítése és előadásmódja pontosan tükrözi a rétegeknek ezt a rangsorát: a hősök „discours”-ja, meditációkkal telezsúfolt beszéde uralja a szövegeket, s csak ezek *mögül*, inkább utalások, mint összefüggő elbeszélések formájában derül ki az, ami előzőleg történt, vagy ha (mint pl. gróf Comminge története esetében) ez nem így van, akkor a más műfajban való azonnali újrafelidezés az, amely kipótolja a hiányt s kamatostul tér vissza az elmélkedés. Innen tekintve e fiatal emberek olvasmányválasztása tulajdonképpen egyöntetűnek mondható: a színmű itt inkább kiegészítő választás, hiszen a „roman par lettres”, de maga a heroida is definiálható úgy, mint a dialóg egy fajtája s a drámai műben is jelen van a „discours” egy lényeges eleme: a monológ.¹⁰ Az, hogy ebben a körben a másképpen elmondott történetek néha színműalakban is megismétlődnek, az éppen az eredeti közlés mód kiegészítését jelenti – a színmű által az egy és azonos szituációnak több dimenziója is bemutatásra kerülhet: az elbeszélő és a meditáló „én” sokszorozódik meg így. Fontos azonban megjegyezni, hogy az *aki* elmélkedik és az *amiről* elmélkedik között ugyanaz az azonosság és ugyanaz a különbség van, mint ami ennél az elbeszélésmódnál általában is jellemző: az elmélkedő saját életén meditál, egyidejű én-jét állítja szembe előidejű én-jének sorsával s gondolatvilágával. A meditáció tehát (látszólag) nem elvontan, nem a teória szintjén, hanem egy eseménysorból, az „életből”, az élet egy pillanatából szól ki, csak hogy rögtön észrevehető az is, hogy a sorsnak, az életnek az alakulását elég nyíltan alakítja, preformálja a – teória. A történetet mintegy közrefogja, körülkeríti az elmélkedés: az esemény, az „élet” csak a meditációk mögött jelenik meg, ugyanakkor a meditációkhoz alkalmas helyzetek megteremtésének igénye is hívja életre az epikumot: az esemény mögött szintén ott van az elmélkedés. Ily módon a történetek hőseinek helyzete filozofikus értelemben is helyzetként jelenik meg – az esetek (az egyes ember sorsának) tanúsága bölcselkedő (az általános emberi sorsra vonatkozó) tanulságokba tűnik át és viszont. Mivel a történetek jórészt érzelmesek (vagy szomorúak, vagy megindító hepienddel végződnek), ez az érzelmesség természetesen erőteljesen összefügg azzal a filozófiával, amely a történeteket nem csupán körülveszi, de életre is hívja őket: az érzelmességet nemcsak a bölcselkedés váltja ki, hanem tulajdonképpen az is hordozza.

Ha tehát (első lépésként) ezt a Báróczi körül csoportosuló fiatal emberekre oly nagy hatást tevő irodalmat jellemezni akarjuk, akkor az írásokat a szó szoros értelmében „körülvevő” bölcselkedés felől kell hozzá közelednünk.

Arról, hogy ebben a fordítási irodalomban a bölcselkedésnek kitüntetett helye van, Báróczi 1775-ös Dusch fordításának Előljáró Beszéde is nyíltan beszél.¹¹ Az Erkölti leveleket – mondja – nem „egyedül csak a mulatságnak kedvéért” olvassuk, hanem a „közzibe elegyített szép erköltsi tudomány”

¹⁰Erről a belső rokonságról maga Csokonai is tanúskodik. Ő 1803. február 20-án Kazinczyhoz írott levelében, Dayka munkáit kritizálva, így vélekedik: „ – A heroidáknak különös Karakterek van a Költés Világában, melly három Poémának természetéből van költőnözve. Az őszinte Levelek, az érzékeny Elégiák és az indulatos Monológok tulajdonságai olvasnak egybe ebben az Ovidius édes találmányjában” (Kaz. Lev. III. 19.)

¹¹Báróczi fordításának Előljáró Beszéde minden valószínűség szerint Dusch Vorrede-jétől függetlenül keletkezett, a hozzáférhető 1778-as kiadás (*Moralische Briefe zur Bildung des Herzens*.

kedvéért, ez a tudomány ugyanis olvasás közben „mint elevenítő balsamom” hat a szívünkre. Az irodalomnak ezt a „tudós” felfogását nem törli meg a folytatás sem (amely szerint nem hatna a szívünkre ez a tudomány, ha „mostoha előadásban”, azaz: pusztán tudományként szólalna meg), ami itt figyelemreméltó, az nem a poétikai felfogásban, hanem magában az „erköltsi tudomány”-ban található meg. Bár ez a tudomány olyan természetű, hogy csak történetek elmondásán és hősök beszédén át fejtheti ki balzsamos hatását, azért ebben az Elöl-járó Beszédben „mostoha előadásban”, tehát: elméleti szinten is kapunk róla képet. Innen pedig kiderül, hogy a szóban forgó erkölcsi tudomány tárgya Báróczi számára a szerelem, írása nem más, mint a szerelemnek egy bizonyos fajta apológiája.

De nemcsak Báróczi számára válik az irodalom szerves részeként látott bölcseletnek (a „tudománynak”) tulajdonképpen kizárólagos tárgyává a szerelem, ez a fogalom ebben az irodalomban általában is vezető szerepet játszik: itt gyakorlatilag minden írásmű cselekményének centrumában a szerelem áll s jószereivel nincs más téma, amelyről beszélni tudnának az elmélkedésre egyébként rendkívül hajlamos szereplők. Mivel azonban a szerelemtől ebben a körben legelőször és a legáltalánosabb érvennyel Báróczi szolt s mivel a szóban forgó fordítások nem sokkal ezután és éppen az ő környezetében jöttek létre, Elöl-járó Beszéde szinte programnak fogható fel: mintha előre megjelölte volna itt a kis csoport érdeklődésének irányát. Ezt a kapcsolatot azért is lényegesnek kell tartanunk, mert a kis írói csoportosuláson belül kialakult érdeklődéshez másfelől, a kortársak felől aligha jöhettek impulzusok, hiszen a kor keresztény-sztoikus alapokon álló erkölcsi közgondolkodása még a témát is meglehetősen nyílt anatómiával sújtotta, a művelt és felszabadultabb gondolkodású nemesség irodalmi tájékozódásának előterében pedig inkább más változatok, az irodalomnak más típusai álltak. Nem jellemzi a szerelmi téma és problematika előtérbe kerülése a velük rokon írócsoportnak, Bessenyeinek és költőbarátainak érdeklődését és irodalmi tevékenységét sem: a luxus apológiája problémakör (Orczy korai periódusában), az „érzékenység” hatalmának, azaz: az ember testi meghatározottságának belátása (Bessenyeinél) s az ezzel az érzékenységgel oly szoros kapcsolatban levő múlandóság élmény (Ányosnál és Barcsaynál) a hetvenes évek élvonalbeli, felvilágosult nemesi irodalmának is egészen más tónust, más jelleget adott, mint ami Báróczi barátainak tevékenysége nyomán létrejött fordítás-irodalmat jellemzi.

A kis írócsoport olvasmányai (= fordításai) a szerelmi tematika túltengése révén különböznek ugyan attól az irodalmiságtól, amely Bessenyeit és íróbarátait foglalkoztatta, mégis, éppen a szerelem fogalma az, amely erős, jól megfigyelhető szálakkal kapcsolja egymáshoz a két irodalmi csoportosulást, olyannyira, hogy (végül is) egyazon fejlődési szakasz különböző fázisainak tekinthető a két csoport tevékenysége. A hetvenes évek felvilágosult nemesi irodalmának központi problémája az emberi természet rehabilitációja volt, de a kis kör gondolatokkal annyira telített fordításirodalmának fő jellegzetessége is az, hogy a szerelem itt az élet értelmezésével, közelebbről: az ember világi vonzalmának bölcseleti kérdéseivel a legszorosabban összefüggő fogalom. A Bessenyei-körrel való gondolati kapcsolatot a legközvetlenebb módon pedig talán a „program”, Báróczi Dusch fordításához írott Elöl-járó Beszéde mutatja meg.^{1 2}

Egy olyan könyv bevezetőjében – olvashatjuk –, amely a szerelemtől szól, a „szerelmet illik . . . ditsérni, azt kell megmutatni, minemű hasznos előmenetelére szolgáljon a közönséges jónak ez az

Erste Theil. Karlsruhe, 1778.) előszavának, pontosabban ajánlás ürügyén írt tanulmányának nincs köze a magyar fordítás bevezető írásához.

^{1 2} Ugyancsak nyíltan, teoretikus szinten mutatja meg ezt a kapcsolatot Nalácz Eufémia-kötetében olvasható *Az írónak ezen munkájáról tett szükségesebb jegyzései*. Ez az eredetinek *Lettre de l'auteur . . .* című tanulmányát oly módon rövidíti le, hogy főként a kifejezetten irodalmi jellegű részeket hagyja el belőle, többet tart meg viszont a filozófiai vonatkozású fejtegetésekből. Ezek erőteljesen szenzualista beállítottságot tükröznek és első pillantásra is a fiatal Bessenyei világával mutatnak rokonságot. (Pl.: „Világos dolog, hogy mi attól függünk, a mi körülöttünk vagyon, és hogy a külső dolgoknak nagy ereje legyen értelmünkben” 118. stb.)

indulat, és hogy azon valóságos rugó legyen, mely az egész világot mozgásba hozza”, ami természetesen nem a „bujá szerelem”, hanem az, amit a „természetnek alkotója” öntött az emberi szívekbe, a „tisztá szerelem”. Ez egyrészt az erkölcs forrása („a szerelmek akarván egymásnak meg nyerni viszont szereteteket, minden szép erköltségekkel, ditséretes minéműségekkel, és nemes tulajdonságokkal igyekeznek ragyogni: és hogy ellenben egymás előtt unalomba ne mennyenek, az el fajult zabolatlanságot kerülük”), de ugyanakkor a szerelem is teszi szabaddá az utat az emberi ambíciók számára. Báróczi ugyanis a szerelem fogalmához „ragasztja” s azzal összetartozónak érzi az „önnön magunk szeretetét is, amely ösztön lévén a hasznos vetélkedésekre, mindenikünk azon igyekszik, miként az érdemekbe el nyerhesse az elsőséget s tiszteletbe hozhassa magát polgár társai előtt.” Így ez a fogalom nemcsak a rend, a stabilitás fenttartója az emberi világban, hanem „rugója”, előremozdító, aktív princípiuma is ennek a világnak. Báróczi szövege a szerelem, tehát: az indulat, a szív hatalmának, az önszeretnek előtérbe állításával nyíltan az emberi természet rehabilitációját célozza, s így egyértelműen szemben áll a kor hagyományos és legális erkölcsi gondolkodásával – félreismerhetetlenül a magyar felvilágosodás első ízületének Bessenyei által kezdeményezett fő törekvéseihez kapcsolódik. Mindenképpen úgy látszik, hogy a Dusch-bevezetőben rögzített szerelem felfogás Báróczi felszabadító hatású gondolatait tükrözi, hogyha a fiatalok olvasmányaiban (= a fordításra kiválasztott munkákban) olyan kitüntetett szerephez jut a szerelem, akkor ez aligha Báróczitól függetlenül történt.

De bármennyire is valószínűnek látszik, hogy a fiatal testőröknél kialakuló olvasói (= fordítói) érdeklődés felébredéséhez szükség volt az Erköltsi levelek Előljáró Beszédében tükröződő „tudomány” felszabadító hatására, az csak a kiválasztott munkák közegeben mutatkozhat meg, hogy milyen módon és mértékben lehetett felszabadító és irányadó szerepe ennek a kis erköltsi rendszernek. Ebből a szempontból viszont fontos, hogy Báróczi magyar szövege nemcsak a szerelem előtérbe állításával és jelentőségének kiemelésével előlegezi a fiatalabb társak fordításirodalmának fő tendenciáját, hanem a szerelem fogalmának „elhelyezését”-vel is: az a fogalom itt, Báróczi írásában, de a fordított művekbe foglalt elmélkedésekben általában is, mindenekelőtt a *természethez* kapcsolódik, annak munkája és megnyilatkozása, a természet révén pedig a korabeli legális világkép értékrendjének csúcán álló fogalomhoz, a „természet alkotó”-jához, azaz: *Istenhez*. Ennek a fordításirodalomnak filozófiai háttere e fogalmakra épül, s ha a szerelem kiemlése és ily módon való viszonyítása révén mély, belső rokonság is állapítható meg a különböző munkák között, a szóban forgó kettős viszony értelmezését illetően már feltűnnek lényeges különbségek is. E különbségek alapján azt látjuk, hogy a kis kör irodalmi termése két, egymástól jól elhatárolható típusra oszlik: az első esetében az Isten jóváhagyja a természet igaz törvénye szerint való szerelmes indulatot, a másik típus esetében viszont nem csupán megbomlik ez a harmónia, hanem egyenesen szembekerül egymással az isteni akarat és a természet erejeként megmutatkozó szerelem.

1. Az első típust (ahol tehát a szerelem – a természettel harmonizáló isteni akarat által szentesítve – mintha beépülne a hagyományos világkép rendjébe) a legtisztább alakban éppen Báróczi Duschfordítása képviseli, de nyilván ide kell számítani az elveszett folytatás készítőjének, Kerekes Zsigmondnak munkáját is. Itt egyfelől azt látjuk, hogy a „teremtőtől a’ természetbe oltatot” (38) tiszta szerelem nemcsak vitathatatlan érték, de olyan hatalmas erő is, amelynek „szent kötelék”-eit (43) csak az isteni hatalom bonthatja fel, az emberi erő tehetetlen vele szemben. Ilyen alapon természetesnek látszik, hogy nem tétetik kérdésessé egy olyan, immár merőben evilági életszemlélet, amely szerelmesében minden érték összegezését látja, mint pl. Kleoné-é: „De ha róllad le kell mondanom – írja Czineásnak – úgy minden boldogságomról is lemondok, mindent el vesztek a’ mit tsak valaha remélhettem volna . . .” (5) Ez a beállítottság éppen a legvonzóbb hősoket, az erkölcsös magatartás példáit jellemzi, az olyanokat, mint pl. Mme de Graffigny – Bíró László által fordított – *Lettres d’ une perouviennne-jének* hősnőjét, a perui Ziliát; ezt a spanyolok által elrabolt, majd egy derék francia fiatalember pártfogásába került indián leányt semmi nem térítheti el régi szerelmese, Aza emlékéttől, s benne ráadásul valóban csak a pusztá természeti indulat a nemes, hiszen nem is keresztény,

hanem pogány, a napimádó indiánok közül való. E mű magyar fordítása elveszett – csak Báróczi híradása nyomán tudunk róla –, s így nem sejtethető, hogy a fordító milyen hangsúlyokat erősített meg a magyar szövegben, az azonban mindenképpen bizonyosnak látszik, hogy itt is, mint ennél a típusnál általában, az emberi természet rehabilitációjának éppen az a feltétele, hogy a szerelmes indulat telítve legyen olyan erkölccsel, amely voltaképpen alig különbözik a hagyományos morál változataitól: végül is maga a természet ura és alkotója igazolja ezt az indulatot. Igaz, ő maga már nem áll előtérben, jelenléte ugyan nem hangsúlytalan, de mégis távoli jelenlét és inkább csak akarata (a neki tulajdonított akarat) sugárzása ad a hagyomány követelőző normáival szemben biztosságot. Közvetítőkre – az egyházakra – mintha nem is lenne szükség: ebbe a kis irodalmi világba egyáltalán nem idegenként lépnek be a *Lettres d'une perouviennne* vademberei, a hagyományos Isten fogalma itt – néha – már elég távolra került s végül is nem meglepő, hogy Báróczi az erényes istentagadó (az „athée vertueux”) első hazai védelmezői közé tartozott és hogy alakjától egyébként is természetes szálak vezetnek a kor szabadgondolkodásának bizonyos tendenciáihoz.¹³

A Báróczi által „erköltsi tudomány”-nak nevezett morálnak az ilyenfajta mozzanatok azonban inkább csak lehetőségei, maga a művekben megjelenő erkölcs nagyon is kétértelmű: a valóban felszabadult természet mögül szinte egyik pillanatról a másikra tűnnek elő a hagyományos erkölcs vezérszólamai, hogy azután a konzervatív erkölcsi tanácsokat megint az evilági értékrend hívének megnyilatkozásai kövessék: ez az „erköltsi tudomány” valójában két és végső soron egymással ellentétes erkölcsstani tendenciát tartalmaz. A profán módra felfogott „szeretet” apológiájából kiindulva itt nem lehet olyan konzekvens erkölcsi rendet felépíteni, amely minden szempontból megfeleljen a hagyományos világnézeti morálnak; a Teremtő pedig formálisan igazolhatja ugyan a szerelmet, de ez az adott összefüggések között valóban csak formális kijelentésen és nem koherens gondolkodáson alapuló igazolás lehet: a fogalom befogadásával merőben másfajta, a hagyományos világkép rendjével sehogyan sem egyező értékrend befogadására történik lépés. Talán ezzel a belső ellentmondással hozhatjuk összefüggésbe Báróczi bevezetőjének egyik, már idézett különös utalását: elképzelhető, hogy azért lenne Báróczi számára ennek a tudománynak fogalmi szinten való előadása „mostoha”, mert így fény derülne arra, amit az olvasó (aki másra figyel, hiszen a „történetet egyedül csak a mulatságnak kedvéért gondollya olvasni”) nem vesz észre, fény derülne tehát ama erkölcsi tudomány mély bizonytalanságára. Így áll elő az a helyzet, hogy a történeteket a szó szoros értelmében körülveszi és a maga szolgálatára rendeli ugyan az elmélkedés, de az elmélkedés mégis csak úgy képes hatást gyakorolni, ha ő maga a történet mögé rejtezik és az olvasó – s ez bizonyosan áll a fordítókra is – nem a pusztá „tudomány” szokásos normái szerint közelít hozzá. Ez a rejtezés azonban mégsem sikerül: a világnézeti inkoherenca jelen van a történetekben és alaposan befolyásolja őket. A világias törekvéseknek és az erkölcsi gondolatoknak divergenciája voltaképpen azt jelenti, hogy hallgatólagosan ugyan, de kölcsönösen cáfolják és így védtelenné is teszik egymást. Ez pedig a hősök, a történetekben már választásra kényszerített hősök védtelenségét jelenti, vagy azért, mert kizárólag egy dologtól (szerelmesüktől) függ boldogságuk s ezért őt veszve mindent vesztenek, vagy azért, mert az erkölcsöt (az állandóbb és sérthetetlenebb öröm forrását) választották ugyan, de az általa nyújtott öröm kevés, kielégületlenül hagyja az embert az „érzékenység” hívásaival szemben. A védtelenségnek ez az inkább nyíltan, mint burkoltan megnyilatkozó tudata adja meg az egyes szám első személyben írt levelek érzelmes tónusát – egy panaszos, lamentáló, keserves hang szól itt s szavában vagy a mindent jelentő kedves vélt vagy valódi elvesztésének bánata, vagy az önmagában elégtelennek elismert erény kielégületlensége szól.

¹³ Vö. *Erkölsi Mesék Marmontel után* (é. n.) Előljáró Beszéd IX–X. A szóban forgó „lipsziai írástudó”-nak a Belisaire „tizenötödik részé”-re vonatkozó kritikája éppen az erényes ateista problémáját érinti. A jelek szerint a Belisaire ebben a korban csak ezekkel a jegyzetekkel jelenhetett meg, 1. például „báró Vargyasi Leg-Ifjabb Dániel István” fordítását: *Belisarius*... Kolosvárat, 1776. 301–303.

⁸ De Dusch vagy Mme de Graffigny korántsem a számukra érvényes erkölcsi tudomány inkoherenciája miatt volt másod- vagy inkább harmadrendű szerzője korának, korántsem azért, mert nem választottak a műveikben jelentkező kétfajta erkölcsstani tendencia között. Ez a mulasztás voltaképpen inkább érdemük, hiszen a választás itt olyan értékekről való lemondás kényszerével s olyan egyoldalúságok óhatatlan vállalásával jár, hogy (például) még a korabeli materializmus néhány, egyéként igencsak szélsőséges képviselője sem volt következetes, amikor az erkölcsi konzekvenciák levonására került a sor – La Mettrie, Helvetius vagy (tegyük hozzá) a mi Bessenyeink bizonyos pillanatainak egyoldalúságát elkerülendő inkább maradtak egy konformista erény védőgátjai mögött. E lefordított művek jelentéktelensége nem a mélyükön rejlő dilemma létezéséből, de nem is a dilemma minőségéből következik, hanem a dilemmához való viszonyukból, amely kimerül egy terméketlen általánosság szintjén maradó moralizálásban. A szóban forgó erkölcsi tudomány inkoherenciájának feloldása – vagy inkább: meghaladása – felé ugyanis nem a spekulatív, egy körben forgó moralizáláson, de nem is a zárt világú metafizikán, hanem a társadalom kérdéseiből kiinduló bölcséleten át vezet az út. Ebből a szempontból viszont jellemző, hogy Dusch vagy Mme Graffigny írásaiban a társadalmi vonatkozások teljesen halványak, itt már egy kész, gyorsan kialakult, erőteljesen körülhatárolt helyzet következményei szolgálnak témaként, de nem szolgálnak témaként eleve összetettebb helyzetek s főleg az ilyen helyzetek kialakulásához vezető folyamatok – Rousseau Nouvelle Heloïse-ával vagy Goethe Wertherével nem utolsósorban ezért is lépünk át más minőségű világba. S habár a Báróczi, Bíró Lászlót, Kerekes Zsigmondot fordításra ösztönző olvasmánytípus felszínes, minden intellektualizáltsága ellenére is híg irodalom volt, azért – Báróczi példája mutathatja – még a nyitott lelkek irodalma, amely elvontan nézve akár előiskola is lehetett volna a társadalmilag konkrét felé elmozduló, új, s e nemzedék ízlésével egyező, mert érzelmes tónusú irodalmiság számára.

2. Ez azonban nem így történt: a kis írói csoportosulás másik típusba tartozó fordításai azt mutatják, hogy körükben a tendencia éppen fordított volt: az érdeklődés „befelé”, az elvont és meddő moralizálás irányába mozgott.

E második típus talán legjellegzetesebb és időrendileg minden valószínűség szerint első munkája b. Nalácsi Józsefnek ugyan csak 1793-ban megjelent, de már 1776-ban elkészített *A szerentsétlen szerelmek avagy G. Comens* című kötete.¹⁴ Ide tartozik a teljesen hasonló jellegű s ugyancsak Nalácsi által, közvetlenül a gróf Comminge-összeállítás után fordított s már 1783-ban megjelentetett *Eufémia vagy a vallás győzedelme* című regény. Rokon munkákat tartalmaz túlnyomó részben a Czirjék Mihály által készített *Érzeny levelek* című kötet is (1785), amelyben a fő helyet az Abelard és Heloïse közötti fiktív s a korban rendkívül népszerű verses levelek fordításai foglalják el.¹⁵ Ha az első típusba tartozónak mondott kiadványokkal szembebiztosítjuk e munkánkat, akkor összetartozásuk

¹⁴ Nalácsi ezt a munkát egy 1765-ben megjelent kiadvány alapján készítette el. Ez a kötet – *Les amans malheureux ou le comte de Comminge*. Drame en trois actes en vers... Á Londres, MDCCCLXV – ugyanazokat az írásokat tartalmazza, mint a magyar megfelelő, a Baculard d'Arnaud által készített színmű. Mme de Tencin regénye és a Comminge levele anyjához című heroida egyformán megtalálható mind a két kiadványban; d'Arnaud *Discours préliminaire*-jét pedig az *Előjáró Beszéd* és a *Le-írása a trappbéli apát uraságnak* című bevezetés elkészítéséhez használta fel Nalácsi.

¹⁵ Czirjék minden valószínűség szerint több könyv alapján alakította ki kötetét. A *Collection d'heroides et pièces fugitives* (Dorat, Colordeau, Pezay, Blin, Saint-Maure et autres) Á Francfort et Á Leipzig, MDCCCLX mellett bizonyosan használta a *Collection precieuse des Lettres et épitres amoureuses d'Heloïse et d'Abelard* című kiadványt is (s. l. MDCCCLXVIII), amelyben – egyéb írásokkal együtt – megtalálhatók azok az Abelard és Heloïse témakörből vett heroidák is, amelyek Pope *Elisa to Abelard*-ja nyomán oly nagy számban keletkeztek a századközép-francia irodalmában. Czirjék feltehetően csak az előző kiadványból fordíthatta le a Barnevelt-levelet, viszont nem fordíthatta innen Abelard heroidáját, mert a *Collection d'heroides*-ben található Dorat-féle változat csak részleteiben egyezik meg a Czirjék-fordítással: biztosan felhasználta a maga változatához a *Collection precieuse* némelyikét is (például 201–218.), de ugyancsak itt van a forrása *Czirjék Heloïz és Abelard életek* című életrajza foglatának is (1–66: *La vie d'Abelard et d'Heloïse*).

éppolyan gyorsan szembeötlik, mint egy általános szintű opozíciós vonás: ha az első típusban a szerelem-természet-Isten fogalmai belső feszültséggel és többé-kevésbé rejtett inkoherenciával ugyan, de mégiscsak vigasztaló metafizikai háttérrel szolgáltak a történetekhez, a második típusban pontosan a szerelem (= természet) és a vallás (= Isten) szembeállítás tölti meg feszültséggel a történeteket; ami az imént távoli és össze nem férő elemekből kialakított, de nyitott háttér volt, az most bezárul s az elbeszélések középpontjában álló feszültség fő forrásává alakul. Másképpen: az első típusban a természettel egyezkedő morál konformista morál volt és mindenekelőtt attól óvakodtak a szerzők (és a fordítók), hogy megfogalmazódjék az a burkoltan már meglehetősen erőteljes s a hangvétel érzelmes tónusában már voltaképpen meg is mutatkozó szembenállás, amely a természet szava és a természet alkotójának parancsa között feszül, a második típus viszont éppen ennek a konfrontációnak teljesen nyitottá tételére törekedett. Így ennek a típusnak írásaiban a „tusakodásban szaggatott” emberi szívek a főszereplők, ahol a tusakodás oka az „emberi természetben uralkodó két hatalmas erőnek viszálykodása” – a két hatalmas erő pedig nem más, mint a „vallás és a szerelem”, ahogy ezt Nalaczi az Eufémia előszavában fejtegeti. Rögtön szembeötlik, hogy a szerelem ebben a típusban ugyanúgy nagy, kizárólagos és életreszóló szenvedély, mint a másik típusban, az erkölcs az, ami megváltozott: nem az egyszerű, köznapi ember moráljaként, hanem a vallás legszigorúbb, leginkább komor életelveinek normáiként jelentkezik. Ez a szembeállítás a nagy szenvedély és a teljes aszkézist követő vallás között nem szükségszerű s nem az egész emberi életet átfogó ugyan, hiszen a „Hitlés” (= házasság) könnyen feloldja az emberiség számára azt a nagy ellentétet, amely a „természettől helyben hagyott érzékenység” és az „ennek meg-fojtását olyan keményen parantsoló” vallás között feszül – az érdeklődés azonban nem a harmonikus megoldás, hanem a kivétel iránt mutatkozik, itt csak az olyan történetek ébresztenek figyelmet, ahol „tusakodnak” a szívek. Egyszóval: ha az előző típusban konformista volt a világius morál, most a jelek szerint mintha agresszívvé változott volna, hiszen kifejezetten keresi a konfrontáció alkalmait.

Ebben a fordításirodalomban jellegzetesnek tekinthető az olyan szituáció, amelyben az egymástól különféle okok miatt elszakított szerelmesek akkor találkoznak újra, amikor már fogadalmat kötöttek a kolostori életre, az ottani szigorú életelveken alapuló kötelességeikkel kezd egy új találkozás után „tusakodni” a tulajdonképpen soha ki nem aludt, csak elfojtott szenvedély. Ez nemcsak az Eufémiának, hanem a gróf Comminge-nek is alapszituációja, de a lényegét illetően hasonló helyzetre épül Heloïse és Abelard története is – megannyi kiváló alkalom, hogy a „vallás és szerelem” között „szagatott” szívek vergődésében gyönyörködhessünk. A szóban forgó művekben ugyanis pontosan a vergődés bemutatása áll az előtérben: itt sem az az érdekes, hogy hogyan alakult ki a szituáció, amelyben szenvednek a hősök, hanem a már kialakult szituációra való reakció – tehát a lélek szenvedése – az érdekes, egyértelműen mutatva, hogy az érdeklődés mennyire nem a társadalmi problémákör irányában mozdul itt el. Az írások előtérben a helyzeteket megszüelő okok, a helyzeteket teremtő világ bemutatása és elemzése helyett ténylegesen a „tusakodás”-ra, egy valóban meglehetősen nyílt ütközetre kerül a hangsúly – e munkákban a vallásos világkép értékrendjének és egy merőben evilági érdeklődés értékeinek csatája zajlik.

De vajon tényleg harcról van-e itt szó? A jelek szerint igen: az égi és földi értékek szembesítésének számtalan variációjával találkozunk a szereplők elmékedéseiben: a végtelen világiság szava éppen úgy megszólal itt, mint (leggyakrabban ugyanannak a szereplőnek a szájából) a hit legszigorúbb parancsaiban való belenyugvás. E viaskodás szólamai egyáltalán nem tompítottak, a legszélsőségesebb színek alkalmazásától sem riadnak vissza a szerzők (a fordítók) és alaposan kiaknázzák a kínáló lehetőségeket. Heloïse elmékedéseiben például a Teremtő és a kedves, Abelard, végig egyenrangú felekként jelennek meg és abban a boldogtalan tusakodásban, amely Heloïse lelkében zajlik, az Isten arca gyakran torzul kegyetlenre, „rettenetes”-re, Abelard alakja viszont bizonyos s nem is kivételes pillanatokban isteni fényben kezd tündökölni – Heloïse heroidájában ilyen mondatokat is olvashatunk: „Széles világomat mind a fényes égig / Fel találtam benned – – – egész Istenségig”, azaz: a szerelmes nő számára a szeretett férfi mintegy az Isten helyére lép. Hasonló jellegű kiszólások minden

fordításból bőven idézhetők, úgyhogy azt lehet mondani, hogy bár a végső választások konformista módon történnek ugyan, de amíg a végső választásokig eljutunk, túlságosan is sok, konformistának éppen nem tekinthető szólam hangzik el – a „vallás” minden alkalommal győzelmet arat ugyan a „szeretet” felett, de ez pirruszi győzelemnek tekinthető: a műveknek a hagyományos világnéző szem-pontjából a pozitív befejezés ellenére egyáltalán nincs pozitív hatása. Ez az irodalom azonban mégsem tekinthető ravasz libertinusok ügyesen álcázott romboló tevékenységének, sőt, valójában nincs szó az értékek csatájáról sem, arról, hogy e fordítások a hagyomány elleni tudatos küzdelem jegyében készültek volna – a vallás és a szerelem vetélkedése, a szívek vergődése ténylegesen *nem* áll ideológiai küzdelem szolgálatában. Ha figyelmesen olvassuk végig a „testőrök” szóban forgó munkáit, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy itt olyan művek fordításáról van szó, amelyeket egy világnézőti patthelyzet jellemez, itt úgy vetélkedik egymással a vallás és a szerelem (a háttérben: az Isten és a természet, az előtérben: a hit és az érzékenység), hogy a vetélkedések éppen egy döntetlen eredmény felmutatása érdekében jönnek létre. Egyszer a természet mutatkozik ellenszenves színben, mert nem engedi meg a vallásban fellelhető nyugalom birtokbavételét, máskor a vallás, mert cenzúrázza és gátolja a természeti „érzékenységek” kiélését – ezt az állandó viaskodást és hullámzást a lezárások voltaképpen csak megfelelő pillanatban illedelmesen félbeszakítják, de nem szüntetik meg.

A helyzet lényege azonban csak eszmetörténeti szempontból a nem-választás, poétikai oldalról nézve éppen egy nagyonis tudatosnak látszó, mindenesetre: látható kedvteléssel megtörtént választás tűnik elénk – tudniillik magának a tusakodásnak a választása. S ebbe alighanem belejátszott egy nagy irodalmi hagyomány, a XVII. századi klasszikus tragédiák példája is – a hősök elég feltűnően a kötelesség és a szív, vagyis: a „devoir” és a „coeur” vonzása között viaskodnak. A klasszikus századdal való vetélkedéshez növelhetjük az öntudatot, hogy a viaskodáshoz nem egyszerűen magánéleti-etikai konfliktusok, hanem az emberi lét végső dolgaival érintkező bölcséleti témák szolgáltatnak anyagot: a szív vonzalmai mögött a szereplők szavaiban felfedezhetők a XVIII. század legerőteljesebb, az 1760-as évekre tetőpontra jutó (s egyben problematikussá is váló) szellemi folyamatának, az emberi természet rehabilitációjának sugalmi – a kötelesség szavát pedig annak a vallásos érzésnek normái diktálják, amely ugyan sokat veszített pozíciójából, de amely azért természetesen továbbra is szilárd eleme a kor tudatvilágának.

Ez a „tusakodás” azonban a látszat ellenére sem „alkalmatos” alap egy „nagy Méltóságú szomorú Játék” megalkotására.

A klasszikus séma utánzására, a lelkek egyenlő és nagy értékek közötti viaskodásának ábrázolására törekvő ambíció, tehát a poétikai választás így ugyanis csak oly módon érvényesülhet, hogy egyúttal és közvetlenül tükrözi a bölcséleti nem-választást is, azaz: a „tusakodás” itt nemcsak a végzet szorításába került hős küzdelmeként, hanem egyúttal egy tisztán intellektuális kérdéshez való nem elméleti viszonyként, egy filozófiai alapzatú probléma előtti szellemi tehetetlenségként is megjelenik. Végül is ez, tehát a „végzet”-nek egy banális „problémába” való minduntalan áttűnése teszi lehetetlenné az igazi, valóban komolyan vehető drámai légkör létrejöttét, hiszen a „probléma” megoldása felé tett komoly lépés egyúttal óhatatlanul a „végzet” megszüntetéséhez való közelítés is lenne, azaz: tragikus helyzet csak a hősök morális elszántságának és szellemi erőinek korlátozásával maradhat fenn. E művek tehát a kor szellemi életének egyik nagy ellentétét aknázzák ki, a tradicionális (de a legszélsőségesebb változatában megjelenített) vallásos életfelfogás normáit s az immár ugyancsak tradicionálisnak tekinthető szabadgondolkodás igényeit állítják szembe élesen egymással, élesen, mert a világius törekvésekben itt az erkölcs nélküliség mozzanata tűnik elsősorban elő, a vallásos tendenciákat pedig csak szélsőséges életidegenségükben hajlandók látni. Az élet értelmezésének ezek az alapvető változatai így saját egyoldalúságukban különülnek el és izolálódnak – a két életfelfogás statikusan áll szemben egymással, ezért azután ez a szembeállítás mind a két életértelmezés elszegényítése és ugyanakkor valódi szembesítésük elkerülése is. Ténylegesen nincs közöttük harc: a keresztényi aszketikus bölcsesség és a világra nyitott hedonisztikus érzékenység között nincs választás és nem is lehet, hiszen itt a keresztény magatartás csak életidegen erkölcsi normák foglalataként, a

világias törekvések pedig az intellektuális erőfeszítés által nem kísért vak szenvedély működésében öltönek testet. Ezen az alapon, tehát egyoldalúságuk révén válik egyenrangúvá a természet és a vallás, a cél, az ideál így azután eleve nem is lehet valamelyik oldal győzelme, hanem az egyoldalúság valaminő megszüntetése, egy olyan győzelem elérése, mint Eufémiáé, akinek azért nevezetes „győzedelme”, mert „... mind a vallást, mind a természetet meg-ditsőíti”. Ennek a „győzedelem”-nek az a lényege, hogy a hősnő érzékenysége (= világi vágyai) erkölcsös érzékenységgé alakul, mert mindig jelen van benne a vallásos norma által diktált büntudat s így „tusakodás”-sal, fájdalommal jár, a hit pedig éppen azért lesz értékes, mert szintén nem önmagában, hanem az érzékenységgel való „tusakodás”-ban, igazi erkölcsi erőként mutatkozik meg; Eufémia vallást és természetet egyaránt megdicsőítő győzelme tulajdonképpen egy olyan lelki helyzet révén jön létre, amelyben egyformán és egyszerre működik az aszketikus módra felfogott vallásos érzés és egy nagy szerelmi szenvedély el nem hamvadó tüze. A harc voltaképpen nem is a „vallás” és a „természet” között zajlik – a lélek küzködik itt azért, hogy kielégítse mind a két (egyformán fenntartani akart) értékrendszert, de a két értékrend normáit kielégítő magatartást csak saját kielégületlensége árán érheti el: az érzékenységgel folyvást küzdő vallásos érzést és a vallásos érzéssel folyvást küszködő érzékenységet egyszerre hordozó magatartás kielégületlenségében. A két értékrend szintézise tehát egy mély hiányérzetben jöhet létre, egy mély szomorúságban – a szomorúság ennek nyomán a legértékesebb emberi magatartássá alakul itt át, hiszen az erkölcsi kielégülés egyedül lehetséges módja, az emberhez a leginkább méltó állapot, az emberi lélek igazi otthona. Ez a pozíció azután szükségképpen befolyásolja a világ dolgainak szemléletét, hiszen a szomorú lélek abban talál vigaszt, ha a világ felel neki s nem hagyja őt magára bánatával; az érdeklődés a boldogtalanság képei, a komor, borzasztó helyzetek és jelenetek iránt nem csupán megfigyelhető ebben az irodalomban, de ez az érdeklődés elméletileg is tudatosul benne; a szomorúságból, sőt: a borzadályból táplálkozó – s minden mást felülmúló – szépség tanát Baculard d'Arnaud nyomán Nalácki is szabatosan fejti ki az Eufémia élettörténetének áldozott kötet egyik írásában.¹⁶

A Báróczi körül csoportosuló kis írói kör tagjai – mielőtt visszatérnének a dolgozat elején felvetett kérdésre, foglaljuk össze a elmondottakat – meglehetősen egyöntetűséggel vonzódtak az érzelmes irodalomhoz, s már első pillantásra is feltűnik, hogy ez az érzelmesség a szerelmi tematikával van összefüggésben: a szóban forgó fordításirodalom produktumaiban a szerelemnek meghatározó jelentősége van. De ugyanígy megállapítható az is, hogy a szerelem nemcsak mint tematika, hanem (első-sorban) mint problematika van jelen – a művekben oly sokat elmélkednek, hogy bennük a cselekmény tendenciaszerűen szorul háttérbe a cselekményre való reflexiók mögött, amiből az következik, hogy az érzelmesség itt érvényes jelentéséhez a cselekmény mögött meghúzódó, de ugyanakkor a cselekményt szinte el is takaró bölcselkedés felől kell közelednünk. Megállapíthatjuk, hogy az érzelmesség végső soron a szerelemnek a művek gondolatvilágában elfoglalt pozíciójából származik, e pozíciót pedig általában úgy jellemezhetjük, hogy az ember evilágra irányuló vágyainak foglalataként felfogott szerelem itt jelentős értékhez jut ugyan, de értéke egy hagyományos, vallásos alapzatú világrenden belül növekszik meg.

¹⁶ A szomorúság az „érzékeny Lelkek” gyönyörűségének egy ujonnan fakadott forrássá” d'Arnaud számára s nyilvánvalóan az Nalácki számára is. Az Eufémia-kötetnek *Az írónak ezen Munkájáról tett szükségesebb jegyzései Egy Barátnőjának szóló levelében* (114–127) erősen rövidíti ugyan d'Arnaud eredeti tanulmányát, de így szinte még erőteljesebben és egyértelműbben kap hangsúlyt az a meggyőződés, hogy „Szintén ezt lehetne hinni, hogy a fájdalom az embernek természetes, és az öröm csak ideig tartó érzékenysége. A Vers-szerzésnek és a kép-festésnek mesterségét is csak akkor ditséri minden, a mikor megszorít . . . Egy magas köszikléről zuhogó folyamatnak tekintete, mellyben a le döntött nagy élőfák hengeregnek, sokkal jobban fel-indít minket, mint egy patakotskának a szép Pásiton való lassú tsergedezése.” Naláckinak ez a fordítása ízléstörténetileg (és ugyanakkor kritika-történetileg is) fontos dokumentum.

Közelebről tekintve ennek az általános helyzetnek két változata tűnt elénk. Az első esetben a szerelem a világrend nagy, a világ teremtője által igazolt értékeinek legelső sorába lép, következésképpen igazolt és helyeselt lesz az a magatartás is, amely a boldogságot kizárólag a kedves birtoklásában találja meg. Ez az igazolás azonban – végül is – csak formális és alkalmoszerű, deklaratív igazolás marad, hiszen legalizálja ugyan a szerelmi szenvedélyt mint az emberi boldogság fő forrását, de ez a forrás ilymódon egyedül van a hagyományos világkép más, szellemi természetű értékei között – ha maga az igazolt értékek közé került is át, a szerelmi boldogság idegen marad a hagyományos értékek közegeiben. Ez gyakorlatilag a szerelmes hősök védtelenségét jelenti, hiszen az írások jó részének világában a szerelmi boldogságon kívül egyszerűen nincs más, hozzá kapcsolódó vele rokonmű, a hősöket világi élethez másképpen is kötő érték, teljesen önmagában áll – a szerelmes társ a szó szoros értelmében „minden”-t jelent. Az egyes szám első személyben szóló munkák zaklatott, lamentáló, túlhevített tónusát azonban nem csupán az egész életet jelentő viszony sérthetősége alakítja, hanem az is, hogy a szerelmi boldogság előtérbe állítása óhatatlanul megrendíti a hagyományos világkép spirituális értékeinek biztonságát is: tapasztalhatjuk, hogy az aszketikus vagy hősies erény mögül kihull a meggyőződés pátosza s a világi élet vonzásainak ellenfényében magának az erkölcsnek a szava is elérzékenyül.

Az érzelmes magatartás második változatában is a szerelem értékének megnövekedését láttuk, csak, míg az előbbi esetben a szerelem a Teremtő által szentesített világrenden *belül* lépett előre, a második esetben – mint „természet” – a „vallás” *melé* lép s azzal vetékedő, vele egyenrangú hatalomként áll előttünk. A szerelem értéknövekedése e második típusban erőteljesebbnek látszik, ez azonban tényleg csak látszat (az előző típus esetében éppen a szerelem *körül* rendeződtek újjá a hagyományos világkép elemei) – ahogy voltaképpen látszat a két értékrendszer vetékedése is: valójában olyan ideális magatartás kereséséről van itt szó, amely a „természet” normáit éppen úgy figyelembe akarja venni, mint a „vallás” normáit, amely ideál tehát sem a végletes szerelemről nem mond le, sem pedig a „vallás” legridegebb parancsainak teljesítéséről. Így, e kettős igény egyidejű fenntartásának szorításában születik meg az itt jelenlevő érzelmes magatartás másik, irodalmiasabb változata – ahol a szerelmi szenvedélyben állandóan benne munkál a vallásos érzés keltette büntudat, a vallásos érzés pedig szüntelenül „tusakodik” a szerelmi szenvedéllyel. A harc tehát nem a „vallás” és a „természet” között zajlik, a lélek tusakodik itt, hogy egyformán megfeleljen a már egyenrangúnak látott két értékrendszer normáinak. Ezt azonban csak olyan helyzet vállalása árán érheti el, amelynek lényege a nyugtalanság és a kielégületlenség – a vallás nem nyújthat megnyugvást, a szerelem pedig kielégülést. E „győzedelem”-ben magasztosul fel a lélek, a szomorúság a lelki nagyság igazi otthona.

Az érzelmes magatartás mind a két irodalmi változatának az az alapja, hogy – mint utaltunk rá – az emberi természet rehabilitációjával olyan szorosan összetartozó fogalom, a szerelem súlya és jelentősége a hagyományos világkép értékrendjén belül növekedett meg. A Báróczi körül csoportosult fiatal írók gondolkodói helyzetének voltaképpen ez a legáltalánosabb jellemzője, csak hogy éppen ez a helyzet az, amely a legmélyebben rokon Bessenyeinek és íróbarátainak helyzetével, amelynek legáltalánosabb jellemvonását ugyancsak az emberi természetet rehabilitáló lázadás erőteljes mozdulatai és a hagyomány közötti küzdelemben figyelhetjük meg. Így azt kell látunk, hogy Bessenyeinek a nemzet kulturális életében oly fontos szerepet játszó, e kulturális életnek új lendületet adó, lázas és sokirányú tevékenysége, valamint az irodalommal alkalmoszerűen találkozó „testőrírók” tevékenysége végső soron *egyazon* helyzetre adott válaszok, s itt a fejlődéstörténeti szempontú azonosságot éppen annyira kell hangsúlyoznunk, mint a kultúra története szempontjából való értékbeli különbségeket: a „testőrírók” tevékenysége ugyanannak a kulturális tömbnek a hanyatló megnyilvánulása, mint aminek Bessenyei tevékenysége a tetőződése volt. E kulturális tömb alatt azt a művelt nemességet kell érteni, amelynek szemlélete rohamlédtekben laicizálódott ugyan, de amely nem akart s nem is tudott minden szálát eltépni, amely a hagyományos világ szellemi alapjaihoz fűzte. Az így előállott helyzetre adott válaszok nagyon széles skálán mozogtak ugyan – Orczy költészete éppen úgy reprezentatív megnyilatkozás, mint Bessenyei kulturális programja, Báróczi szerelemtana éppen úgy, mint Czirjék

fordításai –, de a szóban forgó eszmetörténeti szituáció szempontjából mégis egyazon fejlődéstörténeti fázis ívén helyezkednek el, amely ív tehát a Báróczi körül csoportosuló fiatalabbak működésével mutatja a hanyatló tendenciát. Nem azért beszélünk itt hanyatlásról, mert irodalomművelésük alkalmoszerű, fordításokban kimerülő, publikálásra sem igen igyekvő s így inkább felfokozott olvasásnak tekinthető irodalomművelés volt, hanem mert az az irodalom, amely olyan mélyen megragadta őket, önkörébe záruló, meddő dilemmákat tükröző, beteges irodalom. Adaptációja elsősorban arról árulkodik, hogy az a kritikus eszmetörténeti helyzet, amellyel a hetvenes évek élvonalbeli nemesi irodalma küzdött, a fiatalabbak számára már bizonyos fajta „mal du siècle”-lé mélyült – nincs többé szó a vele való küzdelemlről sem, amely Bessenyeinél és íróbarátainál ugyan túlságosan is gyakran vezetett a művek zavaraihoz, de amely igazi intellektuális viaskodás volt, s amelyek egyebek között olyan nagy hatást gyakorló, látszólag a megoldás lehetőségével kecsegtető eredményhez is vezetett, mint Bessenyei kulturális programja. Látszólag, mert látnunk kell, hogy ez a program a szóban forgó kritikus helyzetnek csak a gyakorlati síkon való feloldás esélyét ígérte, a bölcelet szintjén nem nyújtott és nem is nyújthatott megoldást (Bessenyei egész élete folyamán foglya maradt filozofusi dilemmáinak: öregkori írásaiban végső soron nem tesz mást, mint újra- s újrágondolja a fiatalkori írásokban már felmerült problémákat) s így ebből a szempontból semmilyen hatással nem lehetett a többi szereplőre sem. Bizonyosnak látszik, hogy a fiatalabbak mentalitásának és – ebből következő – irodalmi vonzalmának kialakulásában szerepet játszott mindaz az eszmei megoldatlanság is, amely a magyar felvilágosodás első fázisának élvonalbeli irodalma mögött tátongott, amellyel a legerősebb tehetségek is csak viaskodni tudtak, de amelyet nem tudtak meghaladni – a kör számukra is áttörhetetlen maradt.

E bezártság okát pedig végső soron abban a *rendi szemléletben* találhatjuk meg, amely a magyar felvilágosodás első, nemesi karakterű fázisának íróit egyöntetűen jellemezte, egyöntetűen, hisz még a legnyitottabb megnyilatkozásnak, a Bessenyei programja mögül előrajzolódó utopisztikus társadalomképnek is világosan előtűnik a rendi tagozottsága. Az emberi természet felszabadítására tett erőfeszítésekben nálunk nem a polgárság érdekei öltöttek testet: a magyar nemesség felvilágosultnak tekinthető képviselői elsősorban az egyházi gyámkodás alól való szellemi felszabadulás érdekében fogadták el a természetet rehabilitáló eszmeköröket és – érthetően – nem a társadalmi viszonyok alapvető megváltoztatása érdekében. Ennek a helyzetnek azonban természetes következménye, hogy a szóban forgó eszmei tendenciák nem találtak utat vissza abba a szabad és tágas tartományba, ahonnan a fejlettebb (s a mi szerzőink számára mintaképpül szolgáló) irodalmakban ez a problematika voltaképpen származott: a társadalmi kérdések területére. A felmerülő dilemmák így elszigetelődtek és az egyre zártabbnak és meddőbbnek mutatkozó, levegőtlen bölceleti ellentmondások szintjén rekedtek meg. A „testőrírók” olvasmányválasztásaiban így tehát csupán a magyar felvilágosodás első izületének mindvégig meglévő, de eltakart jellemvonása jelenik meg a maga pőreségében; ez az oka, hogy nálunk az érzelmes irodalomra fogékony fiatalság első nemzedéke Baculard d'Arnaud műveire (s ezen az úton legfeljebb Mme de Tencin regényéhez) jut el s nem a Bessenyei is „tiefeste Traurigkeit”-be taszító Rousseau-hoz. S feltehetően éppen itt van az egyik oka annak, is, hogy a művelt nemesség kénytelen egy időre kilépni az irodalom életének menetéből: az emberi természet felszabadítását célzó eszmék és a rendi szemlélet közötti feszültség végül is kimerítette termékeny lehetőségeit és folytathatatlanná tette a helyzetet.

LA GÉNÉRATION LA PLUS SENSIBLE

(Sándor Báróczi et ses amis, les „écrivains – gardes du corps”)

Dans l'histoire de la littérature hongroise, la décade des années 1770 est la période de la dernière phase décadente du baroque et celle de l'irruption des Lumières, mais la première génération des Lumières hongroises qui entre en scène à cette date, sort déjà, Vers 1780, du processus soudainement accéléré de la transformation spirituelle. Mais, après la clôture de cette décade, ce n'est pas seulement le changement de génération qui est surprenant, mais aussi le fait que la génération nouvellement entrée en scène diffère de ses prédécesseurs d'après sa provenance sociale aussi: tandisque, aux années 70, c'était l'élite nobiliaire qui jouait le rôle principal dans la vie de la littérature, après 1780 (pour une durée de deux décennies à peu près) ce sont les écrivains d'origine non noble et ayant une occupation intellectuelle qui entrent au premier plan. En analysant l'activité littéraire d'un groupe d'écrivains composé de jeunes nobles, l'étude cherche la réponse à la question pourquoi l'élan de la première période des Lumières hongroises s'est brisé si tôt, c'est-à-dire pourquoi la tendance des Lumières féodales est passée si vite à l'arrière-plan, tandisque, dans la vie de la société, la noblesse continuait à être la force déterminante. Tout porte à croire que c'était la tension fondamentale de la littérature nobiliaire des années 70, la contradiction entre la tendance énergique des Lumières et la conception féodale qui a perdu si vite sa fertilité, et qui a fait taire les talents plus grands et a tourné les auteurs plus jeunes de l'époque vers une moralisation stérile.

A TAGOLT FORMATELJESSÉG NORMÁJA

Fejezet Arany kritikusai gondolatrendszeréből

I. Bevezetés

(A formateeljesség normája. Forrásai. Többszintű érvényesülése.)

„Föltáratlan poétikai kincsesház” – olvashattuk néhány éve Arany értekező munkáiról. „Nemcsak a hazai, hanem az európai korforduló poétikai észleleteinek is gazdag tárházai ezek. Az újabb Arany-irodalom (Barta, Baránszky, Sőtér, Keresztury) merített is belőlük bőven. Ám hogy ezeket az észleleteket mindmáig senki sem rendszerezte, és senki sem szembesítette őket rendszeresen sem az ő saját költészetével, sem a korszak európai költészetével – ez nemcsak az Arany-irodalomnak veszteség és sürgető feladat, hanem az egész magyar poétikai szakirodalomnak is.”¹ Az összetett feladat első részét, Arany kritikusai gondolatrendszerének föltárását és rendszerezését, kompozícióelméletének rekonstruálásával érdemes kezdeni, mert kritikusai gondolatvilágának itt van a súlypontja. Nézetének ez a legmélyebben és legösszefüggőbben kidolgozott része; munkásságának szinte nincs olyan rétege, amely kapcsolatban ne állna vele. Kötődik sajátos formaösztonének jellemző vonásaihoz, összefügg alkathú létélményre válaszoló létértelmezésével, kapcsolódik a művészet hivatására vonatkozó elképzeléseihez, társadalmi nézeteihez, sőt közvetve politikai vonzódásaihoz is. S ami a rekonstrukció lehetősége szempontjából legalább ennyire lényeges: szerves következetességgel épül ki Arany egymást követő korszakaiban: a pályakezdő levelezéséből már kibontakoznak későbbi kompozícióeszményének körvonalai, s a nagykörsi diákjainak verseit javító tanár megjegyzéseiből a későbbi kritikus kompozícióelméletének előképét lehet megrajzolni. Szerves fejlődést, árnyalódást, differenciálódást követhetünk itt nyomon; inkább egy kezdettől fogva benne szunnyadó kompozíciófelfogás fokozatos kibontakozását, mintsem külső hatásokra bekövetkező páfordulásokat. A kritikus viszonylag kései pályakezdéséhez korai ízlésbeli érettség párosul. Akár költészete vagy műfordítói elvei,² kompozícióelmélete sem a zsengek és önállótlán utánzások hosszú korszaka után jut el a kiforrott sajátig, hanem alapvonásait tekintve már a kezdet kezdetén szinte készen van. Mindez lehetővé teszi, hogy kompozícióelméletét az időben egymástól hosszú évekre eső megnyilatkozások (dolgozatjavítások, levelek, kritikák, tanulmányok, akadémiai iratok) összeillesztésével próbáljuk meg rekonstruálni. A kompozícióval szemben támasztott követelményrendszeréből ezúttal az egyik legjellemzőbb vonással foglalkozunk, amelyet, kényszerűségből és jobb híján, a *tagolt formateeljesség* normájának fogunk nevezni.

Arany kritikai megnyilatkozásaiból ugyanis, az általános törvény megformulázása nélkül, mégis félreérthetetlen következetességgel, olyan kompozíció eszménye bontakozik ki, mely zárt és befejezett egészet alkot, s olyan részekre tagolódik, melyek önmagukban szintén zártak és viszonylag önállóak. Markáns ismertető jegye a körülhatároltság: nemcsak külső határai erőteljesek, hanem tagolódását segítő belső határai is. Milyen forrásból táplálkozott ez a kompozícióeszmény? Arany egy ízben „a

¹ NÉMETH G. Béla: Előszó. In: Az el nem ért bizonyosság (A továbbiakban: AENÉB). Bp. 1972. 10–11.

² RUTTKAY Kálmán: Klasszikus Shakespeare-fordításaink. In: Shakespeare-tanulmányok. 1965. 48–49.

teljesség iránti érzetre” hivatkozik egy hiányosan megszerkesztett versmondattal bírálatakor.³ Ha kiemeljük ezt a kifejezést kontextusából és némileg általánosabb jelentést adunk neki, akkor ilyen teljességérzék volt az ő egyik nagy belső adottsága is. Kritikáinak legkisebb mozzanatait is annyira áthatja a befejezettség és erős tagoltság eszménye, lehelletfinom és félig öntudatlan javításaiiban oly természetesen munkál a formateljesség igénye, hogy azt kell föltételeznünk: ez a formaöszön és teljességérzék ajándékozta meg egyik legállandóbb és legmélyebb ivódott kritikai normájával. Megerősítését, igazolását két fő forrásból kapta ez a kritikai norma. Az antikvitás, főként Vergilius volt az egyik, a népköltészet a másik. Vergiliust, kinek főművét a múlt században sem Hegel, sem A. W. Schlegel nem tartotta sokra, s akit a kortárs irodalmi köztudat Arany szerint a jólértesültek felületességével becsült le Homérosz ellenében, Arany – tudatosan szembeüszva az árral – nagyon szerette.⁴ S noha az *Aeneis* ismerői akkoriban is, századunkban is többnyire egyes részleteit ismerték s nem tartották számon az egészet, amelybe azok beleilleszkednek,⁵ Arany elsősorban a részletek önállóvá formálásának és kompozíciós alárendeltségének fegyelmezett egyensúlyát becsülte benne. Sajnálta, hogy a magyar epikusok, Zrínyit kivéve, éppen azt nem tanulták el Vergiliustól, „hogy az *Aeneis*-ben helye van mindne sornak, szónak, hogy a költő . . . bölcs kiszámítással, mondani, fukar ökonomiával rendeli a részeket az egész alá, a csekély fontosságút a lényegesebb alá, minden részecskét külön kikerekít, hogy aztán a kerek egészbe olvassa”.⁶

A tagolt formateljesség követelményének másik igazolóját a népköltészetben találta meg. A népi epikában és, ami szempontunkból fontosabb, a népdalokban. Az ő bemutatásában a magyar népdal és gyermekvers ritmikai fölépítése, melyet a néplélek titokzatos és vele született megnyilvánulásának hitt, tökéletesen megfelel a formateljesség normájának. „Éles tagoltság jellemzi a rhythmust . . . határozottan különvált metszetekkel, sorokkal, versszakaszokkal. Ezek mindenike nem haladványos, tovább fonódó, kapcsolatos, bezáratlan, mint például a német zenében, táncban és verselésben, hol a vég egyszersmind kezdete a következőnek, – hanem minden tag némi egészet képező, kisebb-nagyobb mértékben bevégzett, bezáruló és a következő taghoz csak lazán kötött . . . A lengedező lábú ütem (tactus) már maga egy kis kerek egész benne; a sormetszet gyakran, a sor többnyire, nehéz mértékkel üti rá . . . a rhythmus egyes tagjait; s a versszak majd egy hosszabb, nehezebb sorral, mintegy korláttal, záródik be, majd hegybe fut össze, mint a pyramis.”⁷ Látható, hogy az önálló egységekre osztó „éles tagoltság”, a „nehezebb sorral” bezáruló versszak, a „határozottan különvált metszetek, sorok, versszakaszok”, sőt a choriambusok kisebb egységei is a formateljesség költészetbeli megvalósulását példázzák. Másutt a vers, különösen a magyar vers belső fölépítését írta le úgy, hogy az a költői művet átható formateljesség modelljének is értelmezhető. A versszakot a prózai körmondattal párhuzamba állítva jellemző módon mutatott rá különbségeikre: „míg a periodus a gondolatot egymásba fűzi, egymáson *átiszövi*: a versszak, épen ellenkezőleg, eszmét eszme után, sort sor után, állít, úgy hogy az első gondolat, a következő nélkül is, jóformán érthető legyen, bár nem viszont . . . Ez anti-periodicus szerkezet, e Chladni-féle külön csoportba rázkódása az összetartozó részeknek . . . a rhythmus természetéből foly s uralkodik a kötött beszéden, kezdve az egyes ütemektől, egész a stropháig, sőt az egész költeményen, a mennyiben nem szereti, ha az értelem egy szakból másba átnyúlik, vagy ha külön strophák oly prózai kötszókkal fűzetenek egybe, mint a körmondokat kapcsolni szoktuk.”⁸ Az irodalmi műtől mindhárom műnemben elvárta, hogy a legkisebb szerkezeti egységtől a legnagyobbig,

³ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 141.

⁴ G. W. F. Hegel: *Ästhetik I–II. Mit einer Einführung von Georg LUKÁCS.* Frankfurt am Main. 1955. II. 434–435.; A. W. SCHLEGEL: *Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst. I–II–III.* Heilbronn. 1884. II. 196–197.; ARANY János: P. Virgilius Maro *Aeneise.* Krk. XI. 479.

⁵ ARANY János: Uo. 478–479.; NÉMETH László: *Regényírás közben.* In: *Megmentett gondolatok.* Bp. 1975. 293.

⁶ *Betulia* hölgye. Krk. XI. 29–30.

⁷ A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI. 389.

⁸ A magyar nemzeti vers-ídomról. Krk. X. 250–251.

minden szinten érvényesüljön benne ez a jelleg. Tisztában volt azzal, hogy a lírai kompozíció az epikaitól vagy drámaitól több szempontból eltér; ezért helytelenítette például, hogy Gyulai a „lírában csaknem eposzi compositiót kíván”.⁹ A tagolt formateljesség egyetemes követelményét azonban a lírában is érvényesnek tartotta. Ahogy az egész lírai kompozíciótól elemző munkával haladunk a mind kisebb és kisebb részek felé, a költemény minden szintjén a befejezett teljesség, zárt lekerékítetttség volt az ő eszménye. Sőt, ez a követelmény talán éppen a lírával szemben bizonyult a leggyümölcsözőbbnek; itt vezetett a legárnyaltabb poétikai fölismerésekhez, a legértékesebb költői tapasztalatok tudatosításához és a leggazdagabb kritikusi eszköztár kiépítéséhez.

II. 1. Formateljesség az egész költemény szintjén

(Hangvételei egység; főmozzanat és alárendelődés; fokozatos emelkedés)

A formateljesség igénye az egész költeménnyel szemben két fő követelményben testesül meg: Arany a kompozíciótól szigorú egységet, befejezésétől erős hangsúlyozottságot vár el. A szigorú egységet láthatólag néhány alapvető kompozíciós elv szavatolhatja számára. Egyik ezek körül a hanghordozás,^{9a} illetve azon belül is a *hangvételei egysége*, melynek számonkérése kritikáiban sűrűn és következetesen alkalmazott bíráló szempont. Bulcsú Károlynál „a hangulat... alászik: az egységet ritka költeményében tudja végig megtartani”; hol ódai szárnyalásból zuhan le egy kopott szójátékig, hol az érzelmesből csap át burleszk hangba.¹⁰ Szász Gerő két versében kifogásolja az elégiai és vidám, komoly és könnyed hang oktalan keverését.¹¹ Kemenes vallásos lírájában a „népi hang... nemegyszer bántóan vegyül a költemény emelkedettebb hangjai közé”.¹² Szász Károlyt egyszer megdicséri, mert „a két első sor által támasztott hangulat jól rezgi végig a dalt”, máskor nehezményezi a boldogság festegetéséből kirívó komor hasonlatot, s a patetikus hangulatot megtörő játékoságot.¹³ Malvina burleszknek induló verse viszont „egyszerre magas pathoszba szeretne ugrani”; Fejes István egyik költeménye „megragadó volna... ha úgy ki tudná vinni, a mily hatalmasan kezdte”; Ormódi Bertalannál „az accordba ál hang is vegyül”.¹⁴ S persze a folyóiratszerkesztő Arany sem marad el a kritikus mögött a hangegység védelmezésében. Szerkesztői üzeneteiből nem hiányoznak az olyan ítéletek, mint „megtörik a hangulat”, „a hang egyenlőtlenége is bánt”, „nélkülözi az érzület egységét” stb.¹⁵ S az ún. népszerű iskolára visszatekintő irodalomtörténetés sem állja meg, hogy képviselőjüket el ne marasztalja, amiért ha az „óda magasán, kezdte, misem biztosított, hogy alább néhány soral pityergő elégiába, száraz didaxisba vagy furfangos 'mendikánciába'... nem cseppenünk; vagy megfordítva”.¹⁶ Természetesen a hangegység követelménye korántsem jelenti azt, hogy Arany az összetett vagy átmeneti hangot megvalósító költeményeket nem ismerte volna el. A magasztos és játékos, fenséges és kellemes vegyítését valóban ellenezte; az ember nem fújhat szerinte hideget és meleget egyszerre, a kövekből kezdett dór csarnokot nem folytathatjuk virágfüzérből, fuvolák közé ne rikkantson harsona. „Vannak azonban átmenetek, s ugyanegy költeményben is megállhat a kettő egymás mellett; ilyenkor az átmenetek kivitelében mutatkozik, a mester s a költemény az uralkodó

⁹ Tompa Mihályhoz. 1855. július 1. HIL. III. 380.

^{9a} Ezt a fogalmat poétikai terminusként NÉMETH G. Béla vezette be. Vö. pl. Létharc és nemzetiség. Bp. 1976. 85–108.

¹⁰ Bulcsú Károly költeményei. Krk. XI. 117–118, 119.

¹¹ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 150, 152.

¹² Kemenes költeményei Krk. XI. 18.

¹³ Költemények. Krk. XI. 193, 195, 204, 188.

¹⁴ Malvina költeményei. Krk. XI. 357.; Fejes István költeményei. Krk. XI. 298.; Magyarhon ébredése. Krk. XI. 78.

¹⁵ Krk. XII. 211. (és vö. 250); Krk. XII. 280, 281.

¹⁶ Irányok. Krk. XI. 160.

hangról neveztetik (mivel 'a potiori fit denominatio')."¹⁷ A hangegység és a műfaji jelleg megőrzése az ő gondolatvilágában összekapcsolódott egymással, nem zárva ki az átmeneti műfajok lehetőségét sem. Az „uralkodó hang” igénye, akárcsak a hangvételi egység kritikai normája, összhangban áll a kortárs európai elmélettel, például a valamivel korábbi A. W. Schlegel definíciójával a lírai egységről: „Die lyrische Einheit besteht also in einem herrschenden Tone.”¹⁸ Nyilván ilyen domináns hangnemet kell kialakítania Arany szerint az óda és elégia kölcsönös áthatásából keletkező elegico-ódaí változatnak, melyet maga is megvalósított költői gyakorlatában.¹⁹

A formateljesség elvét az egész mű szintjén érvényesítő szigorú egység másik megteremtője a *főmozzanatnak való alárendelődés*. Ezt Arany elméletileg is világosan megfogalmazza, pl. az ún. lantos költeményekről szólva: „Meggívántatik bennök az egység, miszerint a költemény minden részei egy alapeszmére vitessenek vissza s egy érzelmet tüntessenek fel. Eszerint egy alapeszme uralkodik az egész költeményben, mely annak mintegy magvát képezi, s a többi eszmék ezen egynek rendeltetnek alá.”²⁰ Ebből a gondolatból, a hangegységéhez hasonlóan, értékmérő norma lesz a kritikus kezében. Oláh Károlynak szinte minden költeményében „van egy-két hely, a mi megérdemelte volna, hogy a többi szavak és képek... az ő alárendelt szolgálai legyenek.”²¹ *Malvina költeményeiről* írott kritikájából viszont kitűnik, hogy ez az alárendelés önmagában még nem üdvözít: „a mellékgondolatok egy főgondolat alá csoportosúlnak, s így formailag nem hiányzik az egység. A baj többnyire az, hogy a mellékgondolatok... alig emelkednek fölül a sekély próza színvonalán, vagy elhasznált közhelyekből állanak; a főgondolat pedig se nem oly eredeti, se nem oly költői, hogy megbírja a reáhalmozott locus communisok, vagy prózai melléklet élettelen lombját.” Ezért verseinek főgondolatai „nem elég hatályosak arra, hogy alapeszméül szolgáljanak, s csupán a többi részek lapossága teszi, hogy feltűnnek egy kissé, mint sík rónán a legnagyobb hegy: a határdomb”²²

Az utóbbi szemléletes hasonlat a főmozzanatnak való alárendelődés igényétől átvezet egy olyan kompozíciós követelményhez, amely az egységes megszerkesztettség erősítésével hozzájárul ugyan a költemény egységéhez is, a formateljesség elvének érvényesülését mégis inkább más módon segíti elő: a költemény befejezettségének hangsúlyozásával. A *fokozatos emelkedés* követelményéről van szó: a végig érvényesülő emelkedés nemcsak egységes kompozíciót teremt, hanem a költemény befejezését, bezárását is kiemeli, a formateljesség jellegéhez híven. A sík rónán díszelő határdombot Arany a folyvást emelkedő halmokkal állítja szembe. Az előbbi azt jelképezi számára, hogy az egész művön végigvonuló fokozódás, intenzitásnövekedés nélkül a főmozzanat meglétéből származó szegényes egység sem menti meg a költeményt az értéktelenségtől; az utóbbival a helyes kompozíciót szemlélteti. Nem elég, ha valaki „előfog egy halvány ötletet, képet, egy mitsem jelentő antithesist... körülönti szűz prózával s megvan a vers. Nem mondhatni, hogy hiányzanék benne a dal formája, egysége: mert hisz az a kis gondolat vagy kép... oly árva egyedüliségben áll, hogy csoda is volna benne többet látni egynél; hanem bezzeg a költemény sem olyan lesz ám, mint midőn folyvást emelkedő halmokról jutunk a tetőre, mely mindeniken uralkodik, hanem olyan, mint mikor lapályon haladva egy darabig, utójára felállunk egy – határdombra. A kilátás innen sem sokkal tágabb”²³ A folyvást emelkedő halmoknak ez a szuggesztív analógiája, melyet Arany epikus művek bírálatakor is használ,²⁴ összefügg

¹⁷ Uo. 168.

¹⁸ A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über philosophische Kunstlehre. Leipzig. 1911. 136.

¹⁹ Vö. KOROMPAY János: A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódaiban. AENEB 47–50.

²⁰ Széptani jegyzetek. Krk. X. 555. és vö. Széptani előismeretek. Krk. X. 653.

²¹ Száz darab költemény. Krk. XI. 105.

²² Malvina költeményei. Krk: XI. 360–361.

²³ Irányok. Krk. XI. 162–163.

²⁴ Bírálat a Nádasdy-jutalomra beküldött három pályamunkáról. Krk. XIV. 15. Vö. még Zrínyi és Tasso. Krk. X. 341–343, 371, 388.

azzal a meggyőződéssel, melyre konkrét kritikai megjegyzéseinek egész sora enged következtetni:²⁵ az irodalmi műben ő a gazdag anyagot összefogó, *sokféleségen uralkodó egységet* tartotta kívánatosnak. Elmélete ezen a ponton összhangban van a XIX. századi irodalomelmélet sokat hangoztatott szépségdefiníciójával (pl.: „das Schöne sey Einheit in der Mannigfaltigkeit”²⁶). Ugyanakkor a formateljesség normájának többszintű érvényesülésével is összhangban áll az az igénye, hogy a részletek gazdagon tagolt sokszerűsége mint ellensúly, legyőzendő ellenállás tegye nehezen kivivottá s így értékesé a rajtuk diadalmaskodó egységet. A tagolt sokszerűség és szigorú egység kettős követelményének, s persze a határozott bezárás normájának tesz eleget a fokozatos emelkedés, mely mint értékmérő szempont végigkíséri Arany kritikus munkásságát.²⁷

Legsűrűbben Szász Károly versei kapcsán bukkan föl. Mielőtt verseinek elemzésébe fogna, Petőfit állítja példaképül, aki „sorról sorra, vers-szakról vers-szakra halmozza a legragyogóbb képes gondolatokat, hogy az utolsóval, mely ragyogóbb mindeniknél, s mely az egész költemény alap gondolatja, betetőzze”. Ezzel szemben Szásznál a „felhangoltság olykor nem tart, nem feszül növekedő arányban az egész költemény folytán”. Versei közül a *Menyasszony vagy...* egyik sorától „fokozatosan emelkedik ama legpatheticusabb vers-szakig... S innen fogva a bezárásig sincsen alásés”, a *Piros hajnal* két sorát viszont újraírja, mert „ez kellő magasra feszítné a költemény végsorait, míg a mint van, nincs emelkedése”. A *Haláltánc* utolsó versszakát, kisebb hibái ellenére, megdicséri, „mivel ’finis coronat opus’, s e szak a többinél jobb, kivált végsorai pathosszal zárják be”, ezzel szemben a *Három temető* néhány megindító sora ellenére sem teljes értékű, mert „egy keveset mondó képpel rekeszti be, mely... alájejt a hangot”. A fokozatos kiépülést hiányolja tulajdonképpen a *Szerelem és honfűbűből*. is, míg a *Kerényi Frigyes* ismét „a jobbak közé tartozik, jól kelti, folytatja, s kitűnően szép utózenéssel hagyja bennünk a hangulatot”.²⁸ Ez az „utózenés”, akár a föntebbi „betetőzés”, „finis coronat opus”, vagy a Malvina egyik versében megdicsért jó „bezárás”²⁹ az emelkedés csúcspontjára irányítja a figyelmet: a költemény *végére*. Arany kompozícióérzéke számára ez volt a mű legkényesebb helye, saját megbírált műveit is itt védi legerélyesebben.³⁰ A vers végén – akár az elején – különösen bántónak találja a rossz ritmust vagy gyöngé rimet.³¹ Ugyanakkor persze a jó befejezés önmagában elégtelen: „a költemény nem fokok, hogy csupán vége legyen vasas, a többi pedig fa.”³²

Ez az emelkedés, fokozódás a képhasználatban is követendő módszer Arany szerint. A fejlesztés nélküli képméltelést elítéli.³³ Másfelől a képek szertelen halmozásának divatjától sem rokonszenvez; Tompa költeményeinek VI. kötetét költői fejlődése magasabb fokának tartja korábbi öncélú és túláradó képhasználatánál.³⁴ „Képvadászásnak” nevezi a mesterkéltbb képhalmozást, mely a természetesen fejlődő képsor helyett „messzünnen vett képeket” is vegyít a versbe.³⁵ Kritikai álláspontja itt egybevág a Vörösmartyt bíráló Erdélyi Jánoséval.³⁶ Arany az összefüggő,³⁷ szervesen fejlődő,

²⁵ Irányok. Krk. XI. 162–163.; Bulcsú Károly költeményei. Krk. XI. 116.; Petőfi Sándorhoz, 1847. szeptember 7. Krk. XV. 140.; A pörös atyafiak. Krk. XI. 42–43.

²⁶ A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst I. 50.

²⁷ L. pl. megjegyzését Szász Vida-bírálatához, Krk. XII. 278. A fokozatos emelkedés kritikai normáját Arany saját költői gyakorlatával egy későbbi dolgozatunkban szembesítjük.

²⁸ Költemények. Krk. XI. 190, 191, 194, 195–196, 205, 210, 212.

²⁹ Malvina költeményei. Krk. XI. 359.; l. még Krk. XIII. 201.

³⁰ Erdélyi Jánoshoz, 1856. szeptember 4. HIL. IV. 100.; l. még Gyulai Pálhoz, 1854. szeptember 25. HIL. IV. 47.

³¹ Krk. XIII. 145.; Költemények. Krk. XI. 212.

³² Krk. XII. 203.; Vö. Költemények. Krk. XI. 212.

³³ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 149.

³⁴ Tompa Mihálynak, 1852. december 1. HIL. III. 280.; Költemények. Krk. XI. 197.; Tompa Mihály költeményei. Krk. XI. 460–461.

³⁵ Költemények. Krk. XI. 208, 209.; l. még Költemények. Krk. XI. 194.

³⁶ ERDELYI János: Vörösmarty Minden Munkái. E. J. V. M. Bp. 1961. 189.

³⁷ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 147.

mégis új elemekkel gazdagodó képhasználatot szeretné kritikáival ösztönözni. Fontosnak tartja, hogy a képek „összhangzóak” legyenek, s megbírája Vida egyik versét, mert a „kopogatósi kép is nagyon rögtön változik át *csillagos-ég*-féle, nem rokon képpé”.³⁸ A koherens képfejlesztés kritikai normáját legmeggyőzőbben Szász Gerő tüzetesen elemzett versével szemben alkalmazza: „Nem az ismétlés ellen vagyunk ez úttal mert a kép új fejleményt ígér, s ez nemcsak szabadabb, hanem ajánlatossá is teszi az ismétlést. De nem látunk a képben következetességet... Képei majd össze nem függők, majd homályosak.”³⁹ Mindebből már kikerekedik az eddig elmondottak összképe: Arany kompozícióeszményét a lírában az egész költemény szintjén formateljesség jellemzi; a kompozíciótól szigorú egységet és határozott, erős befejezést kíván meg. A hangvételi egység sértetlen megóvása, a főmozzanatok való alárendelődés, valamint a (képhasználatban is érvényesülő) fokozatos emelkedés szerkezetegységesítő elve együttesen segítik elő ezek megvalósítását. Ugyanakkor ez a kompozicionális zártásra törekvés egyáltalán nem mond ellent annak, hogy Arany a mű jelentésgazdagsága érdekében a romantikus poétika által javallt jelentésbeli nyitottsághoz vonzódik, s idegenkedik a jelentést túlságosan egyértelművé záró, egysíkúvá szűkítő didaktikus, sőt allegorikus megoldásoktól.

II. 2. Formateljesség a versszakok és sorpárok szintjén

(Versszak és versfogat. A sorpár egysége. Enjambement és közölés.)

„Szakra nézve Arany előleg kedveli a nyolcsorosot... úgy látszik, hogy egy-egy gondolati mozzanatra neki annyi elég és legalkalmasabb” – jegyezte meg már Erdélyi János.⁴⁰ Megfigyelése mélyén ott rejlik a fölismerés: Arany költészetében az egyes versszakok többnyire a vers gondolati vázának viszonylag önálló egységét zárják magukba. Verseinek újabb elemzői is kimutatták, hogy nála a strofa erős befejezettségű és kohéziójú egység, mely magába sűrítetheti az egész kompozíció szerkezeti ívét.⁴¹ Költői gyakorlatát vizsgálva első pillantásra szembe tűnik, hogy láthatólag idegenkedik a szakozatlan formáktól, ritkán nyúl hozzájuk, s ő, a nehéz formák kedvelője, alig próbálkozik meg a terzinával, melyben a rímképlet és gondolatmenet a versszak határain átcsap, ellenben szívesen él refrénnel, mely a strofákra tagolódást kiemeli. Így azután nem meglepő, hogy kritikai megjegyzéseiből is olyan lírai kompozícióeszmény bontakozik ki, mely zárt versszakokra tagolódik. Maga is érezte, hogy a korában használatos *szak*, *szakasz*, *versszak* és *strophá* nem fejezi ki eléggé az ő eszményét, ezért megpróbálta bevezetni a *fogat* terminust, jellemző indoklással: „néha szeretem a strophát így mondani magyarul *szak* helyett, mely csak a megszakítás, de nem az összefoglalás eszméjét adja.”⁴² Máskor hasonló célra a *versfogat* terminust használja.⁴³ A *fogat*, illetve *versfogat* jelentésének teljesebb megértéséhez segíthet, hogy Toldi *estéjét* énekenként „40 összefogott strophának” tervezi, s a trilógia részeit, a „három *önálló* de *összetartozó* egészt” is egy-egy *fogás*nak nevezi.⁴⁴ S az összefoglalás mozzanata mellett a határozott bezárás is a versszakkal szemben támasztott követelményei közé tartozik; a versszak legkényesebb helye ismét, ahogy az egész vers szintjén is láttuk, a vége. Szász Gerő végigelemzett versének első strofáját ezért sem tartja jónak: „ugrást érzünk, mert a tropus egyszerre, s

³⁸ Költemények. Krk. XI. 196, 193.; Megjegyzése Szász Vida-bírálatához. Krk. XII. 279.

³⁹ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 150–151.

⁴⁰ ERDÉLYI János: Arany János Kisebb Költeményei. E. J. V. M. 375.

⁴¹ KOROMPAY János: A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elegico-ódában. In: AENÉB 55, 65–66.; VAJDA András: Látomássteremtés – jelképátformálás. Uo. 182.; SZÖRÉNYI László: A humoros elégia. Uo. 269–270.

⁴² Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 149.

⁴³ Zrínyi és Tasso. Krk. X. 400, 402, 404.

⁴⁴ Petőfi Sándornak. Krk. XV. 126.; Tompa Mihálynak. 1862. június 20. HIL. IV. 217.; vö. Tompa Mihálynak. 1863. december 13. HIL. IV. 237.

a végső sorban változik át, hol épen fokozott befejezést várnók. A versszakok utolsó sora nem lehet pusztán *toldalék*, hanem bensőleg össze kell függenie a megelőzőkkel. Egy összekapcsoló, vagy pótsor inkább elmehet a versszak beljében, mint végén." A vers másik strófájának szerkezetét, ezzel tanulságosan összehasonlítva, éppen jobb bezárásáért dicséri meg, és helyeslően emeli ki, hogy „a főtárgyat kifejező szó: *szerelem*, épen a versszak végére van felhagyva”.⁴⁵

A fokozatos emelkedés említett követelménye is további jelentésárnyalatokkal gazdagodik, ha a versszakok szempontjából újra megvizsgáljuk. Amikor Arany szemére veti fiatal költőtársainak, hogy keveset törődnek „a részek kidolgozásával, a fokozatos emelkedéssel szakról szakra”,⁴⁶ akkor nemcsak az emelkedést tartja fontosnak, hanem azt is, hogy az egyes versszakok az emelkedésben határozottan elkülönülő lépcsőt képezzenek, az emelkedés önálló fokai legyenek. Az emelkedés nem annyira a versszakokon belül következzenek be (bár ott is), mint inkább köztük. S ha a költemény erősen különböző, egymást kizáró érzelmi állapotokat foglal magába, vigyázni kell arra, hogy ezeket ne ugyanabba a versszakba vegyítse a költő.⁴⁷ A fejlesztés nélküli képet ugyanígy tanácsos a versszak keretei között tartani; rosszállóan jegyzi meg, hogy Szász Károly népballada-feldolgozása egy „képet három strophán átal úz-fűz”.⁴⁸ Itt is megfigyelhetjük Arany kritikusi követelményrendszerének a költemény minden szintjén számon kért normáját, mely a formateljesség igényével szorosan összefügg: a külső, alaki tagolással egybe kell esnie az értelmi, érzelmi és poétikai tagolásnak; a költemény belső határvonalait az alaki és gondolati, szerkezeti és érzelmi, térbeli és időbeli egységek fedésbehozása alakítja ki. Ez a kompozícióeszmény nehezen tűri meg a strófákat összekötő versmondásokat vagy a gondolat nyugvóponttra jutása előtt véget érő versszakot.

Arany kritikusi gondolatrendszerében a formateljesség normája a versszakok alkalmi, nem szükség-szerű, de nem is ritka belső egységére, a sorpárra is érvényes. S itt érdemes egy rövid pillantást vetni Arany gyakorlatára is. A *Kertben* elemzője figyelt föl arra, hogy ebben a versben a „rímek közötti távolságot kiegyenlítően szabályozza a két sorra terjedő szintaktikai szerkezet gyakorisága, az egységeken belül enjambement-nal (17 esetben, azaz a maximális lehetőség 60%-ában!)”. Mi több, a sorpárok elkülönülése olyan erős, hogy az elemző új poétikai terminust kockáztat meg: a vers *kvantálhatóságáról* ír, mely „felépítésének az a sajátossága, hogy 2–2 soronként elkülönülő és elkülöníthető, viszonylag önálló egységek láncolata. Ezek a kis egységek a szó szoros értelmében kvantumok: saját tömeggel és energiával rendelkeznek – metrikai, szintaktikai és szemantikai szempontból egyaránt határoltak. Ritmusmodelljük . . . a *kétsoros* jambusi tizenhetes periódus. Szintaktikai modelljük a *kétsoros mondat* . . . Ha pedig összetett mondat, . . . a második mondat általában magyarázza, kifejti az elsőt; közöttük mindig *szorosabb* a kapcsolat, mint kifelé. Végül szemantikai modelljük . . . a *kétsoros állítás*, a kétsoros kép. Ezért az egységek *láncszerűen* kapcsolódnak egymáshoz: hírértékük hasonló; saját részükörükön túl nem utal egyik sem többre, mint a másik; nem utalnak közvetlenül a vers egészére sem.”⁴⁹ Ez a találó leírás nemcsak egy jelenséget mutat be, mely Arany bizonyos verstípusaiban meglehetősen gyakori, hanem, kritikusi gondolatrendszere felől vizsgálva, túlmutat önmagán: a formateljesség követelményének sorpárszintű érvényesüléséről is tudósít. A metrikai, szintaktikai és szemantikai határok fedésbehozásával kialakított szuggesztív tagoltság, a sorpárokból létesült „kvantumok” enjambement-nal növelt belső kohéziója, s a vers egészre való közvetlen utalás hiánya, bár más költőknél is előfordulhat, ezen a rendszeren belül egybehangozóan Arany sajátos kompozícióeszményére vall. Ugyanaz a sajátos formaöszön munkál itt, mely kritikai normarendszerének kialakításában is közreműködött.

⁴⁵ Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 142–143, 145.

⁴⁶ Költemények. Krk. XI. 189.

⁴⁷ Uo. 197.

⁴⁸ Uo. 204.

⁴⁹ VERES András: Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép. In: AENÉB. 114, 117.

Bizonyság erre, hogy az enjambement-t főként sorpáron belül tartja elfogadhatónak. A *Visszatekintés* elemzője is ír a sorpárokról, a „sztichikus mondatépítésről” és megjegyzi, hogy a vers „egységét a feldarabolástól a periódus 2 sorának igen gyakori enjambement-ja is megóvjá”.⁵⁰ Arany értekező prózájának számos helye viszont arról tanúskodik, hogy a nem sorpáron belüli, hanem mondjuk két sorpár határán átívelő, két rímképletbeli egységet összekötő, két versszak határát föloldó enjambement-t nem szívesen látja. Ő azt szereti, ha a gondolati és verstani egységek határai egybeesnek, a sorpáron kívüli enjambement pedig csak a gondolati egység és verstani alakzat szétválása árán jöhet létre. Formaösztone ezen a téren is a népköltészet tanulmányozásától kaphatta meg öngigazolását: „a magyar rhythmus . . . valamint a soroknál minden ütembe az összetartozó mondatrészt, úgy itt a vers-szak soraiban egy-egy, többnyire önálló, gondolatot csoportosít s nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba, *épen nem*, ha már a vers a rím visszafordultával, mintegy rá van ütve, be van fejezve.”⁵¹ A népköltészet szelleme is megkívánja tehát, hogy a gondolat határa lehetőleg egybeessen a sorával, de *főleg akkor* idegenkedik az enjambement-től, ha a rím már visszafordult, a verstani alakzat már kiépült. Nagyon hasonló ehhez Arany magatartása: az enjambement ellen akkor is fellép, ha az „elszakítás erőszakos” és károsan rendezi át a mondat értelmi hangsúlyait, de legfőképp akkor, ha rímképletbeli egység befejezését mosná el.⁵² Formaösztonének igazolását láthatta abban is, hogy a népköltészet előszeretettel használja a páros rímmel megerősített sorpárt gondolati egységei keretéül, míg a formateljesség jegyében csak nehezebben kitölthető kereszttrimes képlettől idegenkedik: „a népköltészet, hogy az értelemnek mielőbb teljességet adjon, nem fűzi hosszan gondolatját, hanem siet azt befejezni, mi külsőleg a második rím által történik. Ezért nem kaphatott lábra népdalainkban a . . . *kereszttrím*, mint a mely hosszabb elnyújtását a gondolatnak engedi meg; ha pedig a gondolat előbb befejeztetnének, mint a függőben hagyott rímnek társa visszafordulna: úgy nem lenne összhangzat külső és benső, gondolat és vers közt: az nem volna *vers*.” Végző soron a formateljesség-elv öntudatlan érvényre juttatását tulajdonítja a népköltészet alakító ösztönének, amikor kereszttrímtől való idegenkedésének két föltételezhető okát igyekszik kifürkészni. Ha „a két első sor befejezte az értelmet, de a fül még semmi verset nem érez, nem érez a nép egybehangzást forma és gondolat közt. Ha pedig a második sornál nem volna értelem, ez elnyújtottság ellenkezne a magyar rhythmus természetével, s így a kereszttrím sehogyse kapós.”⁵³ Ezért van szerinte, hogy a népdal hosszabb sorait nem kereszttrímek, hanem középrímek (belső rímek) tagolják, így a sor minden cezúrája rímet kap és önálló sorrá kerekedik; a párversből 4–6 soros versszak alakul ki.⁵⁴ Ugyanígy nem csaphat ki a gondolat az alakzat medréből a hármas rímnél, amely a strófaközi enjambement-t, szemben a terzinával, nem tűri. Arany nem fogadja el azt a nézetet, hogy a hármas rím divatját az olasz terzina utánzása eredményezte volna, hiszen „siet a 3-dik rím ráütése által a gondolatot bezárni, míg terzinában a gondolat *folyó* marad mintegy”.⁵⁵

Kritikáiban, szerkesztői üzeneteiben kifogásolja a rossz enjambement-t,⁵⁶ ugyanakkor rövid sorok esetében az enjambement-ra épülő intarziás rímet Erdélyi kritikájával szemben védelmébe veszi. Hiba a névelőt, kötőszót elszakítani a rím kedvéért, fejtegeti, de főként hosszabb sorokban hiba. Rövidebbekben valamelyest igazolható is, mert „rövidebb sorokat tekinthetni úgy, mintha csak caesura volna a rímnél, s ha a következő sor hangsúlyos szótagon kezdődik, megbocsátható a kötsző elvágása . . . cum grano salis”.⁵⁷ Nos, a sorpáron belüli enjambement esetében is olyan bensőséges a

⁵⁰ SZÖRENYI László: A humoros elégia. In: AENÉB. 270.

⁵¹ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 251–252.

⁵² Krk. XIII. 369, 143–145.

⁵³ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 252.

⁵⁴ Uo. 252–253.

⁵⁵ Uo. 253.; vö. uo. 256–257. és Hősök és dalok könyve. Krk. XI. 138.

⁵⁶ Malvina költeményei. Krk. XI. 363.; Krk. XII. 269.; vö. Krk. XIII. 363–364.

⁵⁷ Erdélyi Jánoshoz. 1856. szeptember 4. HIL. IV. 97.

kapcsolat a sorpár két tagja közt, mintha csak egy hosszú sort cezúrával metszenénk át: a sorpár szintaktikai és értelmi egysége az enjambement-t mintegy belső ügyként tünteti föl és fogadtatja el. Horváth János, láthatóan Arany gondolatait gyümölcsöztetve, „speciális magyar verselési elvnek” tartja az enjambement kerülését, mely voltaképpen „a kritikai egységek (ütem, de még inkább a sor) erős önállósága, mely megköveteli, hogy a gondolat belső tagozódása, a mondatnak szakaszokra, ízületrekre törése is, a hanganyag ritmikai tagozódásához igazodjék”. Egyetért Arany Lászlóval abban, hogy az ütemekre nézve mindez csak korlátozottan érvényes, de a sorra nézve föltétlenül érvényesnek tartja „a ritmus- és gondolattagozódás egybevágásának” elvét. S leszögezi, hogy az „igazi magyar népies verselés ellen időtlenebb vétséget gondolni sem lehet, mintha a mondat másfél sorra török”. Részben az ilyen vétséget orvosolja szerinte in statu nascendi a *közölés*.⁵⁸ Arany költészetéből bőségesen idézhetnénk példákat arra, hogy akárcsak az enjambement, a közölés is főleg sorpáron belül (vagy egy soron belül) fordul elő, még szorosabbra vonva a sorpár sokoldalúan kimunkált egységét.⁵⁹ Egy szóval a közölés is, akár az enjambement, vagy akár a szintaktikai, értelmi vagy képi egység, a sorpár egységesítésére, belső kohéziójának növelésére, alaki kikerekítésére szolgál, a sorpárokra tagolódo verstípusokban így segítve elő a formateljesség követelményének uralomrajtását.

II. 3. Formateljesség a sorok, félsorok és ütemek szintjén

(Soregység, sorvég; rím, ritmus, Az inverzió problémái. Cezúra. Choriambus)

A magyar ritmus, idéztük Arany nézetét, „nehezen tűri az értelem átvitelét egyik sorból a másikba”.⁶⁰ Saját költői gyakorlatában gyakori és a szoros sorpárképzéssel ellentétes jelenség az egyes sorok teljessé formálására irányuló törekvés. Formaérzékének ez a sajátos megnyilvánulása világosan nyomon követhető értekező prózájának és kritikai cikkeinek értékítéleteiben is. Formaösztone ezúttal is a népköltészetben találta meg vonzódásának igazolását. Amikor megkísérli a népköltészet sorfajtaíának rendszerezését, a rendszer alapjául olyan sorformáló elvet fedez föl, mely teljes és befejezett sorokat hoz létre: „Természete a magyar rhythmusnak . . . minden sort határozottan bezárni, megállítani mintegy. Eszközi ezt majd egy nehezebb lábbal, majd egy oly metszettel, mely az előbbieknél hosszabb, több szótagból áll.”⁶¹ A költemény *soraival* szemben Arany számos olyan kritikai követelményt állít föl értekező prózájában, amelyeket külön-külön nehéz volna maradéktalanul megmagyarázni, egymással kapcsolatba hozva s így együtt szemlélve őket azonban hirtelen rendszerbe illeszkednek, s a rendszer következetességének fő biztosítója a formateljességre való törekvés. Ezeket a kritikai normákat érdemes egyenként szemügyre venni.

A sor teljességét célozza már az is, hogy lehetőleg viszonylag önálló értelmi egységgel legyen kitöltve. „Sor végén, kivált népdalban, legalább egy *commá*ra való értelem kell, hogy legyen” – írja egy nagykorúsi diákja versére, melyben az éles enjambement hiányos értelmű sort hagyott hátra.⁶² Az is új sor elejére való átvitelének, akár Malvina a bűnös, akár a forditó Szász Károly, nem kegyelmez.⁶³ S az értelem teljessége önmagában nem szavatolja a sor teljességét; ehhez még a sor legkényesebb pontjának, a sorvégnek is hozzá kell járulnia a maga módján. Tisza Domokost, egyik versét bírálva, arra inti, hogy

⁵⁸ Egy magyar versbeli mondatképletről. In: HORVÁTH János: Tanulmányok. Bp. 1956. 585–586.

⁵⁹ Szép kis gyűjteményt állít össze egy- és kétsoros közölésekből, Arany epikájára szorítkozva, GYOMLAY Gyula: Inverziók és choriambusok Arany János tizenkettős versoraiban c. tanulmányában. Bp. 1940. 12, 21–23.

⁶⁰ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 252. Vö. MITROVICS Gyula: Arany János esztétikája. Debrecen, 1925. 18.

⁶¹ A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI.; l. még 393–394.; vö. 390.

⁶² Krk. XIII. 191.

⁶³ Malvina költeményei. Krk. XI. 363.; Krk. XIII. 368.

lehetőleg ne használjon nominativust accusativus helyett, mert zavarja az értelmet, „*kivádt sor végén*”.⁶⁴ Egyik tanítványa epigrammájának végsorában a pentameter második fele így hangzott: „*Óh mikor ébredsz ő!?*” A tanár észrevétele: „utolsó szónak igen kicsi ez.”⁶⁵ Világos, hogy a hosszú magánhangzó metrikailag elfogadható sorvéget adna, Arany mégis testesebb szót vár, hogy a sor és a vers akusztikailag határozottabb befejezést kapjon. Ugyanígy mutat a sorvég fokozott kényességére a rímek problémája is. A rím egyik legfontosabb funkciója Arany számára, hogy a sor teljességét, befejezettségét kidomborítsa, a strófának sorokra tagolódását elmélyítse. Ugyanakkor a rím nem hívhatja föl magára túlságosan a figyelmet, de előre várhatóan sem szabad lennie; nem lehet pongyola, de túlzott szigorával sem szűkítheti, akadályozhatja a gondolatmenet gazdag és pontos kialakítását.⁶⁶ Horváth János állította szembe Arany költészetét a „stílrómantikával”, melyben a formai mozzanatok nagyrészt önállósulnak és külön esztétikai hatás előidézésére képezetnek ki, míg Aranynál a kifejezés formai elemei mindenkor a kifejezés szolgálatára korlátozódnak. Arany kritikusai megjegyzései alapján hozzátehetjük, hogy szerinte a rím, más formai elemekkel együtt, a pontos kifejezés szolgálatát főleg éppen a kompozíció tagolása, a jelentést hordozó alakzat kimunkálása révén látja el. A rím tagoló funkciójára utal például, hogy Arany sosem hagyja jóvá a sor belsejében vagy másutt előforduló szándékolatlan rímet: zavarónak érzi. A nemkívánt rímeket diákjainak verseiből is következetesen kigyomlálja, de *Az ember tragédiájában*, Ács Zsigmond *Velencei kalmár*-fordításában és Szász Károly *Kardáson* című költeményében sem megy el mellettük szó nélkül.⁶⁷

Szintén összefügg a rím tagoló funkciójával is, hogy ritmikai fölépítésének hibátlannak kell lennie: a sor csakis úgy végződhet kielégítően, ha a rímek ritmikai fáziskülönbség nélkül zárják be. Már a nagykőrösi dolgozatokra írott megjegyzések közt sűrűn fölbukkan jambus és spondeus összerímeltetésének megrovása.⁶⁸ A jambikus sor utolsó lába különben sem lehet spondeus; a metrikai szabályt nem a licentiától irtózó pedantéria kéri számon, hanem, többször is, a sorvégre kényes formateljeség-öszön.⁶⁹ S a Nagykőrösön tudatosított kritikai szempontot kitűnően alkalmazza érett kritikus korában is; újabb adalék kritikai szemléletmódjának szerves töretlenségéhez. Nagy István *Faust*-fordítását bírálva világosan indokol: „többnyire bágyadt sorvégeket kapunk, mi főleg ott visszatetsző, hol spondeusi rímre jambus vagy pyrrhichius jó, a mi, Kazinczy szerint is már, a legsüketebb hangot adja. A mérték, átlag szólva, szerencsésebb, mint a rím; kivéve magukban a rímzavakban, hol épen legerősb rhythmus kellene.”⁷⁰ Hasonló vétségben marasztalja el Bulcsú Károly verselését, s így veti szemére Szász Gerőnek is, alapos magyarázat kíséretében, „felemás rímeit”.⁷¹ A sorvéget tehát hibátlan és karakterisztikus ritmusnak kell határozottan bezárnia. S itt érdemes ismét egy pillantást vetni Arany gyakorlatára. Valószínűleg ez a követelmény rejtőzik ugyanis amögött, hogy epikájában, mint kimutatták, ún. „ütemközi” choriambusok sűrű alkalmazásával a sor második felét gyakran úgy alakítja ki, hogy az a hexameter végére emlékeztet. *Toldi szerelme* és *Buda halála* bővelkedik ilyenekben; előfordul, hogy három egymást követő sor végződik így.⁷² Ritmus és rím együtt alapozzák meg a sorvég erős befejezettségének érzetét.

A sorokat teljessé, viszonylag önállóvá és zárttá lekerekítő eszközök között külön figyelem illeti meg az *inverzió* problémáját is. Arany lírai és epikus gyakorlatában, kritikusai munkásságában és

⁶⁴ Tisza Domokosnak. Krk. XV. 427.

⁶⁵ Krk. XIII. 165.

⁶⁶ Irányok. Krk. XI. 159.; Krk. XII. 245.; Költemények. Krk. XI. 195.; Erdélyi Jánoshoz. 1856. szeptember 4. HIL. IV. 96–97.; Orczy Lőrincz. Krk. XI. 468.; Krk. XIII. 145, 152, 159, 164, 177, 185–186.; Krk. XII. 302.

⁶⁷ Krk. XIII. 182 (kétízben is), 191, 192, 286, 347.; Költemények. Krk. XI. 199.

⁶⁸ Krk. XIII. 151, 161, 172, 173.

⁶⁹ Krk. XIII. 137–138.; l. még uo. 167 (kétszer is).

⁷⁰ Faust. Krk. XI. 17.

⁷¹ Bulcsú Károly költeményei. Krk. XI. 120–121.; Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 152.

⁷² Gyomlay Gyula: i. m. 41–42.

elméleti megállapításaiban egyaránt fölbukkan ez a jelenség és több szállal kapcsolódik a formateljesség érvényesüléséhez a sorok szintjén. Líráját illetően egy újabb kísérletből indulunk ki, mely összevetette „a köznyelvi szintakszis három költői deformálási módjának: a kidolgozásnak (elaboration), a szórend-felcserélésnek (dislocation) és a töredékességnek (fragmentation) az arányát Arany 1847–60 közötti lírájában... William E. Bakernek a kortárs angolszász költészetből vett adataival”.⁷³ Arany 517 vizsgált sorából a kidolgozás 27, a szórendfelcserélés 28 és a töredékesség 34 sorra volt jellemző, s a három adat arányát a nyolc kortárs angolszász költő adatainak arányaival összehasonlítva az elemző több következtetést vont le. Szempontunkból most mégis fontosabb egy ki nem mondott, de az adatokban benne rejlő összefüggés: az inverziós soroknak a másik két eljárás előfordulásaihoz viszonyított aránya Aranynál (bár a két nyelv szórendi kötöttségének eltérő foka az adatok és arányaik viszonyíthatóságát és értelmezhetőségét erősen kérdésessé teheti) jóval magasabb, mint Longfellow, Tennyson, Browning, Whitman, Rossetti és Dickinson vizsgált költeményeiben, míg Arnold-nál és Swinburne-nél is csak az egyik adattal szemben áll fönn a szórendfelcserélés több-kevesebb egyensúlya. Az inverzió egyedül Aranynál mutatkozik mindkét másik eszközzel kb. egyforma gyakran használt eljárásnak. Az elemző adatai szerint a vizsgált soroknak mintegy 5 százalékában fordult elő. Érdekes, hogy Gyomlay Gyula hasonló értéket állapított meg a *Buda halála* vizsgálatakor: 3044 sorának öt százalékában talált „a prózaitól eltérő” szórendet, míg a *Toldi szerelme* 8728 sorának csak 1,25%-ában, tehát négyszer kevesebbet.⁷⁴ Gyomlay grammatikai fölépítésük szerint osztályozza is az inverziókat. Több olyan változatot ír le, mely a kritikai gondolatrendszer felől vizsgálva bizonyítani látszik, hogy Arany epikájában az inverzió a sorteljeség létrehozásának eszközeként is működik. Ilyen mindjárt az első csoport, ahol a „hangsúlyos határozó a sor elején van, az ige (állítmány) gyakran a sor legvégén, köztük hangsúlytalan vagy gyengébb hangsúlyú más szók”. A második csoportban hangsúlyos részes tárgy kerül a sor elejére, ige a végére; a harmadik csoport sorai élén mindig hangsúlyos tárgy áll; a negyedikben a hangsúlyos alany a sor elején, az ige többnyire a sor végén helyezkedik el; az ötödikben a sor elején legtöbbször nyomatékos alany áll, végén pedig nemegyszer a hátravetett s ezért mindig hangsúlyos jelző.⁷⁵ Gyomlay maga is összegezi a csoportokat összefűző közös tendenciát: „Feltűnően sokszor találtuk... az állítmányt (igét)... a sor legvégén olyankor, ha a mondathangsúlyt viselő szó a sor élén van, közben pedig hangsúlytalan vagy mellékhangsúlyos szók vannak beiktatva, azaz: ha inverziós a szórend.”⁷⁶ Később megjegyzi, hogy „Aranynál a sorvégi kiegészítőknél latinobibliás mintára gyakran erős hangsúly érezhető, melynek hatását a rím is fokozza”.⁷⁷ A feltételesen megengedő mondatok helyes szórendjétől való eltérést is részben „a versvég különös nyomatéka igazolja”.⁷⁸ Bár az inverzió funkciója természetesen korántsem merül ki a formateljesség érvényre juttatásában, láthatjuk, hogy Arany epikájában többnyire a sor elejének és végének hangsúly-növekedését segíti elő, s így a sorok szintjén is érvényesülő formateljességgel teljes összhangban van.

Értekező prózájában is sokat foglalkozik az inverzió jelenségével. A magyar irodalom történetének fő állomásait áttekintve a szintaxis alakulását is figyelemmel kíséri. Noha a költői beszéd általános jellemzőjének tartja, hogy „feloldja a prózai körmondatosságot; a szórendet merész inversiókkal forgatja össze”,⁷⁹ költő-elődeinek inverzióit különbözőképpen értékeli. Baróti Szabó Dávid első versgyűjteménye, mely „teljes a legszokatlanabb szócsereikkel”, hibáival együtt is közelebb áll szívéhez, mint a kisimított harmadik kiadás „józan correctiói”.⁸⁰ A költői nyelvnek szerinte szüksége van az

⁷³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály: Az átlényegített dal. In: AENÉB 336. és vö. 337. AENÉB 336. és vö. 337.

⁷⁴ GYOMLAY Gyula: i. m. 7.

⁷⁵ Uo. 8, 9–11, 11–12, 12–13, 13–14.

⁷⁶ Uo. 17.

⁷⁷ Uo. 24., vö. 19–20.

⁷⁸ Uo. 24.

⁷⁹ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 220.

⁸⁰ Szabó Dávid. Krk. XI. 499–501.

inverzió frissítő merészségére, de ezt nem a latinos mondatszerkesztés idegenszerűsége árán kell megvásárolni, hanem a magyar nyelv és verselés szellemével összhangban maradván. A kétféle inverzióra Gyöngyösi hagyományos, illetve Zrínyi önkényes „szóforgatásait” hozza föl példának.⁸¹ Az előbbi csoportosít, az utóbbi szétszór. Márpedig a magyar ritmus „jellemé nem az *elszórás*, sőt ellenkezőleg egy *góc köré* gyűjtése az odatartozóknak . . . a legrégebb kortól egész Gvadányiig, több századon keresztül dívott eme költői szórend . . . A magyar rhythmus követeli ezt, mely a legszorosan összetartozó részeket egy hangsúlyos *góc köré* gyűjti . . . s ezáltal egyszersmind a körmondatos szerkezetnek ellene munkál.”⁸² Példaként többek között Sz. Bernát himnuszának egy sorát (Szent körösztfán ha imádlak) hasonlítja össze inverzió nélküli, képzeletbeli változatával (Ha szent körösztfán imádlak): az előzőben egyrészt az értelmileg egyívű tartozók egymás mellé kerültek, másrészt az első szó és az utolsó szó első szótagja egyaránt hangsúlyos („kettős nyominték”), míg az utóbbiban az összetartozók elszakadtak egymástól és „itt csak a *szent* tartja meg a hangsúlyt”.⁸³ Mindez erőltetés nélkül beleillik kritikusi gondolatrendszerének logikájába: a régi magyar költészet inverzió-hagyománya, szemben Zrínyiével, valószínűleg azért is rokonszenvesebb Arany számára, mert a formatejlesség kívánalmáihoz minden szempontból, a sorok és szó szerkezetek szintjén is, sokkal közelebb áll. Az összetartozó elemek egy *góc köré* gyűjtése, a sor elejének és végének hangsúlyossá formálása elősegíti, a „körmondatos”, közbeékeléses szórend ellenben megakadályozná a formatejlesség elvének érvényesülését.

Világos tagoltságra, zártságra s többnyire szimmetriára való törekvés nyilvánul meg egy másik sorformáló eszközben, a *cezúrában* is. A cezúrát, sormetszetet, vagy ahogy ő mondja egyszer, „szeletet”,⁸⁴ költészetében bőségesen megtaláljuk, problémáit értekező prózájában is behatóan elemzi. Sőt, foglalkozott azzal a gondolattal is, hogy Zrínyi főművét, melynek nagyszerű epikus kompozíciójához „többnyire zord, rhythmustalan külső” társult,⁸⁵ a „caesurátlan” sorok metszetének helyreállításával és a rossz rímek kijávitásával teszi élvezhetővé. Az első éneken el is végezte ezt a munkát.⁸⁶ Ez az átdolgozás, mely talán nem tett igazán jót Zrínyi sajátos ritmusvilágú nyelvének, nyilván hozzájárult a formatejlesség uralkodóvá tételéhez a sorok és félsorok szintjén, hiszen Arany számára a cezúra, mint minden kompozíciós tagoló eszköz, külső és belső tagolást jelentett egyszerre. Szerinte „nem elég a verssort, úgy nevezett lábak és metszetek szerint, külsőleg feltagolni, azaz nem elég, hogy bizonyos helyeken végződjék a szó: hanem szükséges, hogy e külső felosztásnak megfelelően a belső: hogy a mondatnak (s így a gondolatnak is) azon részei csoportosuljanak egy ütembe, egy, a sormetszet által elkülönített ízbe, melyek egymással legszorosb kapcsolatban vannak, mert csak így lesz tökélyes a rhythmus.” A mondat hangsúlyos szótagja „uralkodik azon szók fölött, melyek hozzá legszorosban tartoznak: ha tehát a sormetszet határai közé egy hangsúlyos szótag s az alárendelt hangsúlytalanok esnek, úgy a részarányos felosztás *belsőleg* is tökéletes . . . a mondat részeit, hangsúlyos tagjai körül egy ütembe, egy caesura korlátai közé osztályozni; ezt kívánja a magyar fül”.⁸⁷ A formatejlesség igénye, láthatjuk, a sorok és félsorok szintjén is megtalálta önigazolását a „magyar nemzeti vers-idom” tulajdonságaiban. Arany a definíció pontosságával és tömörségével fogalmazza meg, hogy a „mondat, mely a verssort képezi, az úgynevezett *sormetszet* (caesura) által . . . bizonyos megszábotott *tekre*, mintegy *ütemekre* (tactus) oszlik fel. E felosztás, így véve, *külső*, a mennyiben a szóznak bizonyos helyeken végződnie kell. De . . . szükség, hogy e külső feltagoltságnak megfelelően a *belső*, mi már a gondolatban meggy véghez.”⁸⁸ A gondolati és nyelvi anyag tagolását egyszerre eszközlő

⁸¹ Gyöngyösi István. Krk. XI. 430, 435, 439.; A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 234.

⁸² A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 232–233.

⁸³ Uo. 233.

⁸⁴ A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI. 397.

⁸⁵ Gyöngyösi István. Krk. XI. 430.

⁸⁶ Tompa Mihályhoz. 1860. március 30. HIL. III. 485.

⁸⁷ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 228–230.

⁸⁸ Uo. 225.

„minél szabatosb” cezúra állandó karaktert biztosít, melyen belül a szabadon kezelhető prozódiai „időfelosztás” variációi gazdag változatosságot hozhatnak létre.⁸⁹ Hasonlót figyel meg Gyöngyösinél is, aki szerinte a legmagyarosabban kezeli az ún. Sándor-verset, melyben „rendszerint a közepén s végén van egy-egy nehéz ütem (taktus), a többiek, nem ugyan rendes mértékkel, de könnyen lebegnek”.⁹⁰ Ezzel összhangban másutt megjegyzi, hogy a Mátyási, Pócs, Láczaival nevével jellemezhető népszerű költők egyik esetleges jogcíme a „népies” nevezetre „az erősen tagolt magyar alexandrin használata s ebben a közép- s végspondeusra eső nehéz rhythmus”.⁹¹ Mindezek után aligha meglepő, hogy a magyaros sorfajta rendszerének alapját is a metszetekben látja.⁹²

A cezúra problémáját Arany költői gyakorlatában is megvizsgálva különös jelenség tűnik szemünkbe, mely a formateljességre törekvés újabb bizonyítéka lehet. Horváth János elemezte részletesen, hogy Arany elbeszélő műveiben az ún. „metszetmelléki” jelenségek két típusra oszlanak. Az egyikben a felsorokat csorbíthatlan értelmi egységek töltik ki, a másikban az értelmi egységről az ütemkezdő nyomaték zenei előnyéért lemond a költő. Arany verselési gyakorlatában szerinte az utóbbi típus térhódítása fedezhető föl.⁹³ Ugyanakkor statisztikailag kimutatta, hogy Arany tizenkettőseiben a metszetmelléki jelenségeknek az a csoportja, melyben a névelő a cezúra egyik oldalán rekedt, míg a hozzá tartozó főnév már a másik oldalra került, a zenei nyereség ellenére a megszámlolt soroknak csak alig egyhatodában fordul elő. Megállapította, hogy Arany a régibb szerkezetet, noha Erdélyi kritikájára írott válaszelevele szerint „bágyadtabb” ritmusúnak érezte a „csaknem helyesebb” ritmusú elszakadásos változatnál, mégsem „cserélte fel mohón” (Horváth szavai) az újjal, sőt, költészetében a régi maradt az uralkodó. Nem felel azonban arra a kérdésre, hogy ennek mi lehet az oka. Egyik oka szerintünk a formateljesség követelménye, mely értelmi és formai egységek fedésbe hozására és a különböző jellegű mozzanatok együttes munkájával kialakított tagolásra irányul. Így kell közösen tagolnia cezúrának és szintaktikai egységnek, rímnek és gondolati végződésnek, metrikai képletnek és gondolatrítmusnak stb. Az értelmi és hangzati egységek fedésbehozásáról zenei nyereségért lemondó elszakadásos változat ezzel szemben belső divergenciát szül. Ezért is történhet meg, hogy Aranynál, bár az előző századokban megindult szaporodásához képest tovább terjeszkedik, nem éri el az esetek egyhatodát.

Kritikusi gondolatrendszerében a formateljesség normája a legkisebb egységek szintjén is érvényesül. Amikor tanítványainak vagy költőtársainak verseit bírálva helyenként konkrét változtatást javasol, vagy egy műfordítás bírálata közben ír át egy-egy gyöngének érzett megoldást, sokszor előfordul, hogy a sorvégi csonka lábat (az ún. catalecticust) teljesre (acatalecticusra) cseréli ki. Igaz, ellenkezőre is találni példát, ahol az értelem plasztikus kidomborítása kényszeríti rá, a csonka láb teljessé tétele azonban lényegesen többször fordul elő, mint a fordítottja. „Tenyészni kis körülnek lágy ölében” – írja Madách, mire Arany „lány ölében”-re módosít, mondván: „A nélkül is sok a catalecticus (5¹/₂) vers sor. Ritkítani kell, a hol lehet, mert végre sem *szabály* ez a jambusban, hanem *kivétel*.”⁹⁴ „A százados fa és az egynapos légy” – írja Madách, mire Arany: „A légy... a catalecticus verset szaporítja. Nem volna jobb: 'A százados fa s egynapos rovar?'”⁹⁵ Mi több, a mi fülünknek már annyira megszokott és kellemes „Vezess, vezess új célra, Lucifer” is „Vezess, vezess át Lucifer, új helyemre” volt az eredetiben, s egyéb megfontolások mellett ebben a javításban is a catalecticusok ritkítása vezethette Aranyt.⁹⁶ Az efféle példákat még jócskán szaporíthatnánk a fordításokat lektoráló

⁸⁹ Uo. 244–245.

⁹⁰ Gyöngyösi István. Krk. XI. 439–440.

⁹¹ Irányok. Krk. XI. 158.

⁹² A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI. 390–391.

⁹³ HORVÁTH János: Gyöngyösi és Arany sormetszete. MNy 1941. Klny. 241.

⁹⁴ Krk. XIII. 285.

⁹⁵ Krk. XIII. 287.

⁹⁶ Krk. XIII. 301.

Arany tollából is. A jelenség mögött ott munkál persze a verstani szabály tisztelete, s az is, hogy a sorvéget, mint említettük, különös figyelemmel óvta a kevésbé határozott bezárástól. De más okot is gyanítunk. A teljes befejezettségre, formateljességre törekvés mutatkozik meg itt a legkisebb egységekre megformálásának szintjén. Ezért kedvelte valószínűleg annyira a choriambust is, melynek szimmetrikus zártsága jellegzetes kis egységben valóítja meg formaeszményének alapvető jegyeit. „A lengedező lábú ütem (tactus) már maga egy kis kerek egész benne” – írja a népköltészet ritmusáról, sorainak fölépítéséről.⁹⁷ Megerősítését az ütemek szintjén is a népköltészettől kapta formaösztonének ez a választása. A choriambus a „négytagú ütemek közt legnagyobb szerepet játszik s a magyar dal eredeti jellegét teszi . . . Minél több ily mérték foglal helyet négyes üteminkben, annál jobb. Maga a nép is olykor ösztönszerűleg eltalálja a lengedező . . ., mert így a szöveg jobban simul a dallamhoz.”⁹⁸ A choriambus ütemalkotó és „ütemközi” változatainak Arany költészetében elfoglalt helyéről írt tanulmány szerint a choriambust Arany „csak az egymást követő két rövid szótag miatt szerette”.⁹⁹ Ezt azonban megkaphatta volna a pyrrhichiusból, daktylustól és anapestustól is. Amit csakis a choriambustól kaphatott meg, az nem más, mint hogy ez a „kis kerek egész” lehetővé teszi a tagolt és zárt egységnek és a teljesség (s ezúttal: szimmetrikussá) formáltságnak megvalósulását az ütemek szintjén, ahogy a félsorok, sorok, sorpárok, versszakok és egész költemények szintjén ennek az elvnek az érvényesülését már bemutattuk.

III. Formateljesség és organikus forma szintézise

(Formateljesség és „Vollendung”. Dichotómikus terminológia és organikus műszemlélet)

A viszonylagos önállóságú részekre tagolódo, zárt és befejezett egészet fölépítő kompozíció olyan formaérzék jellemzője, mely a stílustörténeti iskola képviselői szerint, sőt nagyrészt már Hegel szerint is, klasszicisztikus jellegű. A művészettörténész H. Wölfflin a klasszicizmus tagolt formarendszerét a barokk végtelen, folyamszerű áradásával állította szembe. Az előzőt tagoltabbnak (vielheitliche Einheit) s ezért világosabbnak tartotta; az utóbbit, amelyben az egységes vezérmotívum kedvéért a részek szabad önállósága megszűnik (einheitliche Einheit), mozgalmasabbnak. Koordináció és egyenletes hangsúlymegoszlás az egyiknél, főmozzanatban való teljes föloldódás a másiknál. S a klasszikus ízlés szerinte mindvégig tisztavonalú, jól érzékelhető határokkal szeret dolgozni.¹⁰⁰ F. Strich, mestere, Wölfflin nyomdokain indulva, az irodalomban próbált alaptípusokhoz eljutni. A befejezett, zárt részekre tagolódo befejezett, zárt egész tulajdonságait a Vollendung nehezen lefordítható terminusában foglalta össze s a klasszicizmus művészetében, az időtlennek s ciklusonként megtestesülőnek tartott klasszikus alkat műveiben, az öröknek hitt klasszikus embertípus alkotásaiban vélte fölfedezni. A klasszicisztikus költészetben a strófák, sorok, sőt ütemek is viszonylag zárt és önálló egységeket alkotnak, a költemény előre halad, de minden pontján célnál van és nyugalom jellemzi, szemben a folyamatos kiképzésű romantikussal, ahol a részek közti belső határvonal elmosódik, a belső egységek egymásba folynak, s a költemény úgyszólván nőhet, mert nyitott.¹⁰¹ A tagolt formateljesség igényének normává emelkedése Arany írásaiban arra enged következtetni, hogy a múlt század nagy kritikusának formaösztone hasonló lehetett ahhoz, amit Wölfflin és Strich klasszicisztikusnak tekintett. Strich általános tételei nemegyszer úgy hängzanak, mintha egyenesen Arany

⁹⁷ A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI. 389.

⁹⁸ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 247–248.

⁹⁹ Gyomlay Gyula: i. m. 39.

¹⁰⁰ H. WÖLFFLIN: Kunstgeschichtliche Grundbegriffe. Basel–Stuttgart, 1963. 83, 184–188, 259–261.

¹⁰¹ F. STRICH: Deutsche Klassik und Romantik. München, 1922. 7–8, 155, 164, 165–166, 180–182, 189.

kritikai munkásságának elemzése nyomán születtek volna meg. Így, amikor a zártságra törekvés minden szinten érvényesülő klasszicisztikus tendenciájáról ír: „Der klassische Wille zur Geschlossenheit . . . begann schon im einzelnen Verse und man kann sagen: schon im einzelnen Takte.”¹⁰² Vagy amikor a rím sorzáró és versszaktagoló, klasszicisztikus funkciójáról: „Der Reim diente dem klassischen Geiste dazu, die Verse abzuschließen und die Strophen zu gliedern.”¹⁰³ Vagy amikor az inverziós szerkezetéről megállapítja, hogy statikus, szoborszerű és klasszicisztikus jellegű és szemben áll a meneteközbeni mondatfejlődés romantikus tendenciájával, mert amíg arra a közbeszúrások, visszafordulások és átváltások jellemzőek, az inverziós szerkezet azt tételezi föl, hogy a mondat utolsó szava már készen áll a költő agyában, amikor az elsőt leírja.¹⁰⁴ Itt önkéntelenül is Arany incisum-ellenességének¹⁰⁵ és csoportosító inverzió-eszményének az antikvitás idegenszerű nyelvi „elszórásaitól” mentes, mégis klasszicisztikus alapjellegére kell gondolnunk. S láthatunk bizonyos hasonlóságot Arany kompozícióeszményének „fokozatos emelkedése” és Strich klasszicisztikus „Steigerung”-ja között is.¹⁰⁶

Fölvetődik azonban a kérdés: a tagolt formatejeltség követelménye klasszicisztikus vonással járul hozzá Arany műszemléletéhez, vagy teljesen klasszicista műszemlélettel állunk szemben? Abból a tényből, hogy a költeményekkel szemben, egyedi jegyeiktől és inspirációs különbségeiktől látszólag eltekintve, a formatejeltség ilyen egységesített követelményét állította föl, lehet-e arra következtetnünk, hogy a „formát” külön képzelte a „tartalomtól”? Ebbe az irányba mutatna terminológiája, mely megtévesztően dichotómikus; tartalom és forma, tartalom és idom, tartalom és alak, eszme és forma, gondolat és forma, gondolat és kifejezés, tárgy és idom, sőt tárgy és kivitel fogalompárjai egyaránt előfordulnak írásaiban. Mégis, dichotómikus terminológiája ellenére Aranyt azok közé számítjuk, akik a mű oszthatatlan egységét hangsúlyozták. A mű oszthatatlanságát nem sérti meg, hogy az elemzés vagy egyszerűen a leírás érdekében egyes aspektusait a többiről leválasztva vizsgáljuk, ha az absztrahált részt nem ruházzuk föl önálló létezéssel vagy nem képzeljük a megbontás előtti teljes egység helyébe. Az organikus műegész gondolatát képviselő S. T. Coleridge is azzal vezeti be a költemény természetére vonatkozó fejtegetéseit, hogy a részek intellektuális úton történő elkülönítésének szükségességére hívja föl a figyelmet, intve arra, hogy egy pillanatra sem szabad elfelejteni, elkülönítés, nem pedig elkülönülés eredményeivel van dolgunk, melyeket végül vissza kell állítanunk az eredeti egységbe, amelyben „együtt léteznek” (in which they actually co-exist).¹⁰⁷ Tartalom és forma terminuspárját a megbontthatatlan műegész apostolai is kénytelenek használni, még az organikus forma elméletének kifejtése közben is. Elég a problémakör talán legérzékenyebb gondolkodóját, A. W. Schlegelt idéznünk, aki szerint „alle echten Formen sind organisch, d. h. durch den Gehalt des Kunstwerkes bestimmt”.¹⁰⁸ Eszerint azt a formát nevezhetjük organikusnak, melyet a mű tartalma határoz meg; ugyanezt a gondolatot Arany kritikai normává avatja és értékítéleteket alapoz rá. Eszme és idom, tartalom és forma terminuspárjából tehát nem *kell* dichotómikus műszemléletre következtetnünk.

Adatok egész sora bizonyítja, hogy nem is *szabad* arra következtetnünk. Arany a mű dichotómikus kettéválását elméleti írásaiban is, kritikáiban is mindig visszautasítja. A művészi szép szerinte a forma által kifejezett eszme; a művészet így különbözik az eszme közvetlen kifejezőmódjától.¹⁰⁹ „A legerkölcsebb tanítás, direkte fejezve ki, nem szépmű: még versbe foglalva sem válik azzá, mert akkor a

¹⁰² F. STRICH: i. m. 155.

¹⁰³ Uo. 164. A romantikusoknak a rímhez való viszonyáról vö. HEGEL: Ästhetik II. 386–387.

¹⁰⁴ F. STRICH: i. m. 137–140.

¹⁰⁵ Vö. pl. Anya és gyermeke. Krk. XI. 39.; Krk. XIV. 386.

¹⁰⁶ F. STRICH: i. m. 186.

¹⁰⁷ S. T. COLERIDGE: Biographia Literaria. I–II. Oxford University Press, 1969. II. 8.

¹⁰⁸ A. W. SCHLEGEL: Über dramatische Kunst und Litteratur. Sämtliche Werke. VI. 157–158.

¹⁰⁹ Töredékes gondolatok. Krk. XI. 553.; Széptani jegyzetek. Krk. X. 535.

forma és tartalom még nem egyesült bensőleg . . . , mert akkor *formában* volna ugyan kifejezve, de nem a forma *által*.¹¹⁰ Ezért marasztalja el Szász Károlyt, aki néhány versében „előre képzett reflexiót vesz alapúl, melyet aztán egy-két sorban többnyire szavakkal is kifejez, mint fő *tanulást*got . . . Az alapeszme nem elvont *tanulást* . . . nem választható külön a költemény egészétől.” Az ilyesféle „előre képzett”, „előre fogant”, „prekoncipiált”, „parázson befektetett” gondolatot, bármilyen „szép külsővel van felruházva”, minden műfajban kárhóztatja, legnyomatékosabban mégis a balladában, „melyben szükség, hogy az alapeszme *érzéssé* olvadjon mintegy”.¹¹¹ Bulcsú költeményeinek „didactico-allegorikus irányát” is „a költői gondolat s annak előadása” közt észlelt „meghasonlásért” bírálja meg.¹¹² Elítéli „a költői művekre amúgy kívülről s mintegy parázsan hintendő savát a reflexiónak”, mert a költő eleget tesz hivatásának, „midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállítja a szépet”.¹¹³ Az eszmevoltában megrekedt, a mű egészétől függetlenül érvényesülő, a műből szervesen kiváló gondolatot sohasem fogadja el, a formától önállósuló tartalom a jó műben szerinte nem képzelhető el. Mi több, a formának összhangban kell lennie az inspiráció természetével, az érzelem fajtájának kell meghatározni a stílust, a stílusnak a tárgyhoz kell illenie, a műfajt a „tárgy által gerjesztett legtermészetes hangulatnak” kell kiválasztania.¹¹⁴ Világosan kimondja: „óhajtom, hogy a költő ismerje fel tárgya természetét, érzelve hőfokát, eszméi magasságát vagy mélységét s ahhoz idomítsa a kifejezés formáit.”¹¹⁵ Szerkesztői üzeneteiben is gyakran azzal utasítja vissza a közlésre beküldött verset, hogy hangja nem illik tárgyhöz.¹¹⁶

Tartalom és forma dichotómikus szétválását már a formatejeltség érvényesítésének több kritikai követelménye is megakadályozza. Mindenekelőtt az a követelmény, hogy gondolat és forma belső határvonalainak egybe kell esniük, alakzatainak fedniük kell egymást. Ez nemcsak gondolat és nyelv megfeleltetését, a pontos kifejezésre való törekvést jelenti, hanem verstani és gondolatbeli tagolódás részben már ismertetett elvét is.¹¹⁷ Ez utóbbinak előfeltétele, hogy a költő ne használjon föl a gondolat szempontjából szervesen töltelékanyagot, a gondolat szerves mozzanatai viszont hiánytalanul beleférjenek a formába. A tanár és a kritikus ebben is egyetért. A költő a „szabatoság” ellen vét, ha „szót szaporít, csak hogy a vers hiba nélkül kimenjen” – magyarázza diákjának.¹¹⁸ Garay Alajos eposzában a „hatméretű versben hiátusok . . . kénytelenségből eredt toldások vannak”; Szász Gerőt arra figyelmezteti, „hogy a *jelző* nem pusztán sortöltelék, hogy meglegyen a kellő hossza”.¹¹⁹ A „hézagpótló epitheton”, fölös „hézagpótló”, „verspótló”, „foldás”, „pótlás”, „nyújtás” vagy „kurtítás”, akár önálló verset bírál, akár fordítást, sosem menekül előle.¹²⁰ Nem tűri, ha a gondolatot vagy nyelvi fordulatot erőltetettséget észlel a metrumért, ha a forma parancsol a költőnek s nem fordítva, ha „szükségből faragott”, kényszerről árulkodó megoldásokat talál.¹²¹ Ezek különös kedvvel üldözött fajtája a „rímerti erőszak”, a rím kényszere miatt behozott mesterkélt nyelvi alakváltozat, s részben ide tartozik ellenszenve a rímsugallta gondolatokkal, az előregyártott rímekhez keresett

¹¹⁰ Széptani jegyzetek. Krk. X. 535.

¹¹¹ Költemények. Krk. XI. 201–202, 214–215.

¹¹² Bulcsú Károly költeményei. Krk. XI. 117.

¹¹³ Zrínyi és Tasso. Krk. X. 364.

¹¹⁴ Vö. Kemenes költeményei. Krk. XI. 19.; Béranger dalai. Krk. XI. 80.; Malvina költeményei. Krk. XI. 365–366.; Betulia hölgye. Krk. XI. 28–29.; Irányok. Krk. XI. 160, 161–162.

¹¹⁵ Irányok. Krk. XI. 168.; l. még Bulcsú Károly költeményei. Krk. XI. 110.

¹¹⁶ Krk. XII. 211, 214, 215, 243, 245.

¹¹⁷ Száz darab költemény. Krk. XI. 105.; A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 225, 228–229. 244.

¹¹⁸ Kovács Ambrus nevű tanítványa verséről. Krk. XIII. 145.

¹¹⁹ Betulia hölgye. Krk. XI. 30.; Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 143.

¹²⁰ Megjegyzése Az ember tragédiája kéziratára. Krk. XIII. 284.; Tóth Endréhez. 1864. július 15. HIL. IV. 418.; P. Virgilius Maro Aeneise. Krk. XI. 481.; Töredékes gondolatok. Krk. XI. 554–555.; A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 220.

¹²¹ Krk. XII. 206.; Krk. XIII. 192, 285, 287, 346.; Madách leveléhez, 1862. március 6. HIL. IV. 402.

eszmékkel szemben.¹²² Mindebből arra következtethetünk, hogy Arany szemében a sikerült mű feltétele az egygyéforrottság. Erre mutat az előre fogant és a formában szervesen maradó gondolat elutasítása, tárgy, érzelem, műfaj és stílus diszharmonijának megrovása, gondolat és művészi forma egybevágó tagolásának követelménye, a forma kedvéért szervesen anyaggal feltöltött, eltorzított vagy megcsonkított gondolat elítélése.

S erre mutat, végül, ami talán mind közül a legfontosabb, Arany kritikai gondolatrendszerének érintkezése az organikus forma romantikus elméletével. A romantika irodalomelméleti gondolatainak egyik legjobban kidolgozott része foglalkozik az organikus és mechanikus forma szembeállításával. Organikus forma esetében az alkotó nem kívülről átvett, előre kész formát alkalmaz a természetében attól idegen egyszeri élményre, hanem a forma, mint minden más a műben, az egyszeri és idioszinkratikus élményből nő ki, a műben születik meg („eingeboren”, „innate”).¹²³ Arany kritikai gondolatainak rendszerbe illesztéséből kiviláglik, hogy önálló gondolkodás eredményeként, saját költői gyakorlatának és kritikai elemző munkájának együttes gyümölcseként benne is megérték mindazok a gondolatok, amelyeket az európai romantika a szerves kifejlődés elméletében megfogalmazott. Az egy csírából, egy közös magból sarjadó mű gondolata, a romantikusok sokat emlegetett organikus analógiája nála is sűrűn fölbukkan. Az eposzban szükséges szerinte egy „alapeszme, alaphang, alapérzés, melyből az egész kifejlődjék”; lírai műnek is van „mageszméje”, olyan érzelmi-gondolati mozzanata, mely „az egésznek mintegy *magvát* képezi”.¹²⁴ Malvina több versén „meglátszik a nem kellőleg kifejlett csíra”, ezért azt tanácsolja neki, jobban érlelje ki költeményeit.¹²⁵ Az epikus költő régi krónikák forgatása közben is szert tehet a termékeny magra, „mely a költő lelkében megfogva a legszebb virággá fejlődhetik”.¹²⁶ Az organikus analógiát az elkészült kompozícióra is rávetíti, a drámában is: „A bevezetés mintegy magva a drámának, mellyből az kikel.”¹²⁷ Az elkészült kompozícióra alkalmazza „életműves” és „gépszerű” ellentétét is, bár az organikus és mechanikus forma romantikus ellentétpárjától némileg eltérő értelemben.¹²⁸ Nagyon is közel jut viszont az organikus forma romantikus elméletéhez, amikor érvelésében összekapcsolja az organikus magbólfejlés gondolatát az egyszeri és utánozhatatlan formáival. A balladánál, írja, „egy alaphangból fakad fel a forma, minden egyes balladában *máskép* fejlődve, úgyhogy balladai formát *utánzani* nem lehet. Feladatunk megkapni a balladai tárgy azon magvát, azon csírát mintegy, melyből az egész egy díszes virággá fejleszthető ki.”¹²⁹ Az alkotói folyamat során a műnek szerinte el kell jutnia az egyedi megformáltságig: „A jegecülés időszaka, mikor minden költemény külön-külön határozott idomot nyer, úgy látszik, még nem állott be.” – bírálja Kemenes költeményeit.¹³⁰ Elődeit vagy költőtársait elemezve is

¹²² Krk. XII. 235, 256.; Krk. XIII. 145, 173, 182, 190–191, 286, 370.; Szász Gerő költeményei. Krk. XI. 142.; Költemények. Krk. XI. 204.; Szilágyi Istvánhoz, 1847. szeptember 6. Krk. XV. 137.; Petőfi Sándorhoz, 1847. november 11. Krk. XV. 151.; Tóth Endréhez, 1864. július 15. HIL. IV. 417–418.

¹²³ Vö. pl. F. W. SCHELLING: Über das Verhältnis der Bildenden Künste zu der Natur. Marbach, 1954. 21.; A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über Schöne Litteratur und Kunst I–III. Heilbronn, 1884. I. 25, 79–80, 291, III. 208–209.; A. W. SCHLEGEL: Vorlesungen über philosophische Kunstlehre 169.; S. T. COLERIDGE: On Poesy or Art. In: Biographia Literaria II. 255–259. és főleg 261–262.; S. T. COLERIDGE: Fragment of an Essay on Beauty. Uo. II. 250–251.; S. T. COLERIDGE: Biographia Literaria II. 63–65, 282.; S. T. COLERIDGE: Shakespearean Criticism I–II. London, 1960. I. 198, 204, II. 131.

¹²⁴ Hősök és dalok könyve. Krk. XI. 129.; Széptani előismeretek. Krk. X. 653–654.

¹²⁵ Malvina költeményei. Krk. XI. 365–366.

¹²⁶ Hősök és dalok könyve. Krk. XI. 133.; vö. Toldy Ferencnek, 1851. április 28. Krk. XV. 366.

¹²⁷ Széptani előismeretek. Krk. X. 657.

¹²⁸ Betulia hölgye. Krk. XI. 29.; Naiv eposzunk. Krk. X. 266.; vö. Tompa Mihályhoz, 1858. augusztus 25. HIL. III. 446. és A magyar népdal az irodalomban. Krk. XI. 386.

¹²⁹ Megjegyzése Szász Károly Vida-bírálatához. Krk. XII. 281.

¹³⁰ Kemenes költeményei. Krk. XI. 18–19.

rámutat olykor a szerves kifejlődés sajátos mozzanataira. Gyöngyösi alexandrinjairól szólva megjegyzi, hogy nála „már a gondolat e rhythmus szerint képződik: a kettő egy test, egy lélek elváhatlanul”, míg Tompa azzal tűnik ki, hogy „képekben gondolkozik” s nála „a gondolat azonnal nyelvi, vagy allegorikai kifejezést nyer; a kettő egyszerre születik.”¹³¹

Saját költői gyakorlatának tapasztalataiból is számos idevágó tanulságot von le. Szemere Pál „neszme-elméletére” írt válaszában újnak és találónak nevezi Szemere gondolatát, hogy a költészetben, kivált a lírában „alsó fokozat a *neszme*”, „féleszme”, „félíg homályos eszme”, vagy annál alig több. A költemény megteremtődésének folyamatában „nem a logica vezet bizonyos eszmékhez, itt a pillanatnyi helyzet, kedélyállapot, érzelemből fog eszme fejlődni, s ha kísérhetjük is, szabályozhatjuk is további fejlődésében, a csírától, a keletkezés mozzanatától nem adhatunk számot magunknak”. Ennek a csírának lehet képi vagy ritmikái-zenei jellege, de mindenképpen magába zárja már a későbbi mű teljes egészét; a költő ebből fejleszti ki a szerves egészet. Saját gyakorlatáról rendkívül értékes fejtegetésben számol be: „Kevés számú lírai darabjaim közül most is azokat tartom sikerültebbeknek, a melyek dallamát hordtam már, mielőtt kifejelett eszmém lett volna – úgy hogy a dallamból fejlődött mintegy a gondolat. Sőt balladám fogalmazásakor is, az első, még homályos eszme felközlésnél már ott volt a rhythmus, a dallam, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang, mely, nem tudom, micsoda sympathiánál fogva, éppen a szülemlő eszméhez társult, illetl, és semmi más. Ezért esett meg rajtam nem egyszer, hogy ha a fölvetett dallam formáit, rhythmusát a nyelv később nem bírta, noha az eszmével már tisztába jöttem, mégsem tudtam azt más, talán kényelmesebb formába önteni, hanem az elkezdett mű töredék maradt.”¹³² A ritmus tehát az éppen „szülemlő” eszméhez nem a költő tudatos választása jóvoltából, hanem természetes affinitás révén kapcsolódik, ezért a költő a már kifejelett eszmét később már nem tudja más formába önteni. A költemény megszületésekor tartalom és forma annyira együtt fejlődnek, hogy a tartalmat később az eredeti, veleszületett és organikus formáról leválasztani s önkényesen másik formával összepárosítani nem is lehet, mint ahogy Tompához írott egyik levele¹³³ tanúsága szerint egyes részletmegoldások sokkal későbbi, az eredeti inspirációhoz már nehezen visszataláló kijavítása is kirívó, szövegtidegen foltokat hoz létre. Látható, hogy a ritmus, melyet Arany a költői indulat ritmusából származtatott, a belső és külső ritmus egyidejű és egyalakú kifejelesztőjének tekintett, s a költői nyelv lényegi megkülönböztetőjének tartott,¹³⁴ a költemény fogantatásakor is nagy szerepet kap. Metrika, ritmus és organikus forma szoros kapcsolatáról a romantika irodalomelméletében is sok szó esik, Arany azonban egyértelműen saját költői gyakorlatára és kutatásaira támaszkodik. Annak ellenére, hogy szerinte a ritmus, „a zeneiség áll legközelebb a még eszmévé nem fejlett érzelemhez”, s bár legsikerültebb lírai darabjainak „dallamát hordta már, mielőtt kifejelett eszméje lett volna”, nem arról van szó, hogy a „formai” élmény megelőzi vagy létrehozza a „tartalmi” oldalt, hanem a költő egyszeri és osztatlan inspirációjából egyszerre születnek meg. Szétválasztásuk és szövegtidegen, önkényes összeillesztésük kísérletének kudarca pedig ismét arra mutat, hogy amikor Arany egy mű tartalmáról és formájáról beszél, sőt még akkor is, amikor a *Széptani jegyzetek*ben megkülönbözteti a mű tartalmát és formáját, nem dichotómikus fölépítésűnek képzei a művet, hanem a hozzáférhetőség, az analitikus leírás érdekében absztrakcióval elkülöníti a mű két aspektusát.

De hogyan fér össze a formatejeljesség minden költeményre alkalmazott (klasszicisztikus) normája az egyedi inspirációból kifejlődő organikus műegész (romantikus) gondolatával? Fölállíthatta-e Arany ezt a kétféle, látszatra egymást kizáró követelményt a gondolati következetesség megsértése nélkül? Úgy

¹³¹ Gyöngyösi István. Krk. XI. 440.; Tompa Mihály költeményei. Krk. XI. 462.

¹³² Szemere Pálhoz, 1860 (?). HIL. IV. 147–149.

¹³³ Tompa Mihályhoz, 1855. június 8. HIL. III. 376–377.

¹³⁴ A magyar nemzeti vers-idomról. Krk. X. 220–221, 244, 250, 258. Vö. HORVÁTH Iván: A grammatikai szemlélet kezdetei a magyar verselméletben. ItK 1972/3. 299–305. és GYOMLAY Gyula: i. m. 50.

véljük, feltétlenül; sőt, a kettős követelmény mögött mély belátást sejtünk. Mert az egyszeri és idioszinkratikus pszichikai folyamatot mintegy leképező, természetes arányaiban torzítatlanul megőrző alkotói eljárás önmagában nem volna képes művészileg kielégítő irodalmi művet létrehozni. Művészi beavatkozás és választás nélkül a pszichikai folyamatból, melynek se pontos kezdete, se pontos vége nincs, s belső szerveződése nem művészi, hanem pusztán lélektani törvényeket követve alakul ki, nem lehetne kiemelni a műben testet öltő szakaszt. S ha ez egyes határoltabb lelki történések esetében sikerülne is, a pszichikai folyamat művészileg irreleváns, a mű szempontjából szervesetlen részeket is tartalmazna; a pszichikailag szerves folyamatosságot biztosító mozzanatok közt olyanok is lennének, melyek a művet esztétikai szempontból lényegtelen, szervesetlen vagy amorf részekkel terhelnék meg. Az organikus kifejlesztés gyakorlata tehát úgysem lehet teljesen spontán, automatikus és osztatlan, nem nélkülözheti a művészi beavatkozást és a költőnek saját élményétől való (mégoly csekély) eltávolodását. A költőnek a pszichikai folyamat követése közben, ha talán nagyrészt öntudatlanul is, állandóan mintegy „tekintettel kell lennie” a megteremtendő mű esztétikai követelményeire, azaz pszichikai és esztétikai szerveség szintézisét kell létrehoznia. Az elmondottakból nemcsak az következik, hogy az organikus kifejlesztés módszere önmagában nem hozhat művészileg kielégítő eredményt, hanem az is, hogy teljesen organikus, a lélektani folyamat egyedi természetének maradéktalanul megfelelő és az egyszeri élmény által teljesen a saját hasonlatosságára teremtett irodalmi forma nem is létezhet.¹³⁵ Így a formában nézetünk szerint mindig marad valami külsődleges. „Jede Form, auch die gefühlteste, hat etwas unwahres” – állította Goethe,¹³⁶ s álláspontját mélyebbnek érezzük azokénál, akik az ízig-vérig organikus forma illúziójában fenntartás nélkül hinni tudtak. Másfelől az organikus fejlesztesről való teljes lemondás is nehezen vezethetne kielégítő eredményre, mert a pszichikai folyamat követésében fontos biztosítéka rejlik a lélektani folytonosságnak, koherenciának és egyneműségnek. Az élmény közvetlenségétől teljesen elszakadt, mesterséges kompozícióteremtés jó esetben képes volna esztétikai ökonómiát és koherenciát létrehozni a műben, de féltő, hogy egyszer s mind kiszolgáltatná azt a lélektanilag heterogén mozzanatok beszűremlésének. Az organikus kifejlődés pszichikai szervesége és a mesterséges kompozícióteremtés művészi szervesége szükség-szerűen feltételezik és jótékonyan kiegészítik egymást, bár arányuk korok, stílusirányzatok, műfajok és művek szerint erősen változhat. Arany tehát a formateljesség és szerveség kettős normájának alkalmazásakor csak számol az érett kompozíció szükségszerűen kettős eredetével, mely a kész műben mintegy eltűnik, nem okoz dichotómiát, sőt, esztétikai értékének egyik fő biztosítéka.

¹³⁵ Hasonló eredményre jut, bár egészen más megfontolások alapján SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A kozmikus tragédia romantikus látomása. In: Ragyognak tettei . . . Székesfehérvár, 1975. 351.

¹³⁶ Idézi WELLEK: A History of Modern Criticism. London, 1955. I. 320.

LA NORME DE L'INTÉGRALITÉ FORMELLE ARTICULÉE

(Un chapitre du système de pensée critique d'Arany)

János Arany était non seulement l'un des plus grands poètes hongrois du XIXe siècle, mais aussi l'un des critiques et historiens littéraires les plus éminents, qui a élaboré un système de pensée profond et nuancé dans ses critiques, ses études, sa correspondance et son courrier de rédaction, de plus, on peut déjà entrevoir les contours de ce système dans son activité de professeur aussi, dans ses remarques écrites sur les essais littéraires de ses élèves. C'est ce système de pensée que la présente étude essaie de reconstruire, d'analyser et d'apprécier. Elle en examine surtout l'une des normes les plus caractéristiques. C'est que de l'activité d'Arany on voit s'épanouir l'idéal d'une telle composition qui forme un ensemble fermé et achevé et qui s'articule dans les parties qui, prises en elles-mêmes, sont également fermées et relativement autonomes. Le critique fait valoir cette norme non seulement envers le poème entier, mais il l'exige des strophes, des couples de vers, des vers, des hémistiches et des mesures aussi. Entretemps il traite des problèmes de poétique, d'une manière cohérente et sensible, comme l'unité de l'émission vocale, la soumission au moment principal, la gradation, l'enjambement, la rime, le rythme, l'inversion, la césure etc. Dans la synthèse bénéfique de son système de pensée critique, il accouple la norme de l'intégralité formelle articulée avec l'exigence de l'ensemble organique de l'oeuvre.

Tótfalusi Kis Miklós naptárai (1694–1702)

A naptárkiadás hagyományai

Tótfalusi Kis Miklós hazai népművelő tevékenységéhez az előszavakon és üdvözlő verseken kívül a tőle kiadott naptárak toldalékrésze szolgáltat tanulságos adatokat. Az itt található számos szövegbetoldás vagy változtatás, mely nyilvánvalóan a kiadótól ered, nem az előszavak röpiratszerű határozottságával kapcsolódik népművelői programjához, hanem ennek a programnak eddig ismeretlen háttérét világítja meg: ha nem is teljes egészében, de a lényegét tekintve megismerjük Tótfalusi nézeteit egyrészt a múltbeli, másrészt az egyidejű történelmi eseményekről. Sem a Mentségben, sem más írásában nem találunk olyan kézzel fogható megnyilatkozásokat, melyek egyes történelmi eseményekhez kapcsolódva egyúttal a krónikás állásfoglalását is tükröznék. Kis Miklós nemcsak az ország kulturális elmaradottságát s ennek orvoslását tartotta szem előtt, hanem aggodalommal töltötte el a két nagyhatalom között, majd a német uralom alatt küszködő Erdély jövője s eme küzdelmeket leginkább megszenvedő köznép sorsa is. E részvét s aggodalom állandóan ott bujkál a 90-es évek derekától kiadott naptárak krónikájában, prognosztikon-előszavaikban és kommentársaiban, s időnként kemény önbírálatáért erősödve csatlakozik a korabeli naplók és krónikák hangvételéhez – retorikai fordulataival együtt.

Mielőtt azonban részletesen bemutatnánk a Tótfalusi-naptárakat, érintenünk kell olyan kérdéseket is, mint a naptárak szerepe a kor művelődési viszonyaiban, a naptárszerkesztők és kiadók céljai, érdekei, a szerkesztés hagyományai és az erdélyi kalendáriumkiadás a XVII. században.

Herepei János említi *A XVII–XVIII. századi hazai könyvforgalom történetéhez*¹ című írásában, hogy Apácai és Tótfalusi panaszkodnak a hazai könyvforgalom csekélysége miatt, pedig sok adat igazolja, hogy a korhoz képest elég nagy volt a vásárlóközönség (A nemesi családi könyvtárak állománya stb.) Az elégedetlenségre mégis volt ok, mert nem a magyar nyelvű vagy a hazai szerzők munkái terjedtek, hanem a klasszikusok, a latin nyelvű művek, melyek az iskolázatlan néprétegek érdeklődéséből eleve kiestek. A világi témájú kiadványok közül csupán a kalendáriumoknak volt akkora népszerűsége, hogy a falusi, mezővárosi olvasóközönségtől kezdve a nemesi kúriák könyvtáráig mindenhova eljutottak. S hogy a naptárak milyen sokáig és folyamatosan megtartották népszerűségüket, mi sem bizonyítja jobban, mint Edvi Illés Pál javaslata 1824-ből:

„. . . a' Kalendárium még maga az az egyetlen egy könyv, melyet a' Magyar – ha semmi más szépnek olvasását se tudná megszeretni voltaképen, – minden időben fog vásárolni és olvasni . . . A' mi több vélekedésem szerint honni zsebkönyveinkhez is, hogy annival kapósabbak lennének, Kalendáriumot kellene ragasztani . . .’ S minthogy a' Magyaroknak Literaturájára nézve, örvendetes és szomorú jövőndőkre egyaránt készen illik magát tartania: azért a' Kalendárium nem kicsiny rubrika Literatúránkban.”²

A naptárak rendeltetésüknél fogva nem léphettek föl komolyabb ismeretterjesztő igénnyel, s ennyiben igaza van Tótfalusinak, mikor a *Mentségben* sajnálkozva megjegyzi, hogy tudományos művek kiadása helyett kénytelen volt kalendáriumokkal foglalkozni. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a könyvkiadó haszontalan és méltatlan munkára pazarolta idejét, tehetségét: Tótfalusinak is, más

¹ HEREPEI János: *A XVII–XVIII. század hazai könyvforgalmának történetéhez* MKsz 1969/3.

² EDVI ILLÉS Pál: *Kalendárium' magyarázatja, és még valami a honni Kalendáriumokról*. 1824; TudGyűjt. 1829. V. 63–96.

kiadóknak is adtak lehetőséget arra, hogy nézeteiket kifejtsek, észrevételeiket hozzátegyék a kalendáriumok hagyományosan „kötelező” anyagához – s ezzel a lehetőséggel ki-ki a saját elgondolása szerint élt is. A naptárak nemcsak időjelzésre szolgáltak, hanem naplóként is: a hónapok között levő üres lapokra a tulajdonosok rendszerint följegyezték életük fontos és kevésbé fontos eseményeit. Ismerjük Cserei Mihály följegyzéseit az 1693-as Veresegyházi, az 1694-es és 95-ös Tótfalusi naptárakból, ez utóbbiban Cserei egy verses könyörgéssel kezdi az évet.³

A kalendáriumkiadásban Tótfalusinál is nagy szerepet játszik az üzleti érdek, hiszen a mostoha erdélyi körülmények között a nyomda jövedelme csekély volt, ezért családját s nyomdáját fenntartandó, bizonyos mértékig alkalmazkodott a kívánalmakhoz. Ugyanakkor a naptárkiadás összekapcsolódik népművelő tevékenységével is, mert e könyvecskék lehetővé tették, hogy szóljon az olvasóhoz, irányítsa szemléletét. Ahhoz, hogy felismerjük Tótfalusi betoldásait és szövegváltoztatásait a naptáraiban, röviden át kell tekintenünk a kalendáriumszerkesztés történetét és hagyományait, s az általános szerkesztési mód megismerése után meg kell vizsgálnunk az egyes kalendáriumok közti különbségeket a más-más nyomdákban származó naptárak összehasonlításával.

A kalendáriumok a következő részekből tevődnek össze:

1. Évfordulók jegyzéke
2. Planéták és jegyek magyarázata
3. Naptár
rigmusok, jó tanácsok a hónapokra alkalmazva
4. Asztrológiai rész
az évszakokról
a fogyatkozásokról
a háborúról és békéről
a betegségekről
a földi termésekről
5. Sokadalmak
mikor, melyik városban tartanak vásárt
6. Magyar krónika
7. Postajáratok
nem rendszeresen közlik a kiadók

A mi szempontunkból a rigmusok, az asztrológiai részhez fűzött előszavak, kommentárok, személyes hangú megjegyzések, valamint a krónikák a legfontosabbak, mert ezeket nem az asztrológus, hanem legtöbb esetben a kiadó állítja össze (vagy valakit megbíz a szerkesztéssel), s tetszése szerint

³Cserei Mihály verses könyörgésének szövege:

Az új Esztendő új szomorúsággal virradoz fel nékem,
Fiat voluntas Domini
Ez rossz hitván világ látván hogy mostohám,
Szempillantásonként mert újul nyavaljám
Kegyes szemeivel nem néz édes Atyám
Úgy láczik még a Fű szális kiált reám
Benned bízom ha meg ölszis bizony uram
Ha pokolba veczis ottis lesz oltalmam
Ne feledkezzél el végképpen hát rollam
Jól tudod egyedül magam reád hadtam
Deríts fel már egyszer (?) örömmnek napját
Sérelmes lelkemnek enyhítsd (?) titkos búját
Szabadításodnak ragyogtasd sugarát

.....

A szöveg még folytatódik tovább, de a kézírás olvashatatlan a megrongálódott filmről készült fényképmásolaton.

követheti a hagyományokat, vagy változtathat a rigmusok és a krónika szövegén. Ez a magyarázata annak, hogy nincs két teljesen egyforma példány az ugyanazon évben különböző helyen kiadott kalendáriumok között, és az ugyanazon nyomdából származó naptárak is évről évre különböznek: a kiadó elfoglaltságától, tehetségétől és szándékától függ, hogy milyen újabb elemekkel gazdagítja a naptárt.

A naptárak Európa-szerte Regiomontanus 1474-es kalendáriuma alapján készültek, s idővel ebből fejlesztették ki az egyes nemzetek a nekik megfelelő típusokat.⁴

A XVII. században három naptártípus uralkodott Közép-Európában:

1. A krakkói asztrológusok szerkesztette naptárak a század első évtizedeiben (Alexander Mileus, Sdakowski és mások munkái).

2. Frölich Dávid híres készmárki matematikus naptárai huszonhat éven keresztül jelentek meg Boroszlóban és Nürnbergben, s innen terjedtek részben közvetlenül, részben utánnymotok útján a Szepességben és az erdélyi szász városokban. A XV. században virágzó „Calendárium historicum”-ok hagyományait ápolják tovább.

3. Frölich Dávid halála után Neubarth Christoph sziléziai származású asztrológus és fia, János árasztják el a szepességi és erdélyi szász városokat kalendáriumokkal (1651–1711). Kiadványaik tartalmában és kiállításban alig különböznek Frölich naptáraitól, népszerűségük is egyforma; a lőcsei Brewer-nyomda által kiadott Frölich- és Neubarth-kalendáriumok másfél századon keresztül nagy közkedveltségnek örvendenek. A kalendáriumokat általában latinul, lengyelül és németül írták, s a magyar kiadók ezekből fordították (vagy fordították) magyarra. A fordító nevét a legritkább esetben közlik csupán (összesen négy fordítóról van tudomásunk).⁵ A fordítás mellett szól többek között az is, hogy az 1693-as, Veresegyházi Istvántól kiadott kolozsvári naptárba véletlenül belekötötték egy német nyelvű kalendárium utolsó lapját.⁶ Ezen éppen a XVII. század második felének néhány jelentősebb eseménye olvasható, ugyanazok, melyek rendszerint a magyar naptárakban is szerepelnek. A magyar szövegeken – főleg a lőcsei naptárakén – gyakran látszik, hogy egy-egy szókapcsolat vagy mondat a német fogalmazás tükörfordítása. A lőcsei naptárakban garmadával találunk ilyen németes fordulatokat, a kolozsváriakra kevésbé jellemző a teljesen szó szerinti átültetés. Ez a kiadó nyelvtudásán, műveltségén és igényességén múlott.

A kalendáriumok toldalékrésze (e kifejezést gyűjtőnévként alkalmazzuk a rigmusok, krónikák és egyéb szövegbetoldások megnevezésére) minden valószínűség szerint „vándorolt” egyik kiadótól a másikig, egyik évről a másikra, s anyagát – főleg a rigmusokat és krónikákat – különféle forrásokból szedegették össze. Az első krónika az 1613-as debreceni naptárban található, s ettől kezdve szerepel minden magyar nyelvű kiadványban.

Forrásaik: Székely István *Világkrónikája* és Heltai Gáspár *Magyar Krónikája*: Az eredeti művek és a naptárkrónikák adatai között gyakori eltérések, hibás évszámok azt mutatják, hogy többszörös közvetítéssel jutottak el a kiadóhoz ezek az anyagok. Székely István és Heltai Gáspár munkái 1557-ig, illetve 1526-ig írják le a történelmi eseményeket; a következő másfélszáz évre vonatkozó adatokat a kiadó valószínűleg az egyes városokban meglévő feljegyzésekből vagy évkönyvekből válogatja ki. (Hogy ezenkívül még milyen forrás állt rendelkezésükre, eddig még nem sikerült felkutatnunk, de annyi

⁴ A kalendáriumokról részletesen ír KOVÁCS Imre: Régi magyar kalendáriumok 1711-ig című tanulmányában (Debrecen é. n.). A dolgozat főleg a naptárszerkesztés forrásairól, hagyományairól beszél – a kiadók munkájáról kevés szó esik.

⁵ KOVÁCS Imre: i. m. A naptárfordítók: Egyeduti Gergely (bécsi naptár), Pécsi Lukács (nagyszombati naptár), Telegdi János (nagyszombati naptár) és Serédi János eperjesi iskolamester, akinek a kalendáriuma nem maradt fenn, de Medgyesi Pálhoz írott leveléből tud róla Kovács Imre.

⁶ Az 1693-as kolozsvári naptárba véletlenül belekötött német kalendáriumról származó lapon ez a szöveg olvasható:

„1670. Ist von Ihr Kais: und Königl. Maiest. Herr General Feld = Marsch. Leut. Sporck mit einer . . . Armee in Ober = Ungarn geschich worden . . . all (?) man die vornehmsten Festungen und Stadte . . . mit einem Kaiserlichen Presidio beseset.” (A szöveg nehezen olvasható, a betűk kopottak) Erdemes egybevetni ezt a közlést Tótfalusi 1697-es kalendáriumával: „1670. A Német Császár mezei Fő Generállya nagy haddal küldetik Magyar Országba: kitől az erős helyekbe és városokba Presidium szállittatik.”

bizonyos, hogy a korábbi naptárkiadásokat felhasználták.) Nagyobb szabadsága volt a krónika szerkesztőjének az egyidejű történelmi események feljegyzésében, melynek szemtanúja volt, mert itt egy-egy mondattal jelezhetette a saját nézetét is. Egyéni munka volt még a szerkesztés során a válogatás is: a kiadó gondolkodásán múlott, hogy milyen eseményeket tart fontosnak és milyeneket hagy ki a krónikából. Ezzel viszont már befolyásolta az olvasók érdeklődését és irányította történelmi ismereteit, mivel a krónikák a válogatás és átfogalmazás után már adott szemléletű anyagot közvetítettek. Ez az irányítás azonban a kiadók nagy többségénél nem volt tudatos vagy csak kis mértékben, mert az egyes naptárkrónikák összevetésekor az derült ki, hogy a lőcsei Brewer-nyomda különböző időben (1696, 1699, 1700, 1715) és különböző nyelven (magyar, német, cseh) kiadott naptárai lényegében azonos krónikát tartalmaznak, míg Tótfalusi krónikái a kolozsvári hagyományokat követve s azokat még továbbfejlesztve a századvég eseményeit, a török–Habsburg harcokat s az ellenreformáció erősödését Brewertől eltérően írják le. Egyes sorai pedig, melyek a török elleni harcokról szólnak, a Hollandiából Erdélybe küldött leveleinek hangjára emlékeztetnek.⁷

A Brewer- és a Tótfalusi-nyomda naptárainak összevetése alapján megállapíthatjuk, hogy Tótfalusi is a fenti előzmények és hagyományok szerint adta ki kalendáriumait: ezt bizonyítják a szerkezeti részekben és bizonyos mértékig a tartalomban található egyezések. Ezek a közös vonások kötelező érvényűek, mert csak az asztrológustól adott tények (nem tekintve értéküket) kerülhettek a naptárba, s a toldalékot sem szokták teljes egészében önállóan, a hagyományos anyagtól függetlenül szerkeszteni. Az azonban már a könyvkiadó szabadságához tartozott, hogy milyen „burkolatban” adja ki ezeket a naptárakat, s itt nem a könyv külső formáját kell érteni, hanem a szöveget, a nyelvezetet, a szépen megfogalmazott tanácsokat és rigmusokat s a krónikákat. Tótfalusi kalendáriumai ezekben a járulékos elemekben különböznek a többtől. Jellemző Kis Miklósrá, hogy az esztétikumot még az ilyen „igénytelen” kiadványoknál is szem előtt tartja a nyelvi, stilisztikai megformálástól kezdve a naptár címdaláig mindent.

Tótfalusi 1694-től 1702-ig folyamatosan nyomtatott kalendáriumokat, melyekből minden évről egy-két példány fennmaradt. Így összesen kilenc Tótfalusi-kalendáriumot ismerünk. Szabó Károly az 1697-es és az 1701-es kalendáriumot nem vette föl az RMK-ba, bizonyára később kerülhettek mostani helyükre. Az 1697-es naptárról maga Tótfalusi írja a *Mentségben*, hogy „tavaly a kalendáriumba valami verseket töttem, melyek az etikát komprehendálták rövideden”. Két példány maradt fenn belőle, az egyiket az Erd. Múz. gyűjteményében, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban őrzik, a másik a sárospataki kollégium könyvtárában található (s ennek mikrofilmről készült másolata az OSZK-ban). A hónapokhoz fűzött leveken Cserei Mihály egykorú följegyzéseit olvashatjuk. A *Regula Vitae* című etikai verszetet egyik változatát Varga Imre szóbeli közléséből és kézirat tanulmányából ismerjük, mely csak nagyon jelentéktelen különbségeket mutat az 1697-es naptárban levő szövegtől. Felmerült Tótfalusi szerzőségének kérdése is, de ezt azért nem lehet határozottan eldönteni, mert abból, hogy „verseket töttem” – nem derül ki, hogy maga szerezte, vagy más forrásból válogatta, s alakította át őket. Mivel kalendáriumról van szó, ez utóbbi megoldás képzelhető el. Az 1701-es kalendáriumról a szakirodalomban eddig még sehol nem találtunk említést. Az MTA Könyvtárában őrzik a többi korabeli naptárral együtt.⁸ Legfőbb érdekessége a „kedves olvasónak” szóló bevezető az asztrológiai rész előtt. Ehhez hasonló, tudatosan előszónak szánt betoldással nem találkoztunk a XVI–XVII. századból s a XVIII. század elejéről származó naptárak átvizsgálása során. Mindegyikben vannak útbaigazítások, pársoros figyelmeztetések, ezért külön előszót nem szoktak írni a szerkesztők. Tótfalusi mégis három oldalnyi könyörgésben prédikátori hangon elmélkedik az elmúlt bajokról és az eljövendő jobb napokról – ez utóbbiakat az új „seculum”-tól remélvén:

⁷Tótfalusi Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihályhoz küldött leveléből és a *Mentség*ből tudjuk, hogy mit remélt a török iga megszűnte után: „... már az isten a keresztyéneket annyira segéltette, hogy Erdélyről is elvették már a pogányok igáját...” (*Mentség*) A kalendáriumokra is jellemző, hogy Kis Miklós a kereszténység közös győzelmének tekinti a török kiűzését Közép-Európából, nem pedig egyedül a császár érdemének.

⁸MTA Könyvtára Ráth 469: Uj és O Kalendárium Christus Urunk születése után való 1701 Esztendőre Melly Magyar országra, Erdélyre és egyéb Tartományokra –is alkalmaztatott Neubart János Astrologus által. (Kolozsvár, M. Tótfalusi Kis Miklós)

„Méltó dolog azért buzgóságos imádságokkal ő felségét arra kérned, hogy az ő népéhez ne annyira ítéletit, mint kegyelmességit mutogassa. Az el-töltött seculumban elég nyomorúságoknak tengeréből evezkélénk-ki, és már ideje volna, hogy az új seculumban újabb jobb napokat virrasztana reánk.”⁹

Ez az előszó is arról tanúskodik, hogy Kis Miklós mennyire nem mechanikusan végezte a naptár-szerkesztés munkáját, szinte minden évben van valami jellemzően Kis Miklós-i megnyilatkozás a naptáraiban (még ha csak néhány mondatnyi is).

Állásfoglalás és a történelmi események értékelése a naptárkrónikákban és a toldalékszövegekben

A kolozsvári és a lőcsei naptárak toldalékrészében lényeges különbségeket figyelhetünk meg: a kolozsvári református kiadók igyekeznek a saját nézeteik, szempontjaik alapján válogatni és újra-fogalmazni a krónikákba kerülő eseményeket. A kolozsváriak általában Lőcsétől és Kassától veszik a naptárakat, s ezeket alakítják át a saját ízlésüknek megfelelően – amit néha a naptár címlapján is közölnek:

1677-ben Veresegyházi Szentyel Mihály így fordul az olvasóhoz:

„Ez nyomtatás az Lőcsei és Cassai nyomtatásoknál helyesb és sokkal bővebb, olvasd-meg s úgy talárod.”

Némethi Mihály ugyancsak megemlíti a forrást az 1687-es naptárban:

„És mostan újonnan nyomtatott a LŐCSEI nyomtatás szerint KOLOZSVÁRATT . . .”

A kolozsvári naptárak tehát legtöbb esetben nem közvetlen fordítások, hanem a lőcsei magyar kiadványokat használják föl a szerkesztők. Ezért, ha eltérés van egy-egy jelentősebb történelmi esemény megfogalmazásában, láthatjuk, hogy az tudatosan került oda, mintegy a lőcsei szöveget helyesbítendő. A század utolsó másfél évtizedében kiadott naptárakban egyre inkább szembezőkő lesz a különbség; ezt meghatározza az a tény is, hogy a felvidéki városok – mint Lőcse – teljesen a császáriak fennhatósága alá kerültek, s a nyomdák sem adhattak ki olyan írásokat, melyek a megszállók ellen irányultak volna. Ezzel szemben Kolozsvár lényegesen szabadabb volt, s ha nyíltan nem is fejeződik ki a németellenesség, a krónikákban ott bujkál ez a hangulat. Tótfalusi Kis Miklós naptárjai a kolozsvári hagyományokat fejlesztik tovább; általában ő is ugyanazon elvek alapján állítja össze krónikáit, mint elődei. A magyar történelmi események a honfoglalástól kezdődően sokkal nagyobb helyet kapnak Kis Miklós naptáraiban, mint a lőcseiekben. Az Árpád-házi királyokat kivétel nélkül felsorolja, míg a lőcsei magyar, cseh és német kalendáriumok csak néhány nevet hoznak fel. Ebben a válogatásban mindegyik kiadó a saját olvasóközönsége ízlését tartotta szem előtt. A kolozsvári naptárakban – Kis Miklóséiban is – évről évre megtaláljuk a reformáció kezdetének dátumát s rövid magyarázatát:

„1517. Luther Márton a Pápa indulgentiái ellen támad Wittenbergában, mellyeket Téczélius Barát Németországban széjjel hordozván, pénzen adogatott: honnan a religio változása lészen.” Ezt a dátumot a lőcsei kiadók nem veszik föl a krónikáikba. Csupán az 1640-es Frölich-naptárban szerepel, de később következetesen kihagyják a felsorolásból. Különös, hogy az evangélikus Brewer-nyomda kalendáriumai nem emlékeznek meg erről a fontos eseményről – bár magyarázattal szolgálhat az, hogy a századvégi politikai helyzetet is inkább a Habsburg-megszálláshoz alkalmazkodó szemlélettel tükrözik. Ha igazságosak akarunk lenni, nemcsak a külső kényszerítő körülményeknek tulajdoníthatjuk ezt a meghódolást, hanem annak a belső mozgatóerőnek is, mely eldönti, hogy vállal, vagy nem vállal egy magatartást. A jelen történelme felé közeledve egyre határozottabb különbségeket lehet észrevenni a kolozsvári kiadók, Tótfalusi és Brewer szemléletmódja, stílusa között. Az ellenreformáció terjedéséről így értesítik az olvasót:

Kolozsvár (Tótfalusi)

1672, 73, 74. Magyarországon a Reform. üldöztetvén, Templomaik elvétetnek.

Lőcse (Brewer Sámuel)

1672, 73. Magyarországon a Templomok a Katolikusoknak adattatnak.

⁹ Kalendárium 1701; Ráth 469, B₆a – B₇a

Nyilvánvaló szemléletbeli különbség van az „elvétnak” és az „adattatnak” között. A korabeli hivatalos megfogalmazás természetesen az utóbbit igazolja, de a kolozsváriak következetesen eltértek ettől, s a reformátusok nézőpontjából jegyezték föl a történeteket. Az 1671-es és 74-es pozsonyi rendkívüli törvényszéken gályarabságra, börtönre és száműzésre ítélt protestáns lelkészekről és iskolamesterekről minden kolozsvári naptár megemlékezik. Mellettük rendszeresen megtaláljuk a német katonaság Erdélyben és a felvidéken véghezvitt pusztításairól szóló tudósításokat is:

„1673. Minden lövő szerszám és munitio Eperjesről Bártfára és Szebenből Kassára vitetik. Az Eperjesi bástyák a város kőfaláig rontatnak el, de Nagy-Bányán földig rontatnak.”

„1676. Erdélyre mordály égetők botsáttatnak, kik mind falukon s városokon sok égetést tesznek: ez időben Segesvárnak is jobb része megég.” (Tótfalusi naptárai)

A lőcsei kalendáriumokból hiányoznak a gályarabokról és a német katonaság pusztításairól szóló tudósítások, csupán a „mordály égetőkről” találunk az 1699-es naptárban egy homályos utalást: „1676. Sok helyen Városokban és falukban a tűz miatt nagy károk esnek”. (Brewer Sámuel naptárai)

A krónikák legnagyobb részletességgel a század utolsó évtizedeinek török elleni harcairól írnak, de az egymással lényeges összefüggésben levő tényekről többnyire csak mozaikszerű, töredékes följegyzéseket olvashatunk, s a krónikaszerkesztő lehetséges állásfoglalása is nehezebben tűnik elő a sorok mögül. Ennek részben az az oka, hogy az adott korban élő ember számára nem úgy érzékelhető a történelem, mint hosszabb idő távlatából: a kor cselekvő vagy szenvedő alanyának gyakran másképp mutatkoznak meg az összefüggések, szorosan kapcsolódnak egyéni érdekeihez, személyes létéhez. Ezenkívül még azt is számításba kell vennünk, hogy e krónikák kalendáriumok számára készültek, s nem történetírók állították össze őket. Az események kiválogatását tehát nem tudós szempontok határozták meg, hanem a közönség érdeklődése, mely bizonyos életszerűséget is kívánt a krónikáktól. Tótfalusi naptáiraiban is megfigyelhető a különböző fontosságú tények keveredése:

„1691. A Sásák Erdélyben megint sok károkat tesznek a Vetésekben.

Ismét: Lippa megint a kereszty. kezébe esik.”

Még több ízben találunk följegyzést a krónikákban a természeti csapásokról: sásák és egerek pusztításairól, jégverésről, üstökös csillag megjelenéséről Bádeni Lajos hadjáratai közé ékelve. Ez a mindennapi élet eseményeivel kevert történelem elevebbé képet tár az olvasó elé, mint a korábbi századok krónikája. Mind a lőcsei, mind a kolozsvári naptárakra jellemző ez a sajátosság, de a leírás módjában, stílusában lényeges minőségi különbségek vannak. A kolozsvári naptárak – főleg Kis Miklósié – sokkal tartózkodóbb hangnemben beszélnek a császár, az osztrák hercegek és generálisok viselt dolgairól, mint a lőcseiek. Nem halmozzák el őket címek és rangok garmadájjával, sőt, nem is nagyságózzák egyiket sem, mint ahogy a Brewer-naptárakban olvasható. Tótfalusi fogalmazásában figyelemmel kísérhetjük az egyszerűség tudatos elvét: műveltsége, öntudata szilárdabb tartást adott neki annál, hogysem ezeket a szokásokat kövesse. Az alábbi példák szemléltetik a különbséget a két stílus között:

Tótfalusi Kis Miklós

1688. General Caraffa Lippát ostrommal megveszi.

1689. Nagy-Szeben várát a keresztyének éhséggel megveszik a töröktől.

Brewer Sámuel

1688. Az Méltóságos Generális Gróf Caraffa Uram Ő Nagysága Lippa városát ostrommal megvette . . .

1689. A Felsőes Római Császár hatalma alá jutott Sziget.

A Habsburg–török harcokról szóló leírások méltán foglalnak el nagy helyet a krónikákban. A hanyatló török birodalom egyre kevésbé tudja tartani a közép-európai hódításait. Eje már arra sem elég, hogy az erdélyi fejedelemséget támogassa a protestantizmust és rendi kiváltságokat egyaránt fenyegető Habsburg-abszolutizmussal szemben. Erdély ekkorra már teljesen elveszti régi szerepét, külső és belső okok miatt nem védheti meg függetlenségét, így nem marad más hátra, minthogy két rossz közül válasszon, amit Teleki Mihály kancellár meg is tett a rendek nevében. Ezt a „választást” az erdélyiek nagy része tragikusan éli át: látják azokat a veszélyeket, melyek az országot fenyegetik, akár

az egyik, akár a másik hatalomhoz kényszerülnek csatlakozni. Az 1685. okt. 28-i gyulafehérvári országgyűlésen elhangzik czegei Vass György szavazata a csatlakozás ügyében, mely egyúttal nagyon jól tükrözi azokat a kételyeket és vívódásokat, amilyeneket rajta kívül még nagyon sokan átéltek azokban az időkben:

„... ez dologban inkább láttatik én tőlem állani szegény hazánknak siralmas végső pusztulása, mintsem maradása, úgy annyira, hogy elől tűz, hátul víz, ha az felséges mindenható isten, az ki ekkédiglen csudálatosképpen gondot viselt reánk, nem könyörül rajtunk, mert bizony dolog, keresztyénnel konfoederálni s megegyezni s pogányokra támadni szép dolog, s jó is volna, csak szegény országunknak nagyobb igája, teherviselése ne következne belőle, mert úgy látom, bár ne menjünk idegen példákra, példák ezen alkalmatosságra az mi magyar eleink s atyáink, legközelebb példa erre Várad, miképpen vesze el a német segítség miá, melyet nagyságtok, kegyelmetek nálamnál jobban tud.”¹⁰

Tótfalusi Kis Miklósnak is nehéz volt a két hatalom közti vergődést átélni, de ő nem a politikai életben tevékenykedő ember szemével nézte az ország jelenét és jövőjét, mint Vass György, hanem Amszterdam óta egyre határozottabbá váló elveihez hűen a népművelő reménységével. Míg Vass György nyíltan kimondja, hogy hiába szűnt meg a török iga, a némettől sem várhatunk semmi jót, csak rosszabbra ne forduljon az ország sorsa! – addig Kis Miklós a Habsburg-hatalom *kereszténységére* hivatkozik és az ő „keresztényi” megértésüktől reméli a nemzet előrehaladását – mint ezt a Mentség Előljáró beszédében is hangoztatta:

„... mihelyt megértém, hogy már isten a keresztyéneket annyira segélte, hogy Erdélyről is elvették már a pogányok igáját, odahagyván én a zsíros koncot, jó reménység alatt hazajövék: – mondok – ezután a keresztyénnel lévén kommerciumunk, többet remélhetünk mind a jó mesterségnek floreálások felől, mint pedig (a több keresztyéneknél példájokra)* *nemzetünknek excolláltása felől.*”¹¹ Ugyanez a gondolat rejlik az 1698-as Tótfalusi-naptár toldalékában található „Békességről és hadról” című fejezetben, melyről a *szöveg tartalma és stílusa, valamint a már fentebb ismertetett kalendárium-szerkesztési elvek és szokások alapján megállapíthatjuk, hogy Kis Miklós írta:*

„A’ bizony dolog, hogy méltán kívánhatjuk a Keresztyének előmenetelit, mert hisszük, hogy a keresztyén a keresztyénnel keresztyénül bánik, és minél nagyobb előmeneteli adatik Istentől, tudván kitől és miért adatik az, annál irtalmasabban viseltetik azokhoz, a kik önként vetették alá magokat: továbbá tudjuk azt is, hogy a Keresztyén Méltóságok magok előtt szokták tartani ezt: Boni Pastoris est tondere pecus, non deglubere. Az-az: A jó pásztorhoz illik a nyáját megnyírni, nem megmellyeszteni; a Pogány pedig tudjuk, miként tsak mi kitsiny ellene való vétségünkért-is a megsirathatatlan rabságra szokott volt bennünket hordani, és hazánkat lakosítól üresíteni.”

Mennyi jóhiszeműséggel jósolta meg Kis Miklós a XVIII. századot, Mária Terézia politikájának egyik alapelvét: nem az volt a célja, hogy egyszerre fossza ki az országot, mint a tudatlan, elmaradott társadalmi rendszerben élő török, hanem az, hogy éljen belőle! A Tótfalusitól idézett közmondás a Mária Terézia hangoztatása alapján hírhedtté vált mondatot juttatja eszünkbe: Etenni kell a juhok, ha nyírni és fejni akarjuk. E XVIII. századnak előlegezett gondolathoz csatlakozik egy másik prognosztikon-bevezető is az 1694-es Tótfalusi-naptárból, melyben a korai felvilágosodás szellemét, szóhasználatát ismerhetjük föl:

„... kívánatos és bötsös jó legyen e földön a tsendes Békesség. Ennek megszerzésére és megtartására a Háborúságnak pengitávoztatására igen megkívántatik a *józan okosság és szelidség, vagy békességes türés.*”

Ez a reménykedő hang és a „józan okosságra” buzdítás az előzők ésszerűségéhez, értelem- és tudománytisztetéhez s ezzel együtt a XVII. század végének racionális filozófiájához kapcsolódik. Tótfalusi felvilágosult, polgári gondolkodásából következik az is, hogy bár világosan látja a „megnyírásra” készített nyáj lehetőségeit, de abban bízik, hogy ezt a műveletet jó pásztor fogja elvégezni. Ez az előlegezett bizalom csak annyira volt naiv, amennyire Bethlen Miklós buzdítása (Erdélyből kis Hollandiát csinálunk...), Kis Miklós amszterdami lelkesedése és a hazai művelődés fellendítésére

¹⁰ Czegei Vass György és Vass László naplói MHHS 35. Bp. 1896. 48.

¹¹ M. Tótfalusi Kis Miklós: Maga Mentsége... Kiad. BÀN Imre, bev. KLANICZAY Tibor. Bp. 1952. 29. *(Kiemelés tőlem. – D. Á.)

készített tervei azok voltak: csak éppen nem Tótfalusi gondolkodásának „naivitásából”, hanem mert a valóság, a XVII. század végének erdélyi társadalmá annyira messze volt ezektől az egyébként nagyon időszerű elgondolásoktól és tervektől, hogy azok hatástalanul veszttek bele abba a közönybe és kisszerű ellenségeskedésbe, melyről Kis Miklós még a *Mentség* írásakor sem gondolta, mennyi értéket képes elpusztítani . . .

Tótfalusi minden évben írt a naptárakba néhány sornyi bevezetőt a háborúról és békéről szóló asztrológiai részhez, melyek nagyon értékes kiegészítéseket adnak egyéniségéről alkotott képünkhöz, mert sem a leveleiben, sem a *Mentség*ben nem kerül ennyire előtérbe a háború és az azt előidéző emberi gyarlóság kérdése. Hogy Tótfalusi nyáj-hasonlatánál maradjunk, ő nemcsak azt látja világosan, hogy a jelenből ítélve milyen jövőre számíthatunk, hanem saját bűneinket, a vizályt, széthúzást is, melyek miatt vállalunk kell (mert más választás nincs) a büntetést: azt, hogy „juhokká”, „nyájjá” változzunk, mellyel a „pásztor” azt tehet, amit akar. Ha egymás mellé rakjuk ezeket az írásokat, nagyon jól megmutatkozik Tótfalusi egyéniségének az a vonása, mely összekapcsolja őt Szalárdi Jánossal, Czegei Vass Györggyel, Bethlen Miklóssal és másokkal a kortársak közül: a puritanizmus hatása, mely a coccejanizmus szellemi, teológiai iránya mellett vallásosságának érzelmi oldalát alkotja s egyben történelemszemléletét is meghatározza. E szövegekben nagyrészt ugyanazokat a gondolatokat találjuk meg, mint jóval korábban Szalárdi János *Síralmas krónikájában* vagy a század végén Vass György naplójában s Bethlen Miklós XVIII. század elején keletkezett önéletírásában: az önbírálatot, a belső vizálykodások miatt érzett keserűséget, a bűneinkért való bűnhődést, mely még mindig nem elég arra, hogy tanuljunk belőle: „. . . sőt, úgy tapasztaljuk, hogy minél inkább ver Isten bennünket, annál jobban megkeményíti nyakát e veszett nép”.^{1 2}

Ez a kálvinista-bibliás szemlélet nemcsak Szalárdi János, Bethlen Miklós és Vass György írásaira jellemző: a XVII. század második felében általánosan uralkodóvá válik a református nemesség és értelmiség körében. Tótfalusi nyomdász-elődje, Veresegyházi István is hasonló szellemű kommentárokat írt a naptáiraiba, de az ő kifakadásai nem voltak olyan erősek és célzatosak, mint Kis Miklósei. Tótfalusi mondatainak szigorúsága s a bennük tükröződő érzelem ereje valóban Bethlen Miklóshoz vagy Szalárdihoz mérhető. Különösen az 1698-as és 1702-es kalendárium szövegeiben ismerhetünk rá erre az önostorozó magatartásra, mely egyúttal a *Mentség* vádoló szavait is felidézi, hiszen Kis Miklós személyes drámája ebben az országos széthúzásban, egymás elleni gyűlölködésben játszódik le. Tótfalusi azonban nemcsak az önbírálatig jut el: az emberek – a „keresztyének” (többes szám I. személy!) – általános gyarlósága, képmutatása mellett azt is nagyon jól látja, hogy milyen komoly felelősséggel játszanak azok, akiknek a hatalom a kezükbe adatott, s korlátlan törekvésekkel egymásba ütköznek, aminek mindig a nép látja kárát. Az 1694-es kalendáriumban „A háborúról és békességről” elmélkedő sorai így fejezik ki ezt a gondolatot:

„De a Felső Méltóságoknak nem lévén a földön fellejebb való Bírások ellenkező feleik ellen, kényszerítetnek a hatalom ellen hatalommal kikelni; mely miatt gyakorta Országok és Nemzetségek romolnak.”

Bethlen Miklós *Önéletírásában* is felbukkan ugyanez az észrevétel, csak Bethlen nyíltabban, erősebb szavakkal mondja ki a bírálatot – amit Tótfalusi még nem tehetett meg egy 1694-es kalendáriumban:

„Veszessen el egy bolond tyrannus fejedelem egy országot, gázoljon össze mindent egy érdemetlen nagy pap, pápa, cardinál, érsek, száz s több hamis törvényt tgyen a bolond bíró; senki sem perli meg, mert az uraságnak nincs remeke, céhmestere, hanem csak az Isten”.^{1 3}

Mindkét szöveg az Ószövetség egyik mondatának a parafrázisa – Bethlen hivatkozik is rá: *Prédikátor Könyve* 5:8 és 12 –, mely azt mutatja, hogy a Biblia ismerete mennyire elevenen kapcsolódott össze a valóságban lezajló események megítélésével és értékelésével mind Tótrálusinál, mind Bethlennél. Nem véletlen, hogy mindketten Salamon király szavait idézve fejezik ki véleményüket a hatalomról és a hatalom birtokosairól: személyes tapasztalataik alapján döbbsentek rá erre az ószövetségi igazságra. Közvetlen környezetük – az 1680-as és 90-es évek erdélyi társadalmá – különösen sok példát szolgáltatott a hatalmaskodásra, önkényeskedésre, ami a belső egység teljes fölbomlását eredményezte.

^{1 2} Kalendárium 1698. RMK I. 1525, C₂ b – C₃ b

^{1 3} Bethlen Miklós *Önéletírása*. Magyar Századok, Bp. 1955. I. 44.

Ebből a történelmi háttérből következnek, hogy Tótfalusi prognosztikon-bevezetőinek hangja sok rokon vonást mutat a XVII. század második felében keletkezett naplók és emlékiratok szemléletével. Ugyanazt a valóságot bírálják – egyéniségüknek megfelelő intenzitással és átéléssel. Tótfalusi kalendáriumok toldalékszövegeit nagyjából egyidőben írta – az 1690-es évek derekán – ezért a fölismérhető ezekben az írásokban; s nem szabad megfélemednünk arról a tényről sem, hogy a *Mentséget* végső elkészítésében írta, amikor már mindegy volt, hogy mi történik, ha kimondja az igazságot s konkrét személyeket, jogtalanságokat bírál.

Az azonban már sokat elárul Tótfalusirol, hogy egyedül az ő naptáraiban találunk ilyen tudatos és rendszeres megnyilatkozásokat. A „kalendárium-műfaj” összes lehetőségét felhasználva ugyanazzal a céllal igyekezett hatni az olvasókra, mint a nyomdájából kikerülő művekhez írott előszavaiban, de itt inkább magatartása domborodik ki, nem annyira népművelői elvei. Az előszavak egy részét és a kalendáriumok toldalékszövegeit nagyjából egyidőben írta – az 1690-es évek derekán – ezért a belőlük kisugárzó mondanivaló is azonos. S ahogy a megnyilatkozás célja ugyanaz volt mindkét területen, az „eredmény” is ebből adódott: „Az én életem szüntelen való halál, midőn lelkemnek szüntelen való fájdalmával a véghetetlen injuriák alatt eszem kenyeremet, és a szám nélkül való meggyőzhetetlen akadályok céloimtól felette igen messze vetnek.”¹⁴

F ü g g e l é k

Részletek Tótfalusi Kis Miklós Kalendáriumaiból: a háborúról és békéről szóló jövendölésekhez fűzött kommentárok

Az 1695-ös naptárban:

„Kétség nélkül Isten, mint igaz ítélő Bíró, tartóztattya azt a régen kivántt jót az emberektől, látván, hogy az ő ostoni alatt egy tsepyire sem tudnak meghunyászkodni, hanem tsak egyaránt buborékolnak az utálatos bűnökben: a honnét léssen az, hogy ha néha ő Felsége Atyai könyörületességéből mintegy hajlandó volna is arra, hogy rólunk ostonát elfordítaná, de megint felingereltetvén újabb újabb bűnökkel, az Égi Jegyeknek jót jelentések ellen-is felhúzza kezét a tsapásra.”

Az 1696-os naptárban:

„Sokat hallottunk már mind novellákból, mind élő hírhordozóktól az hadakozásról: vajha már egyszer valóságos hírt hallhatna fülünk a nemes Békességről is! Én erről is örömet igaz jövendő mondó volnék, ha az emberek is oly örömet hajlandók volnának az ő bűneiknek leghagyására, amelyek minden kétség nélkül okozzák az Isten ostonának illy sokáig rajtunk fenn tartását.”

Az 1697-es naptárban:

„. . . Mert azzal tsak azt akarta Isten mutatni, hogy ő felsége kész volna, s a természet sem ellenkeznék, hogy a békességet szállítanák; de az agyafúrt emberek vakmerőségek és közönségesen-is a föld lakosinak irtóztató bűneik még az Istennek azt a jóakarattját és Természetnek-is hajlandóságát megállítják és azt tselekszik, hogy mi lelkünk szakadtába várjuk a szabadulást; de nintsen: reméljük az áldott Békességet; de imé a megemészto háborúság alatt kell keservesen nyögnünk, nem látván végét a sok gonosznak.”

Az 1698-as naptárban:

„Tudom itt sokaknak elméjeket és természeteket, hogy mihelyt új kalendáriumra kapnak, mindjárt azt vizsgálják, hogy mond-e Békességet. De KALENDÁRIOM nélkül is könnyű arról prognosztikálni, hogy még híjjába várjuk azt a jót, mert elnézzük minden rendnek megveszettségét, és alig emlékezünk, hogy

¹⁴ Mentség 146.

valaha ennyire eláradott volna köztünk minden gonoszság, sőt, úgy tapasztaljuk, hogy minél inkább vér Isten bennünket, annál inkább megkeményíti nyakát e veszett nép. Mellyre nézve méltán tartja fenn, sőt neveli Isten mindenféle ostorait, mellyeket naponta kóstoltat velünk, nyomorult hazánkon: melly a két hatalmasság között úgy tétetet, mint a pöröly és az ülő között.”

Az 1699-es naptárból:

„Jóllehet a Békességnek és Háborúságnak osztogatása s igazgatása Istenen áll főképpen, de a világi embereknek avagy megáldattásokra, avagy megostoroztatásokra megengedi ő felsége gyakorta, hogy az embereknek akaratjokra, ő felsége tsuda igazgatásából hagyattassék azok felől dispositio.”

Az 1701-es naptárban:

„Nehéz dolog az Aspectusokból úgy megjövendölni a következő eseteket, hogy mindenkor szörin bétellyesedjenek úgy, a' mint megjövendöltettek. Mert az Isten-is néha avagy el-mulatja, avagy el-halasztja bizonyos okokért az ő jövendölésükben való fenyegetődzésnek bétellyesítését. (:A' mint a' Jónás Prof. példájában láthatjuk; a' ki mintegy neheztelli vala, hogy az ő prédikálása szerint való Isten fenyegetése bé nem tellyesedik Ninivé ellen.) A' Háborúságnak-is nem tézen Isten mindenkor czégért, mellyel annak elkövetkezése jelentenék . . . Hogyha a' földi Planéták, az-az, e' világi Hatalmasságok mindenkor mindenekben egyeznének az égi Planétáknak Aspectusokkal, és újabb hadakozásokra való vágyódásokkal és készülétekkel nem bolyognának; tehát most háborúságtól nem igen félhetnénk . . . Sok egyéb Békességet jelentő Aspectusok-is biztatnak jó meg-jelenésekkel. Mellyet is adjon meg az Irgalmas Isten, hogy sok háborúinknak nyughatatlansági után a' békességnek árnyékában nyughassunk meg tsendesen!”

Az 1702-es naptárban:

„. . . Holott annak közelebb való oka-is találtatik, úgymint az emberekben való vissza-vonások, a magokéval való meg nem elégedés és egymáshoz való engedetlen vakmerőség. Melly indulatokat, hogyha a keresztyének magokból ki-oltánának, kevesebb veszekedés volna a köz emberek között, a Méltóságok között pedig megszűnnék a hadakozás. De mivel a keresztyéni hivatal az embereknek tsak szájakban forog, és azt tsak külső czeremóniákban tartják, ez az oka, hogy az Isten sokszor ilyen veszedelmes hajlandóságra háborúsággal látogat bennünket.”

Dukkon Ágnes

A Legenda keletkezése és helye Petőfi költészetében

Petőfi 1844 februárjában, útban Debrecenből Pest felé, fölkereste Tarkányi Bélát Egerben. Ekkor még csak megjelent verseiből ismerte az egri kispap költőt, akinek neve később a katolikus ének-költészet termékeinek összegyűjtése és kiadása terén végzett munkája révén vált országosan ismertté. Tarkányi 1843-ban *Országgyűlésen* címmel megjelent költeményében a reformok mellett állt ki, és a Kisfaludy Társaság pályázatán 1840-ben is, 1841-ben is dicséretet nyert egy-egy költői alkotásával. Petőfi feltételezte róla, hogy költői híre eljutott hozzá és becsüli őt. Benyitott a szeminárium kapuján, de hiába kereste Tarkányit, nem volt a szobájában, ezért részére ott-hagyott a kapusnál egy levélkét, amelyben minden bevezetés nélkül egy kérrrel fordult hozzá: „Igen megszorultam (holnap bővebben elbeszéltem), addig legyen szíves Ön nekem utravalót szerezni, mellyel Pestig elmehetek. . . bár nagy szükségben vagyok, nem koldulok. Holnap mindenről bővebben, addig isten önnel.” Másnap találkozott a nála egy nap híján két évvel idősebb pályatárrsal, aki akkor – éppen a felszentelése előtti hónapokban – az érseki irodában dolgozott.

Petőfi eltöltött néhány napot új barátjánál, a költészetért lelkesedő kispapok körében. *Egri hangok* címmel írt verse jól tükrözi e napok hangulatát. A kispapok összeadták a továbbutazásához szükséges

összeget. Petőfi ígéretet tett, hogy dolgozik az egri katolikus ifjú irodalombarátok irodalmi köre által kiadott almanach, az *Órangyal* számára. Tárkányi kérésére megígérte, hogy ír egy verses legendát. A pénzt valószínűleg úgy fogadta el, mint előre fizetett honoráriumot a küldendő versért.

Petőfi 1844. április 28-án Dunavecseről meleg baráti hangú levelet írt Tárkányinak. Elnézést kér levele késedelméért. Mentegeti magát, majd így folytatja: „Egyébiránt, igazat szólva, meg is akartalak lepni mindjárt első levelemben a . . . legendával. De minthogy ez ideig az ihletés semmiképp sem lepett meg, a fent említett dologgal én sem lephettelek meg tégedet. És, barátom, őszinte nyíltsággal szólva, aligha lesz valami már a legendából. Bizony isten, annyit törtem rajta a fejemet, hogy no! és csak egy kukkot se tudtam összeeskábálni . . . azaz hazudok, mintegy negyven sor megvan biz abból, de itt aztán a ne tovább! Már másvalami tárgyat keresek, és ha csak lehet, elkészítem a határideig, mert amellet, hogy szavamat is adtam, miszerint az Órangyalba dolgozandom: igen nagy gyönyörömmre válnék veletek, derék ifjak! egy mezőn fölléphetni, kiknek meleg barátságával dicsekszem. Óh Béla barátom! be szép napok voltak, melyeket körötökben tölték; istenemre sohasem feledem.”

A levélből levonható következtetések (vagyis inkább: visszakövetkeztetések) alapján így lehet regisztrálni az eseményeket: Petőfi Tárkányiétól a kért összeget nem kölcsön, nem is adományként kapta, hanem előre fizetett tiszteletdíjként az Órangyal részére (néhány havi) határidőre készíandó verséért, egy „legendáért”. Petőfi becsületszavát is adta, hogy a legendát határidőre elküldi. Mikor a határidő közeledett, kötelességének érezte, hogy ha nem küldheti is még a beígért verset, legalább levelet írjon annak, aki tőle a kéziratot várja. Valóban akart írni – a vállalt kötelezettségnek megfelelően – egy vallásos tárgyú legendát, valószínűleg népiesen tréfás hangvétellel, de amikor az íráshoz hozzáfogott és szemben találta magát a nem éppen neki való feladattal, dévaj, tréfálkozó hajlama hatalmába kerítette versíró igyekezetét, és egy olyan hangvételű legendát írt, amely nagyon megfelelt az ő hangulatának, a megrendelő kívánságának azonban a legkevésbé sem. Az elkészült „legendában” Petőfi – kissé érdes hangon évődve – éppen a papokat csipkedte meg, akikre a megrendelt vers konkrét tárgyát keresve, a vállalt kötelezettség teljesítését megkísérelve, kénytelen-kelletlen gondolnia kellett. Így született meg az a „mintegy negyven” (pontosan 44) soros vers, amelynek Petőfi a „Legenda” címet adta, de amelyet, persze, nem küldhetett el Tárkányinak. A verset a költő a közlés és a cenzúra miatt közlésre sem bocsáthatta, eldobni mégsem akarta. Mit csináljon vele? Letisztázta Dömök Eleknek írt levele hátlapjára és elküldte a levéllel. Éppen ekkor, 1844. okt. 20. táján, egy héttel a Helység Kalapácsa, három héttel a Versek megjelenése előtt, amúgy is írni akart ennek a régi barátjának, hogy őt előfizetők gyűjtésére beszervezze. Dömök Eleket ki kellett engesztelnie, mert levélét hosszú ideig válaszolatlanul hagyta. Kedveskedni akart: elküldte neki ezt a már fél évvel előbb elkészült tréfás hangú versét. A levél utóiratában ezt közli: „Tegnap írtam egy verset, a túlsó lapon olvashatod, ha akarod. Legenda: Panasz stb.” A „tegnap írtam” szavak jelentése itt: „tegnap írtam le számodra”. Ezt a verset Petőfi, amint ezt fentebb kifejtettük, már áprilisban megírta. Az eredeti fogalmazvány kéziratát a lemásolás után bizonyára eldobta, így csak a levéllel elküldött másolat maradt fenn. Ezzel válaszoltunk arra a kérdésre is, hogy hova lett az a „mintegy negyven sor”-nyi verses legenda, amelynek meglétéről Petőfi 1844. április 28-án Dunavecseről írt levele tanúskodik. A levélben kétszer is említett legendát azonosítanunk kell a *Legenda* című verssel. Az azonosságot nemcsak a vers címe támasztja alá, hanem a megjelölt terjedelem is: 44 sor, ami elég pontosan megfelel a Tárkányinak írt levélben meghatározott „mintegy negyven sor”-nak. A *Legendát* Petőfi nézetünk szerint semmiképp sem írhatta 1844 októberében. Ebben az időben már a *Pesti Divatlap* segédszerkesztője, és verskötetei közeli megjelenését várta. A versközreadás lázában élve, sem ideje, sem lelki indítéka nem volt arra, hogy olyan verset írjon, amely nyilvánvalóan nem kerülhet közlésre, Alig győzött annyi verset írni, amennyit ekkoriban a lapok és a kiadók igényeltek, elfogadtak tőle. A *Legenda* írására csak akkor kaphatott indítást, amikor lelkében még frissek, élők voltak az egri kispapokkal töltött vidám napok élményei, és amikor – a Tárkányinak írt levél tanúsága szerint – lelke mélyén némi szorongást, önvádat érzett a becsületszó alatt ígért verses legenda elküldésének lejáró határideje miatt. A *Legenda* keletkezési ideje nem 1844 októbere, hanem az április 28. előtti napok, és a vers megírásának helye nem Pest, hanem Dunavecser.

Megállapításainkat jól kiegészíthetjük lélektani háttérű vizsgálódásokkal. A Tárkányinak írt levél elején Petőfi határozottan állítja, hogy a Tárkányi által várt legendát nem írta meg és nem is fogja megírni: „Őszinte nyíltsággal szólva, aligha lesz valami már a legendából. Bizony isten, annyit törtem rajta a fejemet, hogy no! és csak egy kukkot sem tudtam összeeskábálni . . .” Ezt elfogadhatjuk szó

szerint, Petőfi nem hazudik; valóban nem írt Tárkányinak való legendát „egy kukkot sem”. Petőfi azonban a levelet – saját legfrissebb kijelentésének nyíltan ellentmondva – váratlan módon, a nála gyakori önkigazítással így folytatja: „azaz hazudok, mintegy negyven sor megvan biz abból, de itt aztán a ne tovább!” Petőfi itt sem hazudik, mert valóban ott volt már akkor készen az asztalán a „mintegy negyven sor” terjedelmű *Legenda* című verse, amely persze nem felelt meg a célnak. Erről a Tárkányinak semmiképp sem való versről azért szól itt, és ennek sorterjedelmét azért közli, mert – egy bizonyos irányú félreértésre lehetőséget adva – azt akarja bizonyítani Tárkányi előtt, hogy komolyan törekedett beváltani adott szavát. Nyilatkozata meggyőző: elhihetjük neki, hogy ennek a dévaj, pajzán hangú versnek a megírásához valóban aközben kapott ihletet, miközben nagy igyekezettel készült a Tárkányi által kivált „legenda” megírására. Petőfi a levél következő részében ismét hangot változtat, mert egy percig sem akarja barátját tévedésben hagyni: „Már másvalami tárgyat keresek, és ha csak lehet, elkészítem a határideig.” Ez a „Már másvalami tárgyat keresek” nyílt megvallása annak, hogy az addig elkészült „mintegy negyven sor”-nyi legenda nem olyan szöveg, amiből az Őrangyalnak való vers kerekedhetnék (ha ilyen lett volna, legalább ezt elküldte volna).

Ha Petőfi nem írta meg és nem küldte el a Tárkányinak megígért legendát, ez végső soron azért történt, mert Tárkányi nem sürgette őt, nem nógatta ígérete beváltására, vagy talán fel is mentette ígérete alól. Úgy látszik, a vers írására és küldésére vonatkozó ígéret, mely indoka volt a gyűjtésből befolyt, előre kifizetett honoráriumnak, Tárkányiéknek csak azért kellett, hogy emberségesen és illő módon tudjanak segíteni a hozzájuk végsőkig leromlott testi állapotban érkező költőn, aki megható nyíltsággal és bizalommal pénzt kért tőlük, de ugyanakkor hozzá méltó büszkeséggel azt is hangoztatta, hogy ő „nem koldul”. Petőfi a honorárium-előlegnek tekintett kölcsönt már ez év novemberének közepén hiánytalanul visszafizette a nov. 10-én megjelent *Versek* Tárkányinak elküldött, a tartozás összegének megfelelő értékű példányaival.¹ Evvel megszűnt vallásos legenda írására vállalt, számára terhes kötelezettsége, de személyes kapcsolata is megszakadt az egri papköltőkkel. Az általuk (Benőfy Soma, Pájer Antal, Tárkányi Béla) beküldött versekből Petőfi 1844-ben és 1845 elején egyet-kettőt még közreadott a *Pesti Divatlapban*, ahol ekkor segédszerkesztő volt, de fokozatosan szakított velük,² mert politikai ellenfelének érezte ezt az egész egyházas szellemű politikai tábor, amelynek költői, élükön Sujánszky Antallal, nemcsak a „hit, remény, szeretet”, hanem már az „Isten, király, haza” jelszavát is hirdetni kezdték, még a költőt támadó *Honderű* hasábjain is.

Földessy Gyula *Petőfi „Legendája”* c. kis tanulmányában³ a következőket olvassuk: „ez a Csokonai-szellemű *Legenda* akkor ötlött Petőfi eszébe, amikor a *Honderű* 1844. okt. 19. számában az Őrangyal-szerkesztő Sujánszky *Petőfi*hez c. versét olvasta. Ez a vers talán éppen a legendára váró szerkesztő hódolata volt...” (512. l.) Földessy szerint tehát Petőfi a *Legendát* okt. 19-én írta. Nézetünk szerint a tőle vallásos legenda írását váró Sujánszky hozzá címzett versének olvasása okt. 19-én csak azt hozta „Petőfi eszébe”, hogy a már áprilisban (a Tárkányinak írt levél kelte előtt) megírt *Legenda* kéziratát asztalfiókjából előkeresse, egy kis igazítással lemásolja és másnap, okt. 20-án, elküldje Dömök Eleknek.⁴

Földessy idézi Petőfi Tárkányihoz írt levelének azt a részét, amelyben közli vele, hogy igyekezett az Egerben megígért legendát megírni az Őrangyal részére, de ez nem sikerült neki. Földessy

¹ KÉRY Gyula: Friss nyom. Bp. 1908. 53.

² Közülük Benőfyre külön is neheztelt azért, mert a Petőfi névhez hasonló írói név választásával igyekezett előmozdítani költői érvényesülését. Petőfinek mint segédszerkesztőnek módjában állt kifejezni neheztelését. *Kenőfy* névvel adta közre egy versét a *Pesti Divatlap* 1845. évi 1. számában (64. l.), miután a lap 1844. okt. 27-i számában nyilvánosan, de úgy látszik, eredménytelenül kérte őt arra, hogy más nevet válasszon. Petőfi hasonló okból neheztelt Bangó Péterre is, aki *Bangó Pető* néven kezdte közreadni verseit; őt azzal büntette, hogy nevét a „rossz poeták” között említette az *Úti Levelekben*. (1847. jún. 25.)

³ Nyug 1923. 7. sz. ápr. 1. 511–512.

⁴ A Dömök Eleknek írt levél egyik szövegrészletéből azt lehet kikövetkeztetni, hogy Petőfi ezt a keltezetlen levelet az okt. 14-től 20-ig tartó hét valamelyik napján írta, az okt. 19-én megjelent Sujánszky-verset számításba véve: pontosan okt. 20-án. (Lásd: Petőfi Sándor levelezése. Bp. 1964. PÖM 7. 295.)

azonban nem végezte el a levél szövegének apró részletekre is kiterjedő, lélektani szempontú elemzését, ami által ki lehet mutatni azt, hogy a levélben említett „mintegy negyven sor” terjedelmű legenda azonos Petőfi *Legendájával* – ezért ő nem vehette észre és nem is állapítja meg a kettő azonosságát. Szerinte Petőfi csak később, okt. 19-én írta meg a verset, de ő is állást foglal – a mi felfogásunkkal egyező módon – amellett, hogy a költő a *Legendát* aközben írta meg, miközben a Tárkányi által kívánt legendát próbálta elkészíteni: „A költő addig hánykolódott-kínálódott a ránehezedett ígért miatt, amíg egyszer csak egy bosszús káromkodós hangulatban diákosan röhögőre fintorult az arca megírta a *Legendát*, amelyet aztán bajosan ajánlhatott volna föl az *Őrangyalnak*.” (512. l.) Ezt a felfogást elfogadja Hatvany Lajos is, aki Földessy gondolatát ismertetve így ír: „ez a Petőfibe fojtott jámbor legenda tört ki utóbb a *Legenda* blaszfémikus formáiban.”⁵ „Ez a jámbor szándék csapott át ... az istentelen *Legendába*.”⁶

Amint látjuk, Hatvany semmi tekintetben nem lép túl azon, amit Földessynél talált. Kettejük felfogása közt csak az a különbség, hogy Petőfi versét Hatvany „istentelen *Legendá*”-nak nevezi, Földessy pedig csak „pajkos legendának” „dévaj humorral megírt vers”-nek, amelynek „obszcén tartalma” van. A kiváló versszöveg-értelmező éppen a *Legendáról* szólva fogalmaz meg tanulmánya zárószóiraiban egy nagy figyelmet érdemlő tételt: „*Legenda* ide, *Legenda* oda, Petőfinél istenfélőbb, istenhívőbb, istenszeretőbb ember a XIX. században nem járt a magyar glóbuson.”⁷ Pándi Pál Petőfiről írt alapvető művében⁸ Hatvany nyomán haladva, 1844 októberében írt antiklerikális versként tartja számon a *Legendát*. Ugyanígy foglal állást még korábban Fekete Sándor.⁹

Petőfi, mielőtt leírta volna Dömök Elek részére a *Legendát*, minden bizonnyal igazított rajta valamit¹⁰ – a verskézirat hátlapjára írt levelében ezért állíthatta azt, hogy a verset „tegnap” írta. Ismerve Petőfi dolgozásmódját, bizonyosra vehetjük, hogy nem sokat változtatott az áprilisban papírra vetett szövegen. Petőfi sok verséhez odaírta keletkezése időpontját; általában azt az időpontot írta oda, amikor teljesen befejezte a verset. 1848. aug. 16-án kelt levelében azt írja Arany Jánosnak, hogy befejezte új műve, *Az apostol* írását, kézirata címlapjára mégis ezt írta: „Sept. 1848.” Evvel ellenkező eljárás módra is van példa: *Egri hangok* c. versének második felét Egerből való távozása után útban Pest felé írta, a vers alá mégis – érthető okból – az Eger helynevet írta, holott tudjuk, hogy Egerben még csak a vers első strófái voltak készen.¹¹

A költő kunszentmiklósi barátjának, Bankos Károlynak Izidóra nevű leányától egy levél maradt fenn, amely szerint apjától Petőfi egyszer elkért egy régi latin nyelvű könyvet (Hatvany szerint anekdotagyűjteményt), amelyben a költő egy neki tetsző történetet talált ilyen tartalmú részletekkel: „Meggzólítja Szent Péter Plutót, mondd csak te Plutó – miért vagy te olyan szomorú? Plutó azt felelte: hogyné lennék szomorú, mikor ti Szent Péter odafönn oly vígan, kényelmesen vagytok, itt nálunk meg már tömve van minden hely, már alig bírom elhelyezni az érkezőket. Ide jön minden pap, barát, minden török, tatár, stb. stb.” Bankos Izidóra még a következőket jegyzi meg: „Ezután nemskára megküldte kedves apának kéziratban a *Legenda* c. költeményt, azzal indokolva, hogy a könyv eszméjét ebben a versben foglalta össze és így ezt a verset küldi a könyv helyett.”¹²

Mivel Petőfi a *Legendát* közvetlenül az április 28-án kelt Tárkányinak szóló levél előtt írta, feltételeznünk kell, hogy Dunavecseről még 1844. ápr. 28. előtt elutazott egy-két napra Kunszentmiklósról – talán azért, hogy apjától üzleti ügyben üzenetet vigyen öccsének, aki itt vezette az apjuk által bérelt mészárszéket, vagy talán csak azért, hogy öccsét láthassa –, szokása szerint itt Bankos Károlynál szállt meg és ekkor kapta tőle azt a könyvet, amelyből a *Legenda* csattanóját merítette; ez az utazás szerintünk nem júliusban történt, tehát nem a Hatvany által feltételezett időpontban.¹³

⁵ HATVANY Lajos: Így élt Petőfi. I. 2. jav. kiad. Bp. 1967. 524.

⁶ I. m. 607.

⁷ Nyug. 1923. 512.

⁸ PÁNDI Pál: Petőfi. Bp. 1961. 372.

⁹ FEKETE Sándor: Petőfi, a segédszerkesztő. Bp. 1958. 60.

¹⁰ Erre dolgozatom írása közben KISS József hívta fel a figyelmemet.

¹¹ Lásd -r (Zalár József) cikkét: Szépirodalmi Közönlöny 1858. május 30. 1640–1641. – Vö. HATVANY: i. m. I. 515.

¹² HATVANY: i. m. I. 596.

¹³ HATVANY: i. m. I. 585.

Fel kell tételeznünk azt is, hogy Petőfi nemcsak Bankos Károlynak küldte el a Legendát, hanem megmutatta vidám, tréfakedvelő dunavecsei barátainak is, akik révén – másolatok útján – a vers az eredeti dunavecsei fogalmazvány alapján is terjedhetett. Ezért történhetett az, hogy a *Legendából* a Dömök Eleknek küldött és általa később közreadott szövegtől néhány szóban eltérő kézírásos másolatok is maradtak fenn.

1844 őszén írt versei tanúsága szerint Petőfi ekkor aktív módon részt vett a hazai ipar fejlesztését propagáló, ekkor fellendült nemzeti mozgalomban, amelynek támogatói sorában bizonyára nemcsak a városi polgárok és a főurak tevékenykedtek, hanem a néppel együtt érző műveltebb papok is. És szép számmal voltak papok a Nemzeti Kör tagjai között, amely vállalkozott Petőfi verseinek kiadására és éppen ekkor előfizetők gyűjtésével foglalkozott. Nem valószínű tehát, hogy Petőfi éppen ekkor érezte volna indíttatva magát paggyúnyoló vers írására.

Keletkezési körülményei azt mutatják, hogy Petőfi a *Legendát* nem ideológiai céllal írta, hanem – ahogy Földessy mondja – „házi szórakozásra”, a tréfa kedvéért, egészen személyes jellegű érzelmi szükségletből. Elsősorban nem politikai vagy ideológiai megnyilatkozás ez, hanem diákos tréfa, kissé szabadszájú odamondás, a költő kedélyéletének, csipkelődő hajlamának terméke, egy adott helyzetben támadt érzelmeinek kifejezése. Játékos kedvvel írták, de azért elég erős papellenes éle van. A *Legenda* papja azt az erkölcsöt sérti meg, amely fölött éppen neki kellene őrködnie. A versben szereplő papot Petőfi igen hátrányos színben mutatja be. Papokról való rossz véleménye kialakulásában szerepet játszhattak saját személyes megfigyelései, évek során összegyűlt tapasztalatai is. Elvi alapú, politikai jellegű antiklerikalizmusnak Petőfi csak 1845 őszén adja tanújelét *A gyűldei ifjakhoz* c. versében, amelyben kijelenti, hogy a papok „mindenütt A szabadság, e napfény ellen” küzdenek. Ugyancsak elvi alapú az az antiklerikalizmus, amely 1848-ban *Az apostol* egyes soraiban jelentkezik. Itt azonban már személyes sérelemből eredő ok is szerepet játszik. Petőfi a szabadszállási követválasztáson az ottani református pap és köre által indított rágalomhadjárat következtében került életveszélybe és kényszerült arra, hogy a képviselőiséget, amelynek elnyerésében annyira bízott, átengedje a pap fiának, Nagy Károlynak.

Nincs alapja annak a feltételezésnek, amely szerint Petőfi azért írta volna a Legendát, mert 1844-ben papi cenzorokkal került szembe. A szólásszabadság elnyomását végrehajtó gépezet mögött Petőfi természetszerűleg nem az egyházat látta, hanem az elnyomó állami hatalmat, amelytől a cenzorok – többek között papok is – megbízatásukat kapták, és amelyet képviselniük kellett. Tudjuk, hogy Petőfinek 1844 novemberében írt *V. Ferdinándhoz* c. verse nem jelenhetett meg a cenzúra miatt. Azt is tudjuk, hogy 1844 novemberében *A külföld magyarjaihoz* írt verse, amelyet Kolmár József szerint a Pesti Divatlapban akart közzé tenni a cenzúra miatt¹⁴ csak jóval később, a *Versék* II. kötetében jelenhetett meg. De az 1844. év folyamán november előtt, tehát abban az időben, amikor a *Legendát* írta, nem volt Petőfinek sem cenzorokkal, sem papokkal személyes sérelmet jelentő összeköttetése.

Vahot Imre szerint írt egyszer Petőfi cenzorai ellen egy „mérges verset” *Gondolataim bakóikhoz* címen, amelyet még kéziratban ő maga semmisített meg.¹⁵ A vázolt tények valószínűvé teszik, hogy ezt a verset 1844 októberénél későbbi időpontban írta.

A Pesti Divatlap 1844. okt. 20-i számában hír jelent meg arról, hogy „Petőfi Sándor ismét nagyobb kiterjedésű költeményt ír ezen sokat ígérő cím alatt. A pokol titkai.” Senkisem tudja, a szerkesztő Vahot sem említi, hogy miről szót volna ez a címevel francia romantikusoktól vett ihletést sejtető költemény. Vahot Imre 37 évvel később megjelent *Emlékirataiban* Petőfi ezen tervezett művéről a következőket írja: „Lehet, hogy bele is kezdett a tervezett munkába, de az akkori sajtóviszonyok visszariaszták borzasztó terve kivételétől – miután cenzorait mind a poklok fenekére küldte volna.”¹⁶ Vahot itt nem állítja azt, hogy ez a vers cenzorokról vagy papokról szót volna (37 év távlatából erre nem is emlékezhetett), de mivel nagy általánosságban itt azt is említi Vahot, amit magunktól is tudunk, hogy akkor forradalmár költőkre nézve kedvezőtlenek voltak a sajtóviszonyok, és hogy Petőfi a cenzorokat a poklok fenekére kívánta, vagyis szidni szokta, egyes szerzők – nyilvánvalóan téves

¹⁴ KOLMÁR József: Petőfi Sándor emlékezete. Pozsony, 1880. 8.

¹⁵ Vahot Imre Emlékiratai. Bp. 1881. 2. kiad. 237.

¹⁶ Uo. 305.

módon – úgy értelmezték Vahot kései és pontatlanul megfogalmazott nyilatkozatát, mintha ebben az állna, hogy tervezett versében Petőfi a cenzorok ellen, és pedig papi cenzorok ellen akart volna írni és valamiféle antiklerikális eszmeiségű költemény írását tervezte volna.

Azok a kutatók, akik az 1844. okt. 20. táján tervezett, de senki által nem ismert *Pokol titkait* harcos antiklerikális műnek képzelték, még inkább annak tartották a *Legenda* c. verset, amelynek keletkezési időpontját – tévesen – okt. 19-re tették. Szerintük tehát egyszerre két mű is bizonyítja Petőfi 1844 októbere közepén jelentkező antiklerikalizmusát. A valóság – ismételjük – az, hogy az első, a tervezett műnek még a tárgyát sem ismerjük, a másik mű pedig nem 1844 őszén, hanem áprilisában íródott.

1844-ben Petőfi valamivel több tréfás hangú, humoros verset írt, mint komoly hangnemű költeményt. Költői pályájának ez volt az első és utolsó „humoros” éve. (Csak egy rövidebb humoros időszaka volt még: házasságkötése idején – 1847. június elejétől az év végéig.) 1844 áprilisában és májusában Dunavecscén főleg adott alkalmakhoz és személyekhez kapcsolódó, népies hangvételű, tréfás, humoros verseket írt: életképeket, társadalmi tárgyú helyzetrajzokat. Kiadásra elfogadott verskötete megjelenését és szerződés szerint július 1-vel kezdődő segédszerkesztői pályájának megindulását várva időzött ekkor Petőfi Dunavecscén. Magát biztonságban érezve, igazán kedvére akart élni, szabadon átadta magát hangulatainak, az iránta nagyrebecsülést érző, szerető szívű, vidám baráti körnek és annak az egész tárgyi és személyi környezetnek, amely őt ott körülvette. Vidám verseket írt. *A helység kalapácsának* elejét is Dunavecscén írta.¹⁷

Az év októberének közepén már megindul Petőfi komoly hangnemű, politikai ihletésű verseinek ragyogó sora. Ezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a *Legenda*, amely jól beleillik Petőfi dunavecsei verstermésébe, nem illeszthető bele a költői pályának abba a szakaszába, amely október közepén kezdődött.

Észre kell vennünk, hogy a *Legendában* nemcsak humoros, hanem paródiaszerű vonások is vannak. Pándi Pál rámutatott arra, hogy egyrészt a *Legenda*, másrészt a *János vitéz* és *A helység kalapácsa* egyes alakjai között a hasonló módszerű humoros ábrázolás révén valamiféle rokonság fedezhető fel.¹⁸ Pándi szerint a *Legenda* „egy műfaj persziflázsa is, mégpedig olyan műfajé, amelyet éppen a 40-es évek elején kezdett reaktiválni az *Őrangyal* című vallásos almanach.”¹⁹ *A helység kalapácsában* Petőfi az eposz paródiáját írta meg. A *Legendát* közvetlenül *A helység kalapácsa* előtt írta. Vajon, ez a vers tekinthető-e a Tárkányi által művelt vallásos legenda paródiájának? – Petőfi *Legendájában* is a szokványos legendai személyek szerepelnek: az istenhez fohászkodó és általa meghallgatott, bajba jutott, jó szándékú ember, a vele szemben álló, ellene vétkező s aztán vétkéért súlyosan bűnhődő gonosz, az ítélő, igazságot tevő úristen és a tréfás magyar népi legendákban gyakran szereplő Szent Péter. Ezeket a személyeket Petőfi nem a vallásos szellemű verses legenda hangneméhez tartozó ünnepélyességgel mutatja be, hanem a tréfás magyar népi legendák (vallási tárgyú anekdoták) stílusában, a lehető leghétköznapi módon. Itt az égi személyek is úgy viselkednek, mint a legközségesebb földi emberek. Petőfi *Legendája* az e műfajban szokásos tárgyválasztási módtól eltérve, nem egy hősi és erényes, hanem egy erkölcstelen és bűnös cselekedetet mutat be; a mű nem az égi jutalom rajzával, hanem a pokolbeli büntetés említésével fejeződik be. Paródiaszerű vonás az is, hogy Petőfi *Legendájában* a pap nem az isten oldalán áll, hanem éppen az ellenkező oldalon, és nem ő fenyegetőzik pokollal, hanem éppen ő az, aki pokolba jut.

A *Legenda* a maga népiesen humoros hangnemével és egész cselekményével (a társadalmi, a nemi erkölcs megsértése) *A helység kalapácsa* előzményének, kis mértetben készült kísérleti modelljének tekinthető. De számba kell vennünk, hogy a két mű eléggé eltérő jellegű. A különbözőség egyik oka mindjárt az, hogy a *Legenda* a vallásos legendát parodizálja, *A helység kalapácsa* pedig a klasszikus eposzt. Mégis találunk olyan vonásokat, amelyek ezt a két parodisztikus művet összekötik. Ilyenek: hasonló jellegű népiesen humoros hangnem, népi környezet, szerelmi tárgyú cselekmény: a házassági erkölcs megsértése, a rajtakapással kapcsolódó konfliktus, vétkezés és bűnhődés. *A helység kalapácsa*, persze, terjedelmesebb, ezért többretű és bonyolultabb a cselekménye. A különbözőség másik oka az,

¹⁷ PÉCHY Imre: Petőfi és Zsuzsikája. VÚ 1879. aug. 3.

¹⁸ PÁNDI Pál: Petőfi. Bp. 1961. 384–385.

¹⁹ PÁNDI: i. m. 384.

hogy a *Legendát* Petőfi a saját kedvtelésére írta, *A helység kalapácsát* pedig kiadásra szánta. Az olvasók elé szánt mű már nem házasságtörést mutat be, hanem ennél valamivel enyhébb esetet: egy házas férfi, feleségével szemben hűtlenséget elkövetve, egy más férfi választottjának udvarol nyilvánosan. A házassági erkölcs megsértője itt már nem pap, hanem csak kántor, bűnének büntetése nem a pokol, hanem csak ütlegek és kaloda. Feltűnően egyező cselekményelemek is vannak a két műben. A felsőbb igazságszolgáltatást képviselő személy – az úristen, illetve a bíró –, akihez az erkölcsi sérelem híre, a panasz elérkezik, a vétek elkövetésének időpontjában éjjel ágyából fölkel, hogy elmenjen a tett színhelyére igazságot tenni. Az úristen a mélyen alvó kapust, Szent Pétert kissé indulatosan ébresztgeti „Hosszan cibálván üstökét, fülét” – *A helység kalapácsában* Bagarja, a béke barátja hasonló módszert alkalmazva ébreszti föl a bírót: „Megdöfte az oldalbordáját”.

Ha egy terjedelmesebb és egy rövidebb mű között elég sok tartalmi és formai hasonlóság mutatkozik, nemcsak azt tarthatjuk valószínűnek, hogy a két mű egy időben íródott, hanem azt is, hogy a rövidebb megelőzte a terjedelmesebbet, a kísérleti modell megelőzte a nagyobb szabású művet.

A *Legendának* a költő által választott tárgy szempontjából is van jelentősége. Különös dolog, hogy Petőfinak több olyan elbeszélő költeménye van, amelynek szerelmi vonatkozású vétség, az erkölcsi törvény megsértése és az érte járó büntetés a tárgya. Rá kell mutatnunk arra, hogy a *Legenda*, *A helység kalapácsa* és még három elbeszélő költemény (*Szerelem átka*, *Szilaj Pista*, *Salgó*) cselekményének vázát a költő egy gyermekkori élményére, egy számára akkor nagy érzelmi megrendülést okozó eseményre lehet visszavezetni. Mezősi Károly által feltárt levéltári adatok szerint²⁰ a 7 éves Petőfi a maga fogékony gyermeki lelkével – Kiskunfélegyháza egész népével együtt – tanúja, közvetlen hallomás révén ismerője lehetett egy különös, a közfigyelem fölkeltesére alkalmas erkölcsi botránynak. A kiskunfélegyházi kántor annyira szerette az italt, hogy sört, bort, likórt, pálinkát vitt be munkahelyére, a templomba (ez Petőfi szülei lakásának közvetlen közelében volt). A kántor, az elfogyasztott ital által feltűzelve, 1829 decemberének végén, alkalmasint a szilveszteresti templomi hálaadáskor a „nagy prédikáció alatt” kiosont a templomból és bement a harangozó feleségéhez. A férj váratlanul hazatérve együtt találta őket. Miután a feleség be is vallotta „bűnét”, a megsalt férj bosszút forralt a házasságtörő kántor ellen. Egy nap észrevétlen bement hozzá, éppen fekvő állapotban beteg találta őt, de azért mindjárt hozzálátott terve véghezviteléhez: „a hajánál fogva a földre” verte és pofozta mindaddig, míg ki nem szedték kezei közül. Másfél heti „árestom” lett a harangozó büntetése, a kántort pedig – a templom papjának elnökleivel tartott tanácsulésen – megfosztották állásától.

A botrányos esemény, amint ez történni szokott, egész Félegyházán szóbeszéd tárgya lett. Ebben az időben a 7 éves Petrovics Sándor már bizonyára megfordult az apja által bérelt mészárszékekben, amelyek a kántor és a harangozó lakása közelében voltak. Az ide járó vevőktől, szüleitől vagy a szomszéd gyerekektől feltétlenül hallania kellett a közfeltűnést keltő tragikomikus esetről. Hírből, de látásból is ismerhette a gyermek a kántor fölött szigorúan ítélkező papot is, aki 1829-ben még a Petrovicsék lakásával szomszédos ház tulajdonosa volt. Könnyen meglehet, hogy eljutottak a fülébe olyan hírek is, amelyek szerint az erkölcsi ügyben szigorúan ítélkező papra is volt némi „panasz”, hiszen bizonyos, hogy egyes hívek az elbocsátott kántor mellett, tehát a pappal szemben foglaltak állást.

Meg lehet érteni, hogy Petőfi, amikor népies és humoros eposzt akart írni állítólag Vachot Imre ösztönzésére, mért választott műve tárgyául egy olyan erkölcsi vonatkozású történetet, amelynek hősei közt ott találjuk a szerelmes kántort, aki akkor környékezi meg a „szemermetes Erzsókot”, amikor azt hiszi, hogy ennek választottja a templomban van, továbbá „Haranglábot”, „a fondor lelkületű egyházfit”.

A félegyházi erkölcsi botrány aktív hősei és áldozatai számára nagyon izgalmas és tragikus dolog volt az, ami történt, de a nézők és a róla csak hallomás útján értesülők számára csak nevelés, komikus eset volt ez. A gyermek Petőfi az eseménynek mind a komikus, mind a tragikus oldalát meglátta és meg is őrizte emlékezetében. A *Legenda* és *A helység kalapácsa* az eredeti élménynek megfelelően komikus színben mutatja be a tárgyul választott, közbotránykeltő, szerelmi tárgyú, tragikus eseményt – a később írt művek, a *Szerelem átka*, a *Szilaj Pista* és a *Salgó* azonban már

²⁰ MEZŐSI Károly: Közlebb Petőfihez. Bp. 1972. – A helység kalapácsa félegyházi figurái c. fejezetben.

tragikus színben, minden komikum nélkül, a bűnért járó bűnhődést erősen kiemelve festi le az erkölcsi vétséget és ennek súlyos következményeit.

A *Legenda* az utóbbi időben nagymértékben fölkelte a kutatók érdeklődését. 1922-ben megjelent terjedelmes Petőfi-könyvében Horváth János még egyetlen szóval sem említi a *Legendát*, Pándi Pál azonban, 1961-ben megjelent *Petőfijében*, már két és fél oldal terjedelemben tárgyalja. Meg kellett határozni, mikor, milyen körülmények között és milyen indulattal írta ezt a verset a költő. Sok szempontra kiterjedő vizsgálódásaink eredménye szerint Dunavecscén írta 1844. április 28-án vagy az ezt megelőző napokban, egy olyan alkalommal, amikor nehezen fékezhető tréfálkozó, csipkelődő hajlama utat törhetett magának, elfojtott indulatát költői alkotás útján levezethette és lelke föl szabadulhatott egy baráti szívvel vállalt, de elveivel ellenkező s ezért számára nehéz kötelezettség terhe alól: akkor határozta el, hogy mégsem ír vallásos legendát, amikor a *Legendát* megírta.

Terbe Lajos

Gyulai Pál illúzióelmélete

Tárgyilagossággal megállapíthatjuk, hogy soha nem volt Gyulainak olyan reneszánsza, mint az utóbbi két évtizedben. Ennek ellenére is megvan azonban a Gyulai kutatásoknak az a nem csekély negatívuma, hogy még nem írták le pontosan és szabatosan esztétikájának a voltaképpeni alapfogalmait sem. *Alapkutatásokról* van tehát szó az alábbiakban, amelyek azonban korántsem csak descriptív jellegűek, hanem *feltáró*, rekonstruáló és főképpen pedig kulcsfogalmakat tisztázó jelleggel is rendelkeznek. Ilyen kulcsfogalma Gyulai esztétikájának például az *illúziókeltés*, amely az eddigi kutatásokban jóformán alig is került szóba. Holott, mint látni fogjuk, kritikuskunk esztétikájának egyik *fundamentális* fogalmáról van szó. Annak, hogy az eddigi kutatók ezt a fogalmat oly csekély figyelemre méltatták: elsőrendbeli oka az lehet, hogy figyelmen kívül hagyták Gyulai egyetemi előadásait, amelyek *mind a mai napig kiadatlanok*, és csupán néhány könyvomas példány maradt meg belőlük. Pedig a jelentőségük igen nagy, hiszen generációk hosszú sora vizsgázott belőle Gyulainál, tehát középiskolai tanár irodalomról való gondolkodását nemzedékeken keresztül formálta és irányította. S ha figyelembe vesszük, hogy egyetemi előadásaiban Gyulai sok tekintetben *túlhaladta*, *korszerűsítette*, *modernizálta* a nyomtatásban napvilágot látott nézeteit, akkor talán már ezzel is jeleztük, hogy egy hiteles Gyulai-kép megrajzolásánál ezeket az előszóban elhangzott szövegeket tekintetbe kell vennünk.

Már előjáróban hangsúlyoznunk kell, hogy az illúziókeltést Gyulai nem tartja ugyan a művészet elsődleges céljának, de az esztétikai hatás létrejöttében és annak teljesebbé tételéhez elengedhetetlennek látta. Vagyis felfogása szerint az illúziókeltés az esztétikai hatásnak egyik igen fontos *létfeltétele*. Azokra a nyilatkozataira is utalnunk kell itt, amelyekből könnyen kiolvasható, hogy a művészet öncélúságának elvét lényegesen túlhaladta. Ez a kifejezés azonban nem elég pontos, mert magában rejti annak a téves elképzelésnek a lehetőségét, mintha Gyulai valaha is a l'art pour l'art híve lett volna, ami pedig minden róla való ismeretünknek ellentmond.

Mintegy a Jókaiival szemben számtalanszor felhozott vád reciprokként Eötvös *Karthausiját* azért dicséri, mert „az európai társadalom tükre e könyv, mint a napé egy harmatcsöpp, háttérül az arisztokracia és demokracia küzdelme szolgál a mindennapi élet bonyodalma között”. És ez már tovább is visz bennünket egy nagy lépéssel. A *Karthausi* az európai társadalom tükre – mondja Gyulai. Hermann István viszont úgy találja, hogy Gyulai a tükrözési elméletnek még egy kezdetlegesebb fokára sem jutott el. Nyomban sietünk azonban kijelenteni, hogy még a látszatát is kerülni akarjuk annak, mintha szerintünk Gyulai a lenini tükrözési elméletnek valamiféle előfutára lenne. Ellenben határozottan állítjuk, hogy tagadta a művészet öncélúságát, és a tükrözési elméletnek arra a bizonyos Hermannról megkívánt *kezdetlegesebb* fokára igenis eljutott, s mindenkor az irodalmi mű értékének tudta be, ha a társadalmi valóságot tükrözte. A *Falu jegyzőjéről* mondja, hogy „Hibásan fogják föl e regényt, kik nem látnak egyebet benne, mint a megyei rendszer árnyoldalainak rajzát. – Több annál; az 1848 előtti magyar társadalom rajza az, mely csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké

minden jog teher nélkül, s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül. Ez állapot komikai és tragikai oldalait rajzolja Eötvös, az intézmények hatását a jellemek és viszonyok alakulására, s a megye csak annyiban játszik benne főbb szerepet, amennyiben az uralkodó osztály, a nemesség jogainak legkifejezőbb képviselője.”

Persze tisztában vagyunk vele, hogy a tükrözési elméletnek maga a tükrözés, tehát a valóságfeltáró funkció, csupán egyik oldala, melyhez igen fontos egyéb kritériumok járulnak. De nem is arról van szó, mintha Gyulainak az illúziókeltést illető követelményét a lenini tükrözési elmülethez akarnánk mérni, hanem pusztán csak annak kimutatásáról, hogy a valóság illúziója feltárásának követelményét igenis szükségesnek tartotta. S hogy mennyire fontosnak tartotta illúzióelméletét, azt többek közt az is bizonyítja, hogy egyetemi előadásáiban például szóról szóra megismétli azt, amit egyszer már emlékbeszédében a *Karhaus*ról elmondott, noha elméletét *nem* itt fejtette ki.

Egyelőre maradjunk a tükrözési elmélet első követelményénél, mely a művészet valóságfeltáró funkcióját hangsúlyozza. Gyulai az ezzel rokon követelményét saját terminológiájával illúziókeltésnek nevezi. Természetesen a szónak ne a közkeletű értelmére gondoljunk, hanem arra, amit Gyulai egyéb nyilatkozataiból kiolvashatunk. Vagyis hogy a *művészi illúzió és a valóságérzés követelménye között szoros kapcsolat van*. Persze különbséget kell tennünk az illúziókeltés és a társadalom tükrözése között. Az utóbbi ugyanis mindig egy konkrét, adott korhoz van kötve. Gyulai ismeri ezt a *korhoz kötött társadalmi tükrözést is, de helyenként* mégis úgy tűnik, hogy inkább hajlik egy kor feletti tükrözéshez; ahhoz, hogy a mű *emberileg* legyen igaz. Az illúziókeltés tehát általánosabb, szélesebb körű fogalom, mint a társadalom tükrözése, s nagy helyet foglal el benne az emberi igazság. Ezzel szemben a társadalom tükrözésének követelménye – ahogyan ezt ma értjük – konkrétebb, s erősen tapad az adott társadalmi, gazdasági és politikai viszonyokhoz. Továbbmenve disztinkciót kell tennünk egyfelől a *valóság és illúzió*, másfelől *valószínűség és valószínűség* között. Gyulai elgondolása értelmében a művészi illúziónak nem a valószínűség fogalma felel meg, hanem az, amit inkább valószínűségen szoktunk érteni; úgyhogy illúziókeltésen ő mindig valószínű ábrázolást ért. Egy Shakespeare-dramáról mondja, hogy abban „a csodás túlteszi ugyan magát a természet törvényein, de nem a szellemén, *ellenkezik ugyan a valószínűséggel, de nem az illúzióval, a művészetben pedig ez a fődolog*”. Természetesen ez nem azt jelenti, mintha Gyulai minden esetben és következetesen különbséget tenne a valószínűség és illúzió vagy a valóság és valószínűség *szavak* között, de igenis jelenti, hogy különbséget tesz mint *fogalmak* közt. Meglehet tehát, hogy valószínűséget *tr*, de rajta valószínűséget *ért*.

Az eddigi kutatások figyelmét Gyulai egyetemi előadásai teljesen elkerülték. Pedig illúzióelméletét a történelmi hűséggel kapcsolatban ezekben fejtette ki teljes részletességgel. „Csak az lehet helyes – mondja az egyik előadásában –, ami a művészet természetéből folyik, amit a művészlet célja meghatároz. A művészet célja pedig, hogy illúziót teremtsen, hogy elhitesse velünk, amit előnkbe rajzol, vagyis hogy *valószínű legyen*. Ha látunk egy színművet, benne élünk, mintegy valóságban, ha olvasunk egy regényt, az emberi természetet, az emberi szívet keressük benne, mert csak ha valószínű az előadott dolog, valószínűek a szereplő egyének, akkor leszen teljessé az illúzió. Emberi természetünk ösztönöz, hogy a valószínűt keressük mindenben – még a tündéri dolgokban is, ott is tehát, ahol a *fizikai valószínűség* megszűnik, keressük az *erkölcsi valószínűséget*, melynek megszűnnie nem szabad.” Való igaz, hogy Gyulai illúzióelmélete nem olyan konkrét, korhoz kötött, mint a tükrözési elmélet, de ez nem jelenti azt, hogy az emberileg igaz mellett figyelmen kívül hagyja a társadalmi igazat. Hogy mennyire számon tartotta illúzióelméletén belül egy-egy műnek a *konkrét korhoz kötöttségét is*, és hogy milyen lényeges kérdésnek tartotta annak a helyes művészi ábrázolását, legékebb bizonyítéka az a „védőbeszéde”, melyet a *Falu jegyzőjéről* tartott. „Hibáztatták és hibáztatták ma is Eötvöst – mondja 1872-ben –, hogy miért tárta föl oly kiméletlenül társadalmunk árnyoldalait; hűtlennek tartják rajzát, mert *rövid időközben és egy helyre összpontosítja mindazt, mi évek alatt, több helyt is alig történhetett*. De vajon megszűnnek-e nemzeti hibáink és fogyatkozásaink, politikai és társadalmi tévedéseink, ha takarjuk, vagy éppen tagadjuk. Csak idegenektől halljunk igazat s a költőt udvaroncá aljasítsuk-é, hogy csak hízleljen nemzeti hűségünknek? *Vajon van-e valódi költői mű, mely nem emeli az arányokat s nem összpontosítja a lényegest akár jellemet rajzoljon, akár cselekvényt alkosson. A költő a dolgok természetéből, a viszonyok eszményéből induljon-é ki, vagy a statisztika száraz adataiból?* Eötvösnek volt bátorsága igénybe venni a költő jogait, a *társadalom rajzává és bírálatává emelte regényét*, s e tekintetben a *Falu jegyzője* ma is versenytárs nélkül áll irodalmunkban.” Ennél

pontosabban ma sem igen tudnánk meghatározni a *Falu jegyzője* érdemét, de talán az illúziókeltés lényegét sem. Az „arányok emelése” és a „lényeg összpontosítása” – mely „nem a statisztika száraz adatain alapszik” – a „dolgok természetéből” és a „viszonyok eszményéből” való kiindulás: mind olyan követelmények, melyek csak a marxista esztétikában és a szocialista realizmusban lettek ugyan uralkodóvá, de alapjukban véve már a nagy kritikai realisták is ennek a szemléletnek az alapján állva alkottak, és Gyulai biztos érzékkel ismerte fel Eötvös regényének ezt az újdonságát, és nemcsak felismerte, hanem harcolt is ennek a szemléletnek az elfogadásáért. És az is fontos Gyulai illúzióelméletének a megítélésében, hogy Eötvöst – többek között – éppen azért dicséri, mert regényét *a társadalom bírálata* emelte. Illúzióelméletének hirdetésében egyszer – egyetlenegyszer – még az is kicsúszik a tolla alól, hogy „Az illúzióteremtése lévén a művészet fő célja.” Azonban tudjuk, hogy ez a kijelentése csupán egyszeri, alkalmi, s egyébkor ő maga sem vallotta ezt. Elvrendszerében a legfőbb cél az esztétikai hatás megvalósítása, de hogy ez a mondat, ez az „elszólás” elhagyhatta tollát, az nagyon jól árulkodik afelől, hogy az esztétikai hatás létrejöttét elősegítő nem-esztétikai elemek között az illúziókeltés nem csupán egy a többi között, hanem a rangsor elején állóknak is egyik legfontosabbja.

Kézzel fogható nyilatkozatain kívül ez a fejtegetése azt is világosan demonstrálja, hogy szerinte a valószerű ábrázolási mód – legalábbis a műfajok egy részében – kizárja a képzelet önkényeskedését. (Gondoljunk a Jókaiival szemben felhangzó örökös vádjára, mely szerint a valóságot nem költőileg ábrázolja, hanem meghamisítja.) Látnivaló, elég messze van ez még azoktól az esztétikai követelményektől, melyek együttesen adják a lenini tükröződési elméletet. De hogy annak Gyulai egy kezdetlegesebb fokára eljutott: az majdnem bizonyos.

Eötvösről mondott emlékbeszédében olvassuk a *Magyarország 1514-bennel* kapcsolatban, hogy Eötvös történelmi hűség követelése is oda vezet, ahová a széptani, „mely a történelmi hűséget az illúzió lehetősége, a minden költői mű életfeltétele végett követeli”. Gyulai szerint az illúziókeltésnek, illetve az illúzió le nem rombolásának történelmi regényben egyik igen jelentős feltétele a történelmi hűség. És ez azt jelenti, hogy az íróktól egy történelmi dráma vagy történelmi regény megírása előtt komoly történelmi tanulmányt követel. A jelenkorból vett témákhoz pedig „*A társadalmi állapotok beható vizsgálata*” szükséges, mert különben az olvasó a saját éleltapasztalatait nem tudja az íróval azonosítani. Egy drámapályázatról szóló jelentésében pedig, jellemző módon, azzal indokolja a díj visszatartását, hogy a szerzők tévesen értelmezik a történelmi hitelesség és költői hatás összefüggését. E jelentésében oly nyomatékosan mutat rá a fentiek – általa egyedül helyesnek tartott – kapcsolatára, hogy szinte pattogó hangját is hallani véljük: „A történelmi hűséget nem a történelem érdekében kívánjuk meg a költőtől. A történelem el lehet a költészet támogatása nélkül, de a költészetnek szüksége van a történelem legjellemzőbb vonásaira éppen a költői hatás érdekében, mert különben képtelenné válik a hiteles, az illúzió megteremtésére, mely életfeltétele.”

Végül megemlítjük még Jókai Dózsa-dramájának bírálatát, melyben újabb és más szempontú indokolással, az előbbieket támasztja alá: „Jókai éppen oly költőietlenül fogta fel Dózsát, mint amily hűtlen a történethez. E két hiba jelen esetben egymást segítette elő. A költő, hacsak kissé hűbb a történethez, költőibbé válhatik. Jól tudjuk, hogy ez eset nem mindig áll. Néha a történeti hűség ellentétben van a költői igazsággal, s ekkor a költő tartozik hűtlen lenni a történethez, mivel hódolnia kell a költői igazságnak, a művészi világ gondviselésének, mi mindennél több. Mi sem tanácsolhatnánk mást, de egyszersmind megjegyeznök, hogy a költő szerencsétlenül választotta tárgyát, s ha eleget is tett a költői igazságszolgáltatásnak, megrontotta az illúziót, mely minden költői mű alapfeltétele, s így a költői igazságszolgáltatásnak is egyik része.” Ebben az egyszeri esetben azonban ne az egyszerűségre figyeljünk, és ne a Jókai Dózsa-dramája körül kialakult vitának az esetleges politikai elemeire, hanem arra az elvi, esztétikai követelményre, amelyet Gyulai minden történelmi drámával kapcsolatban hangoztat. S ha ezt a követelményt más költői műfajokra is kiterjesztjük, nem csupán a történeti regényre és drámára, akkor nyilvánvaló, hogy a valóság illúziójának felkeltése nélkül nincs költői mű, és ebből következik, hogy nincs esztétikai hatás sem.

Az idézetek hosszú sorát még szaporítani lehetne, de mondanivalónk lényege már így is világos: az illúzióteremtés az esztétikai hatás felkeltésének és létrejöttének egyik igen fontos *alapfeltétele*

Felmerül azonban a kérdés, hogy Gyulai illúzióelméletének, azon túlmenően, hogy ezzel a művészet valóságfeltáró funkcióját tudatosítja, van-e valami sajátos, speciális értéke is? Természetesen nagyon lényeges benne mindenekelőtt az a momentum, hogy Gyulai sohasem választja el az illúzió-

keltést az esztétikai céltól – például a szenvedélyek rajzától –, sőt ellenkezőleg: az utóbbit részben az előbbiből eredezteti. Azt a tényt például, hogy a társadalmi körülmények alakulása a jellemek változását is maga után vonja, részben az őt megelőző magyar esztétikusok is sejtették: de csak mintegy mellékesen, hallgatólagosan. Nálunk Gyulai az első, aki ezt a kapcsolatot *centrális* összefüggéssé tette. „Az állami és társadalmi intézmények mindig nagy befolyással vannak az egyén sorsára – írja egy helyütt –, mert köztük születik, növekszik fel, s velök vagy ellenök küzdve éli le napjait. Épp azért a költő, kinek főcélja a szenvedélyek rajza, nem mellőzheti mindazon állami és társadalmi kérdések hatását, melyek a szenvedélyeket táplálják, ébresztik vagy éppen szülik. Csak úgy magyarázhat meg némely szenvedélyt, de tulajdonképpen nem arra törekszik, hogy egy vagy más intézményt támadjon vagy védje.” Ebből a felismerésből következik, hogy a regényíróktól mély emberismeretet, behatóbb szellemet, és alapjában több komolyságot követel meg – mint amennyi Jókaiiban van. Mindezeket azért tartja fontosnak, mert a regénynek történelmi és társadalmi feladatokkal kell megküzdeni. Ez pedig nem sikerülhet a viszonyok és szenvedélyek rajza, a kor szellemének behatóbb ábrázolása, mély ember- és világismeret nélkül, amin természetesen a hű részletrajz is értendő. Éppen ezért nem tartja helyesnek, ha az író külföldről veszi témáit. „A dráma és beszélyíró ezt mindig könnyebben teheti – írja Gyulai –, mert fel van mentve a részletrajztól, mely a regénynek annyira éltető eleme. Ha a regényíró évekig élt külföldön, vagy hazai tárgyú meséjét részben külföldön játszatta, kapcsolatba tudja hozni az idegen élet könnyebben felfogható nyilatkozataival, bízást nyúlhat idegen tárgyhoz.”

A tükrözési elméletnek, mint ismeretes, igen fontos tétele, hogy a műalkotás aktívan visszahat a materiális alpra. Gyulai illúzióelméletéből ez utóbbi követelmény szinte teljesen hiányzik. Ahol elvétve *berü* szerint ilyesmiről beszél, tudjuk, hogy nem erre gondol. S azt sem igen vallotta, hogy a művészet a világ átalakításának egyik fegyvere. Ha valaki azonban mégis ki akarná ezt nála mutatni: verbális alapon talán könnyen megtehetné, de a tükrözési elmélethez ennek semmi valóságos köze nem lenne. Amikor Gyulai a „tükröztetés” kifejezést használja, tudnunk kell, hogy illúziókeltést ért rajta; ez pedig nem azonosítható a lenini értelemben vett tükrözési elmélettel. Ez utóbbiban az az eszmeiség is számít, mégpedig döntő módon, ami a tükrözést irányítja.

Gyulairól csupán azt állapíthatjuk meg, hogy az epikus és drámai műveknek javára írta a társadalom tükröztetését, illetőleg annak valószerű ábrázolását, s helyenként ezt kiterjeszti a társadalmat mozgató erőkre is.

1945 óta Hermann István volt az egyetlen, aki Gyulainak a visszatükrözésről vallott nézeteit a marxizmus szempontjából mérlegre tette. Hermann elismeri, hogy „Gyulainak a realizmusról vallott nézetei felvetik a művészi visszatükrözés kérdését”, s azt is konstatálja, hogy „elfogadott sok olyan megállapítást, a klasszikus esztétikából, amelyek haladó meglátások, kiindulópontok voltak”. Csakhogy Hermann végül is úgy látja, hogy „ezek mellé azonban igen sokszor egyenértékűként sorakoztatott olyanokat, melyek ezeknek hatását megsemmisítették, és így gyakorlatban a legtöbb kategória vagy visszajára fordul nála, vagy vesztit éléből. Hogyan lehetséges a visszatükrözés elméletének, ha csak részleges fenntartása mellett is, ilyen kritikai módszerhez jutni? Gyulai ezt a dilemmát viszonylag könnyen oldja meg. Míg hangoztatja a művészet valóságát visszatükröző jellegét, ezt kettős értelemben is szűken, korlátozva oldja meg.”

Hermann megállapításaiban – általánosságban véve – van igazság; csakhogy amikor felsorolja Gyulai elméletének kettős értelemben is szűk és korlátozott módját, akkor hasonlóképpen szűknek és korlátozottaknak bizonyulnak az ő érvei is. Szerinte Gyulai „Egyrészt képtelen megérteni a modern irodalomban a valóságot felmagyító, a valóság tendenciáit fantasztikus formában tükröző módszereket, így nem érti meg pl. a szembeállítás kedvéért kiélezetten ábrázoló *Galamb a kalitkában*.” De hiszen a *Falu jegyzője* ugyancsak „fantasztikus formában” történő valóság felmagyító tendenciáját maga Gyulai vette védelmébe a támadásokkal szemben, s az író ezzel kapcsolatos jogait olyan lényegre tapintóan állapította meg, hogy azt ma is helytállónak tartjuk. S Eötvös regényének valóság tükröztetési tendenciája, és tényleges valóságfeltárása bizonyára van olyan értékes, mint a *Galamb a kalitkában*. Abban persze igaza van Hermannnak, hogy Gyulai a „modern irodalmat nem értette, nem tudott vele megbarátkozni, Ibsen mindig csak a »kellemetlen író« maradt számára, hasonlóképpen a szemé előtt kifejlődő jelentékeny magyar írók egész sorához”. Csakhogy ez már nem annyira Gyulai *elvéivel*, hanem inkább az *előregedésével* magyarázható. Ezekben az időkben már hetven–nyolcvan felé jár, olvasni sem igen lát. Az öregkori Gyulai-veleményeket, ha a korábbi Gyulaihoz lojalisak akarunk lenni,

nem vehetjük döntő módon figyelembe. Egyébként is ez már átvezet Gyulai és a modern irodalom kérdéséhez, aminek a vizsgálata jelenleg nem tárgyunk.

Mindezekkel a magyarázatokkal és mentő körülmények emlegetésével nem akarunk a kérdés elől kitérni, s elismerjük, hogy Gyulai harmónia-elve igen lényeges korlátozottságokat rejt magában. De ez, ismétlem, csak a harmónia-elvről mondható el, és nem az illúzióelméletéről. Hermann István pedig összemossa a hatásokat, s az előbbire kimondott elmarasztaló ítéletét általánosítja és vonatkoztatja – kellő indokolás nélkül – az utóbbira is. A harmónia-elvről azonban most ne essék szó; túl messze vezetne, ha azt is bevonnánk vizsgálódásunk körébe. Maradjunk tehát jelenleg csak az illúzióelméletnél, illetve a valóság valószerű ábrázolásánál.

Hermann István második érvként azt hozza fel, hogy „Gyulai a visszatükrözést nem pusztán formájában, hanem tartalmában sem a nagy realisták módjára fogja fel. A nagy realisták művei mindig forradalmasító hatásúak. Ezt a hatást annak köszönhetik, hogy művük mindig úgy jön létre, hogy az írók ösztönösen szembeállnak az általuk ábrázolt társadalmi valósággal, elégedetlenek vele. Gorkij ezt a problémát úgy fejezte ki, hogy a nagy írók azért nagy írók, mert lelkük mélyén a szocializmus felé vágyódnak. Így azután a legkülönbözőbb világnézetű írók is megegyeznek abban, hogy az általuk ismert társadalmi valóságot tagadták. Számukra ellenszenves ez a világ, amelyet műveikben visszatükröznek.” Hermannal szemben felhozhatnánk Gyulai mentségére, hogy például Eötvöst ő is azért dicséri, mert hangot adott az 1848 előtti magyar társadalmi állapotok feletti felháborodásának, mely társadalom – Gyulai szavaival élve – „csak két osztályt ismert: a kiváltságosokét, kiké minden jog teher nélkül s a kiváltságtalanokét, kiké minden teher jog nélkül”, és hogy elismerőleg állapítja meg, hogy regényét a „társadalom rajzává és bírálóvá emelte”. Ámde tudatában vagyunk, hogy Hermann megállapításával szemben mindezek a nyilatkozatok nem képviselnek komoly ellenérveket, hiszen a Gyulai által helyeselt Eötvös-féle társadalombírálat a 48 előtti viszonyainkat sújtja, s nem a szabadságharc bukása után kialakult társadalmi és politikai állapotokat.

Tudott dolog, hogy Gyulai elvei, esztétikai és politikai nézetei Világos után lényeges módosuláson mentek át, s nem kis mértékben negatív irányba. Nem mintha 49 után nem helyeselte volna a társadalom bírálatát, hiszen olykor-olykor egy-egy kritikájában követelményként is felállítja; mindemellett a szabadságharc bukása olyan tanulságok levonására készítette, amelyek óvatosabbá, megfontoltabbá, egyszóval a társadalmi és politikai állapotok tarthatatlanságának bírálatában diplomatikusabbá tették. A társadalmi állapotok elleni nyílt „izgatást” elutasítja, s úgy látja, hogy „az ajánlott gyógyszer még súlyosabbakat idézne elő. *Nem a merev elvek valóstítása, a gyökeres reform a gyógyszer, hanem a részletes javítás s megalkuvás a létező társadalmi renddel.*” A politikai ellenzék egyre határozottabb követeléseit „rossz, céltévesztő, sőt célelles eszközök”-nek tartja, s az egyre gyakoribb parlamenti botrányokban, a mind nagyobb méreteket öltő obstrukciókban csak „a kisebbség vétőjé”-t látja, „amelyet nem ismer alkotmányunk”. Nem látja meg, hogy „a botrányok és obstrukciók” mögött milliók és milliók kielégítetlen jogos követelése rejlik. A veszélyt, mely a dualizmus fenntartását fenyegeti: felismeri ugyan, de a megoldási módot jellemzően a következőkben látja: „Európa minden alkotmányos országa csírájában elfojtott minden ilyen kísérletet; nekünk is ezt kell tenni. A házszabályok szigorítása s a klotür behozatala, habár enyhe formában, immár kikerülhetetlen. Ide járul még egy más jelenség is, mely a közjogi alap erélyes védelmét teszi szükségessé. A mérsékelt ellenzék, új néven nemzeti párt, közjogi alapon állónak mondja ugyan magát, de azon jelszóval, hogy ezt nemzeti irányban igyekszik fejleszteni, bár más úton, más árnyalattal, többé-kevésbé ugyanazt teszi, mint a szélső baloldal, amellyel a választásokra szövetkezett is. A dualizmus jelen alakjának fenntartása nagy érdekében fekszik a magyar nemzetenek; gyöngülése, bomladozása ellenségeinek volna diadala, s különösen Európa jelen helyzetében hazánkat oly beláthatatlan zavarba, veszélybe döntené, amelyen aztán nem segíthetnének se Apponyi gróf széphanjú szónoklatai, se Kaas báró hipnotikus vezércikkei.”

Ebből a politikai óvatosságból, illetőleg kompromisszumos magatartásból következik – amelyet Gyulai következetesen védelmezett! –, hogy bár a 49 utáni állapotokra vonatkozólag is elismeri a társadalombírálat jogosságát, ámde véleményének megfogalmazási módjából kimondatlanul is észrevehetjük, hogy csak *tompítva* és „megfelelő” formában. Ugyanaz az elv tehát, mely a 48 előtti állapotokat tükröző művekben szívesen látja a legmerészebb, legkegyetlenebb és legmaróbb társadalomostorozó tendenciákat is: a későbbi időkre vonatkozólag hasonló irányzatot már csak

mérsékelt formában tart helyénvalónak és célszerűnek. Ez a megengedés aztán, ebben a tompított formában, a 49 és 67 utáni állapotokat tükröztető művekre vonatkoztatva mindvégig megmarad. Éppen ezért egyáltalán nem érthetünk egyet azokkal a véleményekkel, melyek Gyulai 49, de főleg 67 utáni működésében semmiféle társadalombírálat iránti követelményt nem hajlandók meglátni és elismerni. A lényeges változás Gyulainál 49, de még inkább 67 után abban nyilvánul meg, hogy nem a társadalombírálatot kéri számon az íróktól *elsősorban*, hanem az esztétikai hatást, s így a társadalom elleni forradalmasító tendenciát is csak ennek *alárendelve* tudja értékelni, mert felfogása szerint – és ez a felfogása közvetlenül „reálpolitikai” meggyőződéséből következik – az írónak ez nem lehet tulajdonképpeni célja.

Az illúziókeltés Gyulai által felvázolt folyamata, létrejötte, természetesen nem rokona ugyan a lenini értelemben vett tükrözési elméletnek, hiszen ez utóbbinak az elméleti alapvetése voltaképpen a társadalom forradalmi megváltoztatásán alapszik, míg Gyulai elmélete viszont 49 előtt is csak a „gyökeres reformok” hirdetését engedi meg, 49 és 67 után pedig éppenséggel a társadalmi állapotok konzerválásán nyugszik. Ennek ellenére mégis azt kell mondanunk, hogy az illúzióelmélet *bizonyos vonatkozásokban*, hazai viszonyaink közepette, a tükrözési elméletet anticipálja. Ez pedig nyilván azért lehetséges, mert az alapvető lényegét illetően mind a tükrözési, mind az illúzióelmélet azon a klasszicista esztétikán alapszik, amely Aristotelész óta azt tanítja, hogy a művészetnek a valóságot kell ábrázolni, illetőleg visszatükrözni. Felesleges itt azt a nyilvánvalóan áthidalhatatlan szakadékot részletesen taglalnunk, amely a tükrözési elmélet és az illúzióelmélet között tátong, ehelyett inkább azt a *funkciót* tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, amelyet a magyar esztétikai gondolkodásban Gyulai elmélete minden fogyatékosága ellenére is *pozitíven* tudott betölteni.

S arra is rá kell mutatnunk, hogy amíg a tükrözési elmélet elsősorban a valóság esztétikai módon történő pontos és hiteles feltárását tartja a művészet elsődleges céljának, addig az illúziókeltés fogalma Gyulai elvrendszereiben – bár megelőzi a többi, nem-esztétikai elemeket – nem kapja meg ezt az abszolút elsődleges szerepet, s mindvégig megmarad az esztétikai hatás feltétlen uralma alatt. Az üres, tartalmatlan szépséget ő sem becsülte, sőt kárhoztatta, de a tartalom követelésével nem okvetlenül értett társadalmi, tényleges szociális tartalmat; néha megelégedett ennek valamiféle háttérben maradt, halvány rajzával is.

Azonban mindezek ellenére is el kell ismernünk, hogy esztétikai gondolkozásunkban Gyulai illúzióelmélete nagy lépést jelentett a művek társadalmi tartalmának mai értelemben vett realista feltárása felé, s ez oly érdem, melyet máig sem méltányoltunk kellőképpen. Pedig tökéletesen igaz van Schöpflinnek: „Végeredményben mégis csak az adja meg valamely irodalmi jelenség értékét, hogy mennyi benne az élettartalom.” És Gyulai illúziókeltés fogalma éppen ennek a kritériumnak volt hivatva érvényt szerezni, ennek a mindenkori meglétét biztosította.

A történeti jellegű műfajokra való alkalmazása azonban magában rejt bizonyos veszélyeket is. Gyulai felfogása szerint az írónak a tudomány által felderített igazsághoz, ha az még nem ment át a köztudatba, sohasem szabad ragaszkodni, mert ez veszélyezteteti illúzióink teljessé tételét. Ámde az író arra kárhoztatni, hogy kizárólag a közfelfogáshoz idomuljon, és hogy azt minden esetben feltétlen irányadónak ismerje el: félig-meddig egyet jelent a társadalmi valóság elferdített, hamis ábrázolásával. Az igazi kritikai realizmus éppen az által hangol bennünket a fennálló társadalmi rend ellen, hogy rádöbbsen a viszonyok tarthatatlan igazságtalanságára, s az ábrázolt kép, melyet nyújt: a tudomány vizsgálódását is elbírja. Engels – saját vallomása szerint – még közgazdasági téren is többet tanult Balzac regényeiből, mint a korabeli tudományos szakkönyvekből. Móricz Zsigmond kevésbé volt hű a köztudathoz, mint Herczeg Ferenc, s nem kétséges, hogy – többek között – történeti trilógiájában ezért is tudott hívebben és igazabban ábrázolni. Gyulai illúziókeltés fogalma tehát bizonyos tekintetben felemás. Egyfelől megköveteli a valóság minden oldalról való, esztétikai formában történő hiteles feltárását, másfelől viszont a történeti műfajokban elvitatja az író jogát a merész és önálló szemlélettől, s akaratlanul is a fennálló rendszer által kialakított öngazoló köztudat szócsovénévé degradálja.

Illúzióelmélete azonban fogyatékoságában is értékes, és mindenképpen megérdemli, hogy esztétikájának domináns helyére állítsuk.

Beke Albert

A József Attila-kritikai kiadás (1–2. kötet) második, javított változatának megjelenése (1955) óta tudjuk, hogy 1934-ben a költőnek öt verse megjelent a *Békésmegyei Közlöny* című, Békéscsabán szerkesztett és kiadott lapban is. Négy vers, a *Lassan, tündövede*, a *Füst*, a *Harmatocska* és a *Tiszazug* utánközlés, az ötödik, a *Szappanosvitz* pedig első megjelenés volt.¹ A békéscsabai újság akárcsak főszerkesztéséből is kiderül azonban az, hogy József Attilától a lap nem csak ezt az öt verset közölte. Az említett öt költemény közvetlen szomszédságában, 1934. szeptember 30. és december 30. között a költő további hat verse is megjelent. Szeptember 30-án az *Áldalak búval, vigalommal* és a *Sok gondom közt*, november 18-án a *Vidám és jó volt* kezdetű József Attila, valamint a *Megfáradt ember*,² december 2-án a *Vas-színű égboltban*,³ december 30-án pedig a *György*. Valamennyi több-kevesebb eltérést is mutat a kritikai kiadás főszerkesztésével. E szövegváltozatok azonban nem túl jelentősek. Egy részük (pl. hosszú í betű helyett rövid s fordítva) inkább nyomdatechnikai okokra (szegélyes betűpark) vezethetők vissza, nem pedig tudatos költői alakításokra; egy részük korrektori figyelem-lanyhulás eredménye; egy, további részük pedig korábbi versállapot változatlan reprodukálásában nyeri magyarázatát, és így tovább. Önmagukban tehát nem érdemelnek különösebb figyelmet. Együttesükben annál inkább. Mert gondoljuk csak meg: e tizenegy versét József Attila nem valamelyik rangos, nagy lapban, hanem a *Békésmegyei Közlöny*ben, ebben a verset máskor alig közlő, kis publicitású, lokális jelentőségű lapban jelentette meg – mindössze három hónap alatt! Rádadásul a tizenegy költeményből egy akkor s ott jelent meg először. Annak ellenére, hogy – a kritikai kiadás tanúsága szerint – a szóban forgó évben, 1934-ben József Attila mindössze 13 verset írt s régebbi költeményeiből is keveset tett közzé ismételt (eltekintve természetesen a *Medvetánc* kötetétől, amely eleve gyűjteményes műnek készült).

Óhatatlanul felvetődik tehát a kérdés: hogy került József Attila a lap hasábjaira?

József Attilának a békéscsabai laphoz fűződő munkatársi kapcsolatát, illetve e kapcsolat kialakulásának folyamatát vizsgálva elsőként az tűnik föl, hogy alig két héttel a költő csabai jelentkezése előtt, 1934. szeptember 15-én jelentős változás történt a *Békésmegyei Közlöny* szerkesztésében. A nagy múltú (akkor 61. évfolyamában lévő), de a harmincas évekre egyre inkább elszürkülő, anyagi gondokkal küzdő lap⁴ szerkesztője, Reisz József ugyanis ekkor teljesen visszavonult az „újságcsinálástól”. A következő napon, szeptember 16-án pedig a kiadás és szerkesztés jogát (és gondjait) egy új, fiatal s ambíciózus szerkesztő bizottság vette át. E változás – külsőségeiben is – mélyrehatóan mutatkozott. Egy szerkesztő helyére négy került (*Debreczeny Lajos, Erdélyi György, Fischer Ferenc és Debreczeny Miklós*), s az új szerkesztésű lap első számában – többek között – mindjárt neves munkatársak jelentkeztek írással, pl. *Szeberényi Zs. Lajos, Lustig Géza, Hatvany Lajos, Sándor Kálmán*.⁵ Az új szerkesztők pedig a változás – legalábbis vágyott – mértékét mutató, nagyra törő programot fogalmaztak: „A cél, amelyet magunk előtt látunk: városunk boldogulása. Az idők

¹ József Attila Összes Művei [továbbiakban: JAÖM] 2. kötet. Sajtó alá rend. WALDAPFEL József és SZABOLCSI Miklós. Bp. 1955. 397., 383., 379., 380. és 408.

² November 18-án e két vers a JAÖM 2. köt. által is regisztrált *Lassan, tündövede* mellett, avval együtt, egy tipográfiai egységben jelent meg; érdekes módon azonban ezeket már nem regisztrálta a JAÖM.

³ A *Vas-színű égboltban* ... együtt, egy lapon jelent meg a *Füsttel*; az előbbit *nem*, ez utóbbit viszont ismeri a JAÖM!

⁴ Vö.: Marik Dénes 1974. július 27-i, hozzám írott levelével, ill. a *Békésmegyei Közlöny* egykorú anyagával, önreflexióival.

⁵ A szerkesztőkről a későbbiekben még bőven lesz szó, miként Lustig Gézaról is; Hatvany és Sándor Kálmán e helyütt nem igényel különösebb bemutatást; Szeberényiről – jobb híján – l.: Magyar Életrajzi Lexikon 2. köt. Főszerk.: KENYERES Ágnes. Bp. 1969. 717.

szava: *politikai, gazdasági és kulturális decentralizáció*. Fővárosunk súlyának és jelentőségének értékelése mellett teljes egészében magunkévá tesszük ezt a politikát. Valljuk, hogy a *jobb magyar jövő* egyik – és igen fontos – útja: *a nagyobb vidéki városok politikai, gazdasági és kulturális felerősítése*. Ilyen vidéki bástya *Békéscsaba* is. E hitünket pedig mindenki vallásává, *érte való harcunkat mindenki békés harcává tesszük*. Ezért ébren tartjuk majd az érdeklődést *szűkebb hazánk* politikai, gazdasági és kulturális *megnyilvánulásai*val szemben; figyeljük megyénk és városunk minden fontosabb eseményét és kellő visszhangot biztosítunk nekik. De nem hanyagoljuk el az ország és a nagyvilág történéseit sem, amint hogy nem is hanyagolhatjuk el. Az új *Békésmegyei Közlönyben* röviden, de *európai szemmel nézve és európai lélekkel figyelve*, naponként áttekintését adjuk majd az ország-világ [...] eseményeinek.⁶ (A kiemelések az eredetiben!)

Természetesen ebben a – speciális sajtótörténeti vizsgálatot is igénylő – szerkesztőváltásban és következményeiben számunkra (most) csak a változás ténye az érdekes (azaz: a lapújító, színvonal-emelő ambíció jelentkezése), s – ami ezzel szorosan összefügg – az egyik szerkesztő, *Debreczeny Miklós* (1901–1937) tevékenysége. (Az eltérő szemléletű és törekvésű munkatársak érdekes „vegyülése”, a program homályosságai, zavarosságai stb. ezúttal „zárójelbe” tehető.) A lapújító szándék is azért érdekes, mert a *Békésmegyei Közlöny*nél bekövetkezett változások (így *József Attila* munkatársi közreműködése is) végső soron erre vezethetők vissza, s e változás szolgált keretül és lehetőségül az irodalmi rovat szerkesztőjének, *Debreczeny Miklósnak* is tervei megvalósításához. E változás során, a tervezett nagy lapújítás részeként – *Debreczeny* munkájával – jött létre ugyanis magának a *Békésmegyei Közlöny*nek az állandósult irodalmi rovata is. 1934. szeptember 15. előtt (eltekinthető *Sinka István* egy-két írásától, *Ignotus* – itt ki tudja, hányadik – közlésben olvasható aforizmáitól)⁷ az irodalmat értékelhetetlen színvonalú bökkversek, dilettáns módon megverselt „aktuális problémák” képviselték. Az irodalmi „anyag” ez a szórványos, esetleges és esztétikai értékekre alig-alig tekintő közlési gyakorlata csak szeptember 16-ával, tehát *Debreczeny* „hivatalba lépésének” napjával szűnt meg. A lapból ekkor kimaradtak a helyi „füzfapoéták”; az alkalmi irodalomközlések pedig csekély (kb. két újságoldal) terjedelmű, de rendszeresen, minden vasárnap megjelenő irodalmi összeállításá izmosodtak. S a munkatársak is – a szerkesztő mellett – egytől egyig „valódi” (nem is akármilyen szinten dolgozó) írók lettek. Az egyéb kulturális anyaggal, pl. *Paál Jób* „színes” riportjaival kiegészített irodalmi-kulturális összeállításban szerepelt pl. szeptember 16-án *Debreczeny*, *Hatvany Lajos*, *Sándor Kálmán*, szeptember 23-án *Kosztolányi*, szeptember 30-án *József Attila*, október 6-án *Sándor Kálmán* és *Kosztolányi*, október 14-én *Debreczeny* és *Hatvany*, október 21-én *Forgács Antal*, október 28-án *József Attila* és *Sándor Kálmán*, november 4-án *Kosztolányi*, november 11-én *Debreczeny*, november 18-án *József Attila*, november 25-én *Kosztolányi*, december 2-án *József Attila*, december 9-én *Kosztolányi*, december 16-án *Kosztolányi*, december 25-én *Debreczeny Miklós*, *Kosztolányi*, *Pogány Béla*, december 30-án *József Attila* és *Kosztolányi*, majd – némi szünet után – 1935. január 6-án és 27-én *Forgács Antal*. Ebből a felsorolásból is kitűnik, hogy ebben az időben különösen *Kosztolányi Dezső* és *József Attila* publikált gyakran a lapban; az előbbi 17, az utóbbi 11 írással szerepelt.

Debreczeny Miklós tevékenysége mindemellett azért is fokozott figyelmet érdemel, mert ő *József Attila* régi, „fiatalkori” ismerősi-pályatársi körébe tartozott⁸ – egyedül a *Békésmegyei Közlöny* szerkesztői közül!

3

A *Békésmegyei Közlöny*t szerkesztő *Debreczeny Miklós* dilettáns volt; nélkülözésekkel, örökös gondokkal tarkított, de mégis nagy hittel leélt élete is a 20. századi magyar dilettante tipikus konfliktusait mutatja.

⁶ [Debreczeny Miklós?]: *Új Békésmegyei Közlöny*. = *Békésmegyei Közlöny*, 1934. szept. 16. 1. lap.

⁷ Pl.: *Sinka István*: *Himnusz az ősi Ister szent vizéhez* (1934. április 8.), *Beszélgetés Sinka Istvánnal* (ugyanakkor), *Sinka I.*: *Találkozásom Csabával*. (1934. június 10.).

⁸ Vö. e téma jelzésszerű, hírlapi „földolgozásával”: *LENGYEL András*: *A Békésmegyei Közlöny és József Attila*. = *Békés megyei Népújság*, 1974. december 1. 7. lap.

Békésen született, 1901-ben, ahol apja, dr. Debreczeny Lajos (a későbbi csabai rendőrtanácsos) akkor szolgabíró volt.⁹ Debreczeny Lajost azonban három év múlva Békéscsabára helyezték át,¹⁰ így Miklós tulajdonképpeni eszmélése és felnövekedése már ott történt meg. A csabai evangélikus gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, s (1918-ban) ott is érettségizett.¹¹ Érettségije után az Olasz–Magyar Bank békéscsabai leányfiókjában tisztviselősködött, a bank azonban csak rövid ideig – egyik barátja, Oroszlány Gábor szerint: néhány évig – foglalkoztatta. „Jöttek a szanalás évei – Debreczeny Miklóst leépítették és végkielégítették.”¹² Ekkor már verselgetett; írásait – kb. 1920-tól – olykor-olykor a lapok is közölték. Jelenleg ismert legkorábbi verse is 1920-ból való; ezt, *Bocsássatok meg (Keresztény költő verse)* címmel az *Egyenlőség* közölte.¹³ Egy évvel később, 1921-ben már szerepelt a *Változatok hat szólamra* című antológiában is (Kecskeméti György, Nagyfalusi Jenő és mások társaságában); erről a kötetről – valószínűleg említett tanítványai kedvéért – már Juhász Gyula is írt.¹⁴

A „Változatok” megjelenése már alighanem Pesten érte. Egyik barátja, az 1921 ősztől a budapesti egyetem jogi karán tanuló, s tanulmányaival párhuzamosan újságírással is próbálkozó Marik Dénes úgy emlékezik, hogy Debreczenyvel ekkortájt többször találkozott. „Már nem emlékszem határozottan – írja Marik –, hogy Miklós a Budapesti Hírlapnál, a Pesti Hírlapnál, esetleg a Nemzeti Újságnál dolgozott-e, de az bizonyos, hogy gyakran panaszkodott a rossz szellemi légkörre, munkatársai maradi, konzervatív beállítottságára, és helyzetét átmenetinek tartotta. A lélektelenül végzett újságírói munkát azért vállalta, hogy verseit a lapok irodalmi rovataiban megjelent[the]sse.”¹⁵ Ez a nagy elszántság, amelyet az egzisztenciális bizonytalanság sem oltott ki belőle, már a dilettantéra utal, de újságíróskodásának ekkor még több-kevesebb eredménye is lett. Versei egy részét 1922-ben a *Békésmegyei Közlöny*, 1923-ban pedig az *Érdekes Újság* közölte,¹⁶ s itt-ott „elszórva” nyilván máshol is publikált. Mi több, még 1922-ben – huszonegy évesen! – Juhász Gyula rövid életű folyóiratának, a vidéki irodalmat összefogni szándékozó *Magyar Jövendőnek* is (egyik) szerkesztője lett. A lap első (1922. áprilisi) számának címlapján ugyanis – Debreczeny neve is lacíme előtt – már ez állt: „Budapesti szerkesztőség”; a következő (kettős) számban pedig neve fölött verseket közölt a lap. (Ez a szerkesztői cím, persze, legfőjebb kéziratközvetítést takar, nem pedig valódi szerkesztői munkát, az az eredménye azonban tagadhatatlan, hogy tovább gyarapította Debreczeny irodalmi kapcsolatait.)¹⁷

⁹ GULYÁS Pál: Magyar írók élete és munkái. 5. köt. Bp. 1943. 404. hasáb; Marik Dénes hozzám írott, 1974. július 20-i levele. Debreczenyről l. még: FISCHER Ferenc: Debreczeny Miklós. = Kultúra, 1937. 1. sz. 6–7. l.; PÁLOS Tibor: Két lírikus. Jegyzetek Debreczeny Miklós és Bakó József költszetéről. = Békésmegyei Közlöny, 1937. december 25. 7. l.; [OROSZLÁNY Gábor] (og): Debreczeny Miklós. = Békésmegyei Közlöny, 1937. augusztus 10. 2. lap.

¹⁰ KORNISS Géza szerk.: Békéscsaba. Történelmi és kulturális monográfia. Békéscsaba, 1930. 424.

¹¹ GULYÁS Pál: i. m. 404. hasáb.

¹² [OROSZLÁNY Gábor]: i. m. 2. lap.

¹³ DEBRECZENY M.: Bocsássatok meg. (Keresztény költő verse) = Egyenlőség, 1920. július 30. (40. évf. 30. sz.) 8. l.

¹⁴ [JUHÁSZ Gyula] (j. gy.): Vátozatok hat szólamra. (Költői antológia) = Szegedi Napló, 1921. december 11. 6. lap. Vö.: PÉTER László: Juhász Gyula és Nagyfalusi Jenő. = Jelenkor, 1962. 643–650.

¹⁵ Marik D. 1974. július 20-i leveléből.

¹⁶ Vö. pl. a *Békésmegyei Közlöny*ben: Szerelmes vers (1922. jan. 8.); Nagyon egyszerű tavaszi vers (1922. ápr. 16.); az *Érdekes Újság*ban. Szerelmes vers (1923. márc. 8. XI. évf. 10. sz. 10. lap.), Iniciálé (1923. márc. 15. XI. évf. 11. sz. 20. lap.)

¹⁷ A *Magyar Jövendő* eddigi legrészletesebb tárgyalása, GREZSA Ferenc féllapnyi jegyzete Juhász Gyula Összes Művei 6. kötetében (Bp. 1969. 687.) olvasható. Ismereteimet hasznosan egészíti ki Ligethy [mai nevén: Várkonyi Nagy] Béla több, hozzám írott levele. – Hogy Debreczeny hogyan került kapcsolatba a *Magyar Jövendő*vel, nem tudjuk. Annyi bizonyos, a lap békéscsabai vállalkozásként indult, fő szervezője és éltetője a Debreczenyvel is kapcsolatot tartó Ligethy Béla volt (ekkorájt Csabán lapszerkesztő!), s a lap munkatársainak zöme Juhász, ill. Ligethy barátai-ismerősei közül került ki: Debreczeny így több oldalról is könnyedén kapcsolódhatott a laphoz. – Írásai a *Magyar Jövendő*ben: Szerelmes vers; Asszonyt kívánás; A dolgok dühöngésén; Nagyon egyszerű tavaszi vers (1922. 2–3. sz. 101–104.).

Elvileg ekkortájt az irodalmi körökben forgolódo Debreczeny már tudhatott József Attiláról, József Attila is hallhatott Debreczenyről. Közös ismerősük, Kecskeméti György lehetett volna a közvetítő,¹⁸ de Juhász Gyula környezetének más tagjai is számításba vehetők, hiszen József Attila éppen ezekben a hónapokban került szoros kapcsolatba Juhász baráti-ismerősi körével. Személyes találkozásuk azonban, bizonyíthatóan, 1925-ig nem történt meg. Az azonban így is bizonyos: valamit tudhattak egymásról, mert 1925-ben József Attila megküldte Debreczenynek a *Nem én küldök* egyik példányát, Debreczeny pedig – 1925. április 8-i levele tanúsítja – munkatársként számolt József Attiláival, s a közreműködés érdekében erősen „agitálta” is a költőt: „Édes Attila, ne haragudj, kedves, hogy ismeretlenül is írok Neked, de van itt valami Budapesten, amibe szeretnélek belerángatni. Lapot indítunk egyaráan és azt akarom, hogy te is részt vegyél benne írásokkal. Nem kell félned semmitől, pénzünk elég van és így nem kompromittálok magad. Arra kérek, hogy levelem vétele után azonnal küldjél Kozma József címére Miksa ucca 11. I. 5. szám alá pár verset, hogy már az első számban hozhassunk tőled. Április huszadikán jelenünk meg, a dolog sürgős.

Köszönöm drága a könyvedet, amelyet küldtél. Küldök itt neked néhány előfizetési ívet, ha tudsz, szerezz ott embereket. Egyszerre azonban nem fogadunk el többet, mint negyedévi előfizetést, 45.000 koronát.

Öllek Attila és tedd meg nekem, amire kértelek

IV. 8.

Debreczeny Miklós¹⁹

Ez az induló folyóirat a *Jel* volt, s bár József Attila válaszlevele egyelőre lappang valahol (esetleg megsemmisült), a „folytatást” s a költőnek a folyóiratról való véleményét mégis ismerjük. Fialat újságíróbarátai egyikének, Márer Györgynek írja 1925. május 3-án (még Szegedről): „Debreczeny Miklós írt egy levelet nekem még 8-án, amelyet csak elsején kaptam kézhez; kéziratoskat kér a „Jel” számára. Azt írja, „ne féljek, nem kompromittálok magam, van elég pénzük”. Arató Tibor, Barna Pál, Debreczeny, Enczy Endre, Horváth Árpád, Ignópus Pál, Lelkes Ede, Németh Antal, Pintér Ferenc, Sándor Kálmán és Szegi Pál vannak munkatársakként, Kozma József pedig szerkesztőként feltüntetve az előfizetési felhíváson, melyből nekem is küldtek. Ezzel a levéllel egyidejűleg küldök nekik három verset: (Együgyű ének, Erika a fény, Szomorú), ha jónak látod a sikerültebb most küldött verseket is add át nekik; [. . .] Beszélhetnének Debreczenyvel, hogy hozzon össze benneteket Kozma Józseffel; a »Jel«-ből talán lehetne Európát csinálni!”²⁰

Tudjuk, a levélben jelzett versek eljutottak Debreczenyékhez; mindhárom megjelent a *Jel* 1925. 1. (májusi) számában. „A folyóirat közepén, egy csak versnek szánt kettőslapon, szépen, mutatósan beosztott, látványos tördelésben, olyan tükörrel, mely reprezentatív jelleget ad a versnek is, a folyóiratnak is, jelent meg a három József Attila-vers. Olyan formában, olyan környezetben, olyan elrendezésben, mely azt sugallja, hogy a vezércikk-oldal, az első lap után ez a kettősoldal a lap legelőkelőbb helye.” „József Attila vers – a költő életében – a *Szép Szó* és a *Korunk* kivételével ilyen előkelő helyen talán egyetlen folyóiratban sem jelent meg.”²¹

Am ez a kapcsolat csak alkalmi lehetett. A *Jel* kérészéletű vállalkozás volt (jelenleg egyetlen száma ismeretes), s – úgy tűnik – hamarost bekövetkezett megszűnésével alighanem Debreczeny Miklós és József Attila együttműködése is megszakadt.²² Az eddig főtárt, József Attila 1925 utáni élet-

¹⁸ Erre gondol M. PÁSZTOR József is *József Attila műhelyei* (Bp. 1975.) című könyvében (143. l.).

¹⁹ Debreczeny levele József Attilához, [Bp. 1925.] április 8. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött levél ismeretét Csaplár Ferencnek köszönöm; idéztem a Békés megyei Népújság 1974. dec. 1-i számában (*A Békés megyei Közlöny és József Attila*), sajtóhibával. A levelet utóbb közölte M. PÁSZTOR (i. m. 142–143.) is.

²⁰ MÁRER György: Egy József Attila-levél. Fórum, 1947. 6. sz. 409–410.

²¹ Az idézett mondatokat WACHA Imre írta le: József Attila páncélvonalának forrásához. ItK 1968. 80. (A második idézet jegyzetben!)

²² A *Magyar Írásban* még szerepeltek együtt. Ott Debreczenynek három verse (Alázatosság; Kompozíció 22.; Szerelmes vers) jelent meg (1925. 2. sz. 20. l.).

szakaszára vonatkozó adatok között legalábbis nem szerepel Debreczeny neve, s nem kedvezett kettejük kapcsolatának a két életút további alakulása sem. Köztudott, nem sokkal a *Jel* megszűnése után József Attila külföldre (Bécsbe, majd Párizsba) távozott; Debreczeny Miklós élete pedig ekkor szinte teljesen homályban zajlott. Csak egy-két (jóval későbbi, Hatvany Lajoshoz írott) levele árulkodik élete 1925 utáni éveiről. E levelek²³ utalásaiból is csupán annyi derül ki, hogy Debreczeny „elveztegetett” nyolc évet az életéből (valószínűleg újságíróskodott, de lehet, hogy „szabadúszó” volt), és – ez szempontunkból különösen fontos – Hatvany Lajos környezetéhez csapódott, a báró mecénási támogatottja lett, környezetében pedig megismerkedett az irodalmi élet több neves és „névtelen” alakjával.²⁴ Benne élt tehát az irodalom áramában anélkül, hogy eredetileg alkotott volna. Pontos adatunk ezután csak 1933-ból van róla; az év nyarán vagy őszén hazatért Békéscsabára.²⁵

5

A Békéscsabára visszatérő Debreczenyt egy irodalmi tradíciók nélküli, lanyha szellemi életű kisváros fogadta. Gimnáziuma, múzeuma, alkalmi színháza (színvonalas zenéi életű), Auróra-köre, több lapja volt²⁶ ugyan a városnak, a nívós irodalmat igénylő és az irodalmi életet fönttartó olvasóközönsége azonban nem. A helyi kereskedők, iparosok és (zömmel: zsidó) értelmiségiek, akik a kultúra legfőbb befogadói, „fogyasztói” voltak, többnyire megelégedtek a valódi irodalmat alig közlő újságokkal; akiknek több, színvonalasabb irodalom kellett (kevesen voltak ilyenek), azok a nagy (irodalmi) folyóiratok olvasói, előfizetői voltak, mint pl. a Bartók-irodalomból ismert Südy Ernő.²⁷ Pangott a színházi élet²⁸, s éppen ekkortájt vált akuttá a korábban sem különösebben nívós lapok válsága. A város nagy múltú politikai napilapja, a *Békésmegyei Közöny* pl. teljesen „elszürkült, anyagi gondokkal küzdött, előfizetői és hirdetői cserbenhagyták”.²⁹ Az igényes kulturálódás úgyszólván csak a zenei életre (Auróra-kör) szűkült le.³⁰

Debreczeny ekkor már 32 éves volt. Bár megnősült, gyereke is volt, szilárd egzisztenciát, családjának és magának nyugodt körülményeket mindaddig nem tudott teremteni. Voltaképpen a felesége tartotta fenn a családot, szerény zenetanári keresetből.³¹ Egészsége ekkor már komolyan megromlott (1934 elején pl. hónapokig súlyos betegen feküdt s 1937-ben is e betegsége végez majd vele).³² Költői

²³ Debreczeny Hatvany Lajoshoz írott leveleit az MTA Könyvtárának Kézirattára őrzi, Ms 378/kk. jelzet alatt (Hatvany-hagyaték). Létezésükről CSAPODI Csaba szívességéből tudok; használatukat is neki köszönöm.

²⁴ Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1933. nov. 16. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 378/l. – Vö. még Debreczeny 1933 végén vagy 1934 elején írott levelével: „Schöpfung itt volt. Beszéltünk Önről [Hatvanyról – LA.] Igen melegen és szimpatikusan emlékezett meg személyéről. Ami rosszat mondott, ártatlan rosszat: abban bizony igazra volt.” (Uo. 5. számú levél.)

²⁵ Debreczeny Hatvanyhoz írott 1933. november 16-i levele már Békéscsabai keletű; ez a levél azt sejteti, hogy írója már huzamosabb ideje (2–3 hónapja?) Békéscsabán élt.

²⁶ Vö.: G. VASS István: A Békéscsabai múzeum háromnegyed évszázada. Békési Élet, 1975. 2. sz. 303–311.; PAPP János: A Békéscsabai színészet története (Kialakulásától a felszabadulásig). Tanulmányok Békéscsaba történetéből. Szerk.: KRISTÓ Gyula és SZÉKELY Lajos. Békéscsaba, 1970. 307–323.; TIBORI János: Fejezetek a Békéscsabai Auróra zenei, irodalmi és képzőművészeti kör történetéből. Körös Népe IV. Békéscsaba, 1963. 83–114. (és ugyancsak Tiboritól a Tanulmányok Békéscsaba történetéből c. kötetben: 325–336. l., valamint – az időközben elhunyt – Südy Ernő szóbeli közlései.

²⁷ Marik D. már említett levele (1974. júl. 27.), Südy Ernő szóbeli közlései, és SÜDY E.: Életrehívtam a baloldali értelmiség fórumát. – TIBORI J.: Békéscsaba története a Körös-kultúra idejétől a felszabadulásig. Békéscsaba, 1960. 161.

²⁸ PAPP J.: i. m. 318–320.

²⁹ Marik D. 1974. júl. 27-i levele.

³⁰ Vö. Tiborinak a „Tanulmányok”-ban közölt írásával: 333–334. Kodály Zoltán pl. éppen ekkortájt (május 13-án) volt Békéscsabán.

³¹ Debreczeny Hatvanyhoz, 1933. nov. 16.

³² „Kedves Uram – írja Debreczeny 1934. szeptember 1-én –, először is bocsánatot kérek, hogy nyájas és szíves levelére egész nyáron nem válaszoltam, de nemrégén jöttem haza hosszú hónapok után. Megromlott egészségetem foldozgattam.” (MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 378/3.) – Már

ambíciója is, amelyre pedig egész életét föltette, kielégítetlenül maradt; korai publikációit, antológia- és lapindítási kísérleteit nem követte irodalmi siker; nevet nem tudott szerezni magának. Versei, egyéb írásai hébe-hóba jelentek csak meg, önálló kötetet soha sem tudott tető alá hozni. Ekkorra szerény tehetsége is végképpen kimerült már. Elszürkült (olyannyira, hogy Adyt utánozni próbáló mondatformálása gyakran már a nyelvhelyesség hétköznapi normáit is sértette).³³ Megnyilatkozásai, magatartása ekkor már a dilettantizmus kifejezett jegyeit mutatják. Csabára való visszatérését is voltaképpen csődje kényszerű el- és beismerésének tekinthetjük. „Vert” helyzetben volt minden vonatkozásban – csak lázas önkifejezési igénye működött állandóan, s az próbált utat keresni magának. Tudjuk, verseket írt, meg akarta „hódítani” Hatvanyt, tervezgetett.³⁴

Érthető tehát, hogy Békéscsabára való visszatérése után röviddel már „nem várt és [. . .] nem is szeretett levél”-lel ostromolta volt mecénását.³⁵ Helyzetét panaszolta el neki, azon frissiben: „Igaza volt – írta Hatvany Lajosnak 1933. november 16-án –, amikor sajnált a visszajövetelért s az esetleges újabb [elfecérelt – LA.] nyolc esztendőkért. Ön bölcsőbbnek bizonyult nálam. Hallatlanul elevenembe vágnak most a buta emberek. Ezt sohasem gondoltam, hogy ide és így jutok el.”³⁶ Olyan elkéseredett azonban nem „tudott” lenni, hogy ne tervezgesen: „Egyébiránt – írta az előbbi, leginkább kesergő levelében – küldök Önnek egy verset. Talán kijön a Naplóban. Ez az első örse ama hadirendnek, amelyet az ön meghódítására elindított. Mondtam még Pesten, hogy ez a szándékom.”³⁷ (A kiemelés tőlem való – LA.) Magatartásának így logikus folyománya lett, hogy röviddel Békéscsabára való visszatérése után már rátalált azokra a partnereire, akikkel később (1934 őszén) újabb lapkísérletbe kezdhetett, akikkel „átvehette” a *Békésmegyei Közlönyt*.³⁸

Ezek a barátai, későbbi munka-, ill. szerkesztő társai az újságnál, a vidéki literátus értelmiség jellegzetes, bár más-más típusba tartozó alakjai voltak. Lustig Géza, Erdélyi György és Fischer Ferenc is jogvégezett, „szabad” értelmiségiként élt, s csak ügyvédi munkája mellett írt és publikált. Hármójuk közül – érthetően – Lustig állt a legközelebb Debreczenyhez. Ő ugyanis „vidékre szorult”, nagyműveltségű, de nem igazán eredeti tehetségű (tehát – Debreczenyhez hasonlóan – elégedetlen, helyét nem találó) ember volt. Ekkor már a korabeli Békéscsaba egyik jellegzetes alakjának számított, noha a vidéki újságírók átlagánál jelentősebb pálya, „múlt” állt mögötte. „Az első világháború végén, majd azt követően a békéscsabai Tevan könyvkiadónak fordított szépirodalmat (Flaubert-t). Tevanék adták ki *Misztikusok, költők, gondolkodók* [1918] c. tanulmánykötetét” is. „A húszas évek elején [pedig] a prágai *Bohemia* német nyelvű napilapnak volt a munkatársa, majd az évtized végén a *Pester Lloyd* külpolitikai cikkírója volt.” Kortársi emlékezet szerint „tizenegy nyelven olvasott”.³⁹ Ennek ellenére a harmincas évek első harmadától – miért, miért nem – ő is csak vidéki (békéscsabai és gyulai) lapokban jutott fórumhoz. Főleg külpolitikai szemléket írt, noha, tudjuk, az irodalom iránti nosztalgia erősen élt benne. Debreczeny másik két, későbbi kulcsszerepet játszó barátja, Erdélyi György (1908–1944) és Fischer Ferenc (1907 v. 1908–1944) ekkor még csak pályájuk kezdetén álló, ambiciózus fiatal emberek voltak, minden újságírói rutin nélkül. Ügyvédi irodát is csak ekkortájt nyitott mindkettő. Egzisztenciájuk alapjait is szüleik biztosították (Erdélyi apja ügyvéd, Fischeré kereskedő volt). „A Nagyváradon felnőtt Erdélyi volt a nagyobb kultúrájú, szélesebb látókörű, Fischer pedig – a többször idézett kortárs, Marik Dénes szerint – kitűnő szervezőképességgel, üzleti érzékkel rendelkezett.”⁴⁰ Debreczeny (és Lustig) „múltja”, irodalmi tájékozottsága és kapcsolatai alighanem mind-

említett nekrológiában (*Békésmegyei Közlöny*, 1937. aug. 10.) Oroszlány Gábor megírja, hogy Debreczeny hosszú és súlyos betegsége „gyógyíthatatlan vesezsugor” volt. „Tudta – írja Oroszlány –, hogy betegsége gyógyíthatatlan.”

³³ Ez időből van pl. egy verse az MTA Könyvtára Kézirattárában (Ms 378/kk.), amely már ezt, a forma szétesését mutatja. Jellemző, hogy e versét éppen Hatvany „meghódítására” küldte!

³⁴ Vö. Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1933. nov. 16. MTA Könyvtára Kézirattár, Ms 378/1.

³⁵ Az önjellemzés egy 1933 végén vagy 1934 elején írott leveléből való. Első Hatvanyinak címzett levele (Békéscsabáról) 1933. november 16-án kelt.

³⁶ Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1933. nov. 16.

³⁷ Uo.

³⁸ A lapátvételen szerepet játszókrol elsősorban Marik D. levelei tájékoztattak.

³⁹ Lustigról: Marik D. 1974. júl. 20-i levele.

⁴⁰ Erdélyiről, Fischerről: Marik D. 1974. júl. 27-i levele.

kettőjüknek imponált; ez a respektus lehetett a *Békésmezei Közlöny* „átvételének” egyik döntő indítéka.

E baráti kör személyi adottságai szabták meg az új *Békésmezei Közlöny* vezetői összetételét. Erdélyi és Fischer (akik, valószínűleg, a pénzt vitték a vállalkozásba) lettek a szerkesztők, Lustig írta a külpolitikát, az irodalmi rovatot pedig Debreczeny irányította. Ők egészültek ki azután a felelős szerkesztő „székébe” kerülő Debreczeny Lajossal, a volt békéscsabai rendőrfőkapitánnyal; ő azonban inkább csak formális szerkesztő, jogi személy volt. Különösebb szerkesztői tevékenységéről nincs adat.

6

A nagy terv megvalósítására, a *Békésmezei Közlöny* Debreczenyék által történő átvételére 1934. augusztus végén, szeptember elején került sor. Bár a nyilvános bemutatkozás csak 1934. szeptember 16-án volt, a lap átvételéről Debreczeny már szeptember elsején mint befejezett, kész tényről számolt be Hatvany Lajosnak.⁴¹ Hogy pontosan kik állottak az új garnitúra mögött, hogyan zajlott le a lap jogi és adminisztratív átvétele, a propaganda beindítása, a szerkesztői koncepció kidolgozása, a szerkesztés gyakorlati beindítása (stb.) – sajnos, nem tudjuk. Némi tájékoztatást is csak Debreczeny Miklós Hatvanyhoz írott (már többször említett) levelei biztosítanak. Ezekből derül ki, hogy az új garnitúra komoly lapreformra készült, s hogy Debreczenynek ezúttal is nagy tervei voltak. Nemcsak a várost rakták tele az „Új Békésmezei Közlönnyel” propagáló plakátjaikkal,⁴² nemcsak képes mellékletet terveztek (később ezt realizálták is), de Debreczeny – fiatalkori barátai, pl. Sándor Kálmán megnyerése mellett – Hatvany (tehát a fővárosi irodalmi élet) irányába is tapogatózott. „Nem tudom, kedves báró úr – írta 1934. szeptember 1-én Hatvanyának –, kérhetek-e Öntől valamit. [...] két fiatal ügyvédbaráttal átvettünk itt egy politikai napilapot, amelynek általunk szerkesztett első számában, az irodalmi mellékletben Öntől [is] szeretnénk cikket kapni. Ha volna oly jó és adna nekünk vagy nekem [cikket], igen megköszönném. Legjobban [szeretnék] 1–1 1/2 hasáb terjedelemben a vidéki irodalomról kapni [valamit], de természetesen bármit szívesen fogadok és megköszönök. [...] Lapunk szept. 15-én jelenik meg először a mi kezünkben, remélem, olyat csinálunk, hogy feltűnik odafenn [Budapesten – LA.] is.”⁴³

Debreczeny kéziratkerési akciója sikerrel járt; Hatvany ezúttal meglepő gyorsasággal reagált: néhány napon belül kedvező választ adott s nem is egy, hanem két cikket ígért (majd küldött). Sőt, gyorsan érkező ígérete mellé egy munkatársat is ajánlott (némi anyagi támogatással együtt), a züllőfélben levő, de vitathatatlanul tehetséges Sértő Kálmánt.⁴⁴

Szempontunkból Hatvanynak ez az ajánlata rendkívül figyelemre méltó, mondhatnánk *kulcsértékű* gesztus. Sértő ugyan – Debreczeny (főntartásokkal elegy) hajlandósága ellenére – nem került Békéscsabára, Hatvany Lajos Sértővel kapcsolatos tervei azonban mégis kulcsként szolgálnak a *Békésmezei Közlöny* irodalmi rovata létrejöttének (és így József Attila gyakori szereplésének is) megértéséhez. Mert ha Sértő Kálmán egy sort sem is publikált a lapban, de az irodalmi rovat munkatársa lett (mint volt már róla szó) Debreczeny és Hatvany mellett: Forgács Antal, József Attila és Kosztolányi is – *valamennyien Hatvany barátai vagy támogatottjai* (ugyanakkor – legalábbis részben – Debreczeny ismerősei). Majdnem bizonyos tehát, hogy Hatvany azon gesztusával, amely a *Békésmezei Közlöny* hasábjaira (és szerkesztőségébe) irányította volna Sértőt, valamilyen formában és mértékben a többiek esetében is számolni kell. A lapnál történt változásokról, a megnyíló közlési lehetőségekről ő szólhatott (előbb) a „piacról” élő Kosztolányinak,⁴⁵ (majd) a mindig közlési gondokkal küzdő József Attilának és Forgács Antalnak is. Ő lehetett – legalábbis az első esetben – a közvetítő (saját írásait csak kérései és ajánlatai – előzetes – viszonzásaként küldhette). Ismereteink

⁴¹ Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1934. szept. 1. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 378/3.

⁴² [Debreczeny Miklós?]: Új Békésmezei Közlöny. = Békésmezei Közlöny, 1934. szept. 16. 1. lap.

⁴³ Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1934. szept. 1. MTA Könyvtárának Kézirattára, Ms 378/3.

⁴⁴ Debreczeny Hatvanyhoz, Békéscsaba, 1934. szept. 10. MTA Könyvtára Kézirattára, Ms 378/4.

⁴⁵ Kosztolányi írásából élő, gyors tollú, sokat dolgozó és sokat publikáló literátus volt. Különösebb válogatás nélkül írt bárhová, a *Kerék* című úrvezető-laptól a *Nyugatig*.

mostani szintjén úgy tűnik, hogy az ő személyes tekintélye (és természetesen Debreczeny és József Attila korábbi kapcsolatának emléke) lehetett József Attila gyakori szerepeltetésének a hátterében is.

Természetesen nem lehet pontosan megállapítani (kevés az adatunk erre), hogy a mecénáskodó Hatvany intenciója, esetleg a József Attilát ekkortájt erősen pártoló Kosztolányi⁴⁶ – föltételezhető – közbenjárása vagy a korábbiól, datálódó ismeretség és tisztelet (esetleg valamennyi együtt) készítette Debreczenyt arra, hogy a szerveződő *Békésmegyei Közlöny*ben oly fontos szerepet juttasson József Attilának. Az mindenestre tény, hogy Kosztolányi után József Attila szerepelt a lapban a legtöbb verssel, ami már aligha lehetett véletlen. József Attila versei ugyanis – akárcsak annakidején a *Jelben!* – kiemelt külsőségek között jelentek meg, s e kiemeléshez a megjelenés előtt álló *Medvetánc* kötet propagálása is társult. A *Békésmegyei Közlöny* – egyedül *A Toll* mellett! – magáénak vállalta a költőt, s „országos hírű munkatársra” könyvének előfizetési fölhívását három alkalommal is közölte! A fölhívás (*József Attila új verseskönete* címmel) először 1934. november 23-án, utána pedig december 1-én és 9-én jelent meg: „József Attila, a Baumgarten-díjjal kitüntetett⁴⁷ kiváló költő, akinek verseit a B. K. úgyszólván hétről hétre közli s aki az új magyar költészet igen kevés számú legjobbjai közé tartozik, ez év december havában⁴⁸ új verseskötetet ad ki. A kötetnek *Medvetánc* lesz a címe⁴⁹ és a költő régi és újabb verseinek válogatott gyűjteményét tartalmazza. A B. K. előfizetést hirdet országos hírű munkatársának új verseskötetére, mely egyszerűbb kiadásban 2 pengőbe, félbőrbe kötött bibliofil kiadásban pedig 6 pengőbe kerül. A kötetre előjegyzéseket úgy a B. K. szerkesztősege, mint József Attila (Budapest, VII., Korong u. 6.) egyaránt elfogadnak.”

7

1934. december 30. után újabb József Attila-vers már nem jelent meg a *Békésmegyei Közlöny*ben; a lapból elmaradtak Kosztolányi Dezső, Sándor Kálmán és (legvégül, 1935. január 27-én) Forgács Antal írásai is. A sokat propagált *Medvetánc*ról sem jelent meg ismertetés, sőt pár sornyi híradás sem. 1935. január 29-én pedig Debreczeny Miklós neve is lekerült a lapról. Az irodalmi rovat fölbomlása és Debreczeny távozása között így nyilvánvaló az összefüggés, nem ismeretes azonban, hogy miért került sor Debreczeny távozására. Néhány jel ugyan már december vége felé, január elején mutatta, hogy bajok vannak a szerkesztésben, a kérdés megválaszolását azonban lényegében még a legilletékesebb, Fischer Ferenc (a *Békésmegyei Közlöny* egyik szerkesztője) is megkerülte. Hogy Debreczeny „szerkesztői stílusából” (és gyakorlatából) „miért nem lett és miért nem lehetett Békéscsabán iskola – Fischer szerint –, az már külön cikkekre tartozik. E helyütt és ez alkalommal csak annyit, hogy az *urbanitás*, amit Békéscsabával kapcsolatban nagy előszeretettel hangoztatnak [...] elsősorban kulturális kérdés. És e téren féllábbal még falun vagyunk.”⁵⁰ (A kiemelések az eredetiben!) – Fischer érvelésében sok igazság lehet, az is valószínűnek tűnik azonban, hogy a „magas” irodalom igényében

⁴⁶ Hatvany és Kosztolányi József Attila melletti kiállításának egyik fontos dokumentuma éppen ebben az időben született. Köztudott, ők ketten (és Márai Sándor) voltak azok, akik *A Toll* hasábjain nyilatkozatban támogatták József Attilát és a *Medvetánc* kötetet. (A *Toll*, 1934. nov. 15. VI. évf. 7. sz. 279–280. lap.) Hogy Kosztolányi József Attila Baumgarten-díjáért is harcolt, azt Basch Lóránt írásából tudjuk (Egy literáris pör története. It 1959. 426.).

⁴⁷ József Attila ekkor még nem volt Baumgarten-díjas! Ez az „elírás” alighanem onnan ered, hogy a díjazás terve a „levegőben” volt; vagy Kosztolányiéék, vagy maga József Attila említetett valami olyasmit, amiből Debreczeny a Baumgarten-díj odaítélésére gondolhatott.

⁴⁸ Ez az adat (tudniillik, hogy a *Medvetánc* 1934 decemberében jelenik meg) igen figyelemre méltó! *A Toll* hasonló beharangozó írása (november 15-én) még novemberi megjelenést ígért. Hogy a *Békésmegyei Közlöny* alig egy hét múlva már decemberre tette a megjelenés időpontját, az arra enged következtetni, hogy a nov. 15. és 23. közötti napokban olyasvalami történhetett, ami késleltette a könyv elkészítését.

⁴⁹ Ez is nóvum; a könyvnek ez az első *Medvetánc*ként való említése! *A Toll* már említett híre november 15-én még *Tiszta szívvel* címen említette a kötetet. (A címválasztás jelentőségéről Tamás Attila önálló tanulmányt írt: Miért épp a *Medvetánc* lett kötetcímadóvá? = *Tiszatáj*, 1967. 12. sz. 1147–1152.)

⁵⁰ FISCHER F.: Debreczeny Miklós. Kultúra, 1937. 1. sz. 7. lap.

élt, de ekkora már elszürkült, kiégett Debreczeny tehetsége és szerkesztői kvalitásai is kevésnek bizonyultak a maga választotta nagy feladathoz. Pénz és kvalitás híján a lapreformnak szükségképpen meg kellett buknia!

(*Ami a szétszórt adatokból összegezhető*): 1934 utolsó hónapjaiban, közvetlenül a *Medvetánc* kötet megjelenése előtt, a kötet szerkesztési munkálataival egyidőben József Attila a *Békésmegyei Közlöny* elismert költője, mondhatni „házszerzője” lett. 1934 szeptemberének végétől december végéig a lap irodalmi összeállításainak többségében szerepelt, ez idő alatt ott összesen tizenegy verset tett közzé, a lap pedig verseit kitüntetett módon, tipográfiaiilag is kiemelően közölte, s népszerűsítette a megjelenés előtt álló *Medvetáncot*. A költő és a *Békésmegyei Közlöny* kapcsolatának ilyen módon való alakulása jórészt avval magyarázható, hogy 1. ez a három hónap a lap megújításának hónapjai voltak, a „helyi” (dilettáns) szerzők írásai helyett *neves* alkotók *jó írásai* kellettek; 2. a lap irodalmi anyagának gondozója, Debreczeny Miklós régi („fiataalkori”) ismerőse-pályatársa volt József Attilának; 3. ugyanakkor – egyben – lekötelezettje is volt a József Attilát akkor fokozatosan támogató Hatvány Lajosnak és Kosztolányi Dezsőnek is; 4. új kötetét készülvén kiadni József Attila is érdekelt lehetett a rendszeres publikálásban: újra elővehette, csiszolhatta írásait, az újat pedig nyilvánosság elé vezethette. Mindent összevetve, József Attila és a *Békésmegyei Közlöny* „egymásratalálásának” jelentősége abban van, hogy (egyrészt) a költő írásai emelték a megújulni akaró lap színvonalát, másrészt, s főleg: egy válságszakasz végén, egy föllendülő, termékeny szakasz kezdetén, majdnem teljes hallgatás után József Attila fórumot kapott, s egy lap „vezető” költője lehetett (a műfordításokat publikáló Kosztolányival együtt). Ugyanakkor azonban az sem hallgatható el, hogy ez a fórum csupán egy kis vidéki lap csekély publicitást biztosító irodalmi rovata volt, s József Attila vezető költői szerepének lehetőségét egy elszürkült féltékenység, egy gyöngé költő szerkesztői ambíciója teremtette meg. Ami azért fontos, mert e szituációval maga József Attila is tisztában lehetett. Amennyire serkentette a publikációs fórum (meg a *Medvetánc* tervezett megjelenése), annyira bánthatta, béníthatta az, hogy egy gyöngé költő, egy – mondjuk ki – félig-meddig dilettáns segítette nyilvánosság elé őt, a kor egyik legnagyobb (önmaga értékeivel tisztában levő) költőjét.

Lengyel András

Szelestei N. László

AZ ERDŐDY-ÉNEKESKÖNYV

Az Erdődy család monyorókeréki levéltárának rendezése közben Szombathelyen egy nyolcadrés alakú énekeskönyv nyolc levélből álló töredéke került elő.¹ A hosszában kettévágott negyedik levél rektója, továbbá a hetedik verzója, valamint a nyolcadik levél üresek, a többi apró betűkkel teleírtan az alább közlendő tíz verset és egy tartalomjegyzéket tartalmaz.

A tartalomjegyzéket (f. 4^v.) és az utolsó két verset (f. 6^r–7^r.) későbbi kéz írta. Ez az utolsó két vers nem szerepel a tartalomjegyzékben. Így valószínű, hogy az énekeskönyv eredetileg az első kéz írásával tartalmazta a tartalomjegyzék által felsorolt 28 verset, amelyből töredékünkben csak nyolcat találunk.

Az írás jellege és a helyesírás alapján az első kéz mindenképp a XVII. század első felére, talán egészen a század elejére tehető. A második kéz sem lehet sokkal későbbi.

Sajnos, a provenienciára vagy az egykorú tulajdonosra semmi sem utal. Ha az énekeskönyv nem utólag került az Erdődyekhez, akkor elsősorban Erdődy Tamás (1558–1624) és környezete jön számításba. Bár a jelenleg Szombathelyen őrzött levéltárrészben nem találtunk konkrét utalásokat irodalmi- vagy irodalompártoló tevékenységére, az időbeli egybeesésén túl az is megfontolandó, hogy Erdődy Tamás felesége Ungnad Kristóf és Losonczy Anna egyetlen felnőtt kort megért leánya, Ungnad Anna Mária volt.² Balassi Bálint Júliájának és annak leányának – akinek szintén könyveket ajánlottak³ – levéltári anyaga, közte nyilván számos irodalmi termék is, az Erdődy családnak került.⁴

Az ő-ző nyelvjárásban írt énekeskönyv másolat. Másolat voltára utalnak a javítások, a 2. vers 3. sorának kihagyása és a tiszta, szép írás. A kilenc istenes ének mellett csupán egyetlen szerelmi szerepel.

A versekről, amelyek szerzőiről és keletkezésükről maguk a versek (versfők összeolvasása, utolsó strofák) semmi felvilágosítással nem szolgálnak, Stoll Béla szíves segítségével az alábbiakat tudtuk meg:

Az 1. számú Balassi Bálintnak a 148. zsoltár parafrázisa alapján írt remeke.⁵ A 2. Rimay János költeménye, a nyomtatott kiadásokban Nincsen segítségem kezdettel szerepel,⁶ az énekeskönyvünkben szereplő 4. és 5. versszak azonban csak itt található meg. Az 5. a Lipcsei- és a Kun-kódexekben fordul elő, szerzője ismeretlen.⁷ A 9. Keserves panaszim kezdettel, erősen romlott szöveggel megtalálható a Vásárhelyi-dalokönyvben.⁸ A másolás(ok) következtében például az ötödik versszak ott teljesen zavaros: Argus helyett Argirus, száz helyett sás szerepel. A vers szerzője ismeretlen. A 10. vers ismét Rimayé,⁹ később bekerült Beniczky Péter verseinek kiadásába is.¹⁰ Eddig ismeretlenek voltak: a 3., 4., 6., 7. és 8. számú versek.

¹ A levéltár értékes részét ma a Vas Megyei Levéltár őrzi. Az énekeskönyvre KISS Mária hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

² ILLÉSSY János: Balassi Bálint Annája. Száz 1898. 20–41. Az idézett hely: 30. 1.

³ Pl. RMNy 396, 810.

⁴ Erre a levéltárban néhány 17. századi extractus is utal.

⁵ Balassi Bálint összes művei. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. I. 94. sz.

⁶ Rimay János összes művei. Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 22. sz.

⁷ Kiadta DÉZSI Lajos, ItK. 1916. 65–66. és 309.

⁸ RMKT XVII/3. 150. sz.

⁹ Rimay i. m. 20. sz.

¹⁰ Vö. RMK I 1099. 82–85.

A tartalomjegyzék 28 incipitje közül nyolcnak a szövege van meg töredékünkben (1–8. számú versek = 9–16. számú verskezdetek, visszafelé haladva, az utolsó kettő sorrendje felcserélve). A 4. incipit Balassi Bálint,¹¹ az 5. és 22. Rimay János verseit¹² jelzi. A 25. egy 1625-ből származó vers nótajelzéseként fordul elő,¹³ a 26. pedig Móric Lőrinc versével lehet azonos.¹⁴ Ismeretlenek az alábbi számmal ellátott incipitek: 1–3, 6–8, 17–21, 23–24, 27–28. Összesen 15 incipit.

Az előforduló négy nótajelzés közül a 7. vers nótajelzése (Pusztában sidok) Balassi Bálint Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten kezdetű versével lehet azonos.¹⁵ A 8. vers után szereplő nótajelzés (Várom Uram), amely nem a 9. ének nótajelzése, szintén ismert.¹⁶ A 3. vers előtti nótajelzés (Az Sándor éneke notaia) Ilosvai Selymes Péter Historia Alexandri Magni c. művére utal.¹⁷ Az 5. vers nótajelzése ismeretlen.

Összegezésül: az előkerült töredékben öt ismert vers mellett öt eddig ismeretlen került elő. A tartalomjegyzékben többletként szereplő hús verskezdetből négynek ismert a szövege, tizenhaté ismeretlen. Ha esetleges verskezdet-variánsként ebből még néhányat leszámítunk, akkor is meglepő az arány. A négy nótajelzés közül egy szintén ismeretlen volt eddig.

Töredékünket teljes terjedelmében közöljük. Az ismert versek esetében ezt az indokolja, hogy bennük lényeges, sokszor az eddigi változatoknál jobb olvasatot találunk. De indokolja az is, hogy e versekkel, köztük főleg Balassi és Rimay verseivel, tudomásunk szerint e versek első ma ismert, korai másolata került a kezünkbe. Az átírásban az RMKT gyakorlatát követjük.¹⁸

I.

1a

Mennyei seregek, boldog tiszta lölkök,
Emberi nemzetre kik az égből nezték,
Az Urát mind eörökén ti mind diczérjétek.

Angyalok az Urnak köueti kik vadtok,
5 Szent szeke előtt ti mind körniül állotok,
Öröckén az Urat föl magasztallyatok,

Fenyés nap vilaga, ez világ fáklaia,
Szép hold, ő lampása, egnek sok czillaga,
Az Urnak szent nevet mind öröcken áldgya.

10 Tüzzes hatalommal forgo ti nagy egek,
Avagy tengereckel edgyüt minden vizek,
Örök diczerettel öket tisztellyetek.

Mert hogy ő egyedül minden teremtője,
Mindent bir s valamint magában rendelte,
15 Meg marad mindenek ellen ő szörzise,

Földnek kereksegen minden allatockal,
Vizben uszo halak tengeri czudackal
Az Urat öröckén aldgyatok ti szátockal.

¹¹ Balassi i. m. 8., 41. és 70. sz. Hogy a három vers közül melyik (esetleg mind a három) volt meg énekeskönyvünkben, nem lehet eldönteni.

¹² Rimay i. m. 63. és 32. sz.

¹³ RMKT XVII/8. 70. sz.

¹⁴ RMNy 713. 345–347. l.

¹⁵ Balassi i. m. 74. sz.

¹⁶ Balassi Bálint minden munkái. Kiad. DÉZSI Lajos. Bp. 1923. II. 361.

¹⁷ RMKT XVII/4. 83.

¹⁸ RMKT XVII/1. 495–497.

Tenger mely örvenye, menydörges, villamas,
20 Kő esső, hó, szelvesz, s-haboru czattagas,
Telben s nyárbanis mind fölyhő es sok havas,

Szep halmok, zöld agak, ekesült dombok,
Fak, kik külömb külömb sokfele gyümölcsöt hoztok,
S-füvek, gyönörü szaggal illatoztok,

25 Sok színben öltözö tündöklő viragok,
S-berkeczkekben vadak kik lakoztok,
Örökén az Urnak nevet kialczatok.

Gykok, kigyok, földön lako sok allattal,
Sött az madarakis külömb külömb szockal,
30 Öröckén az Urat diczerven hangassaggal.

Vilag feiedelmi, urak es fő nepek,
Kik kösseggel birtok s nekik törvent teszteztek,
Öröcke az Urat aldyatok, fillyetek.

Együgü gyermekek, kegyessek, szép szüzek,
35 Föl sördült ifiak, s-böczületes venek,
Diczeretet tegyetek az Urnak nevenek. ||

Ib Mert ő az, a kinek hatalmaban az föld, eg,
Neki enged tenger, mennyei s földi kerekseg,
Segéli mint öveit, mennyei ő fölseg.

40 Ezt azert ti hivek, Urnak szent serege,
Kik leg inkab vattok az Ur szerelmebe,
Öröken szent nevet diczerjetez menyben.

2.

Más.

Nincz már remensegem, küvöled Istenem,
Nagy hü vezerem, io teted hirdetem,
[.] s-neveld hitem,
Félnem ne hagy, s-bual elnem.

5 Vagy ülök, faradok, fekszem vagy ballagok,
Lovon es mind gyalok, hol vagy kivöl jarok,
Rád kialtok, s-tied vagyok,
Allok es oltalmat varok.

Szoly nekem kegyessen, ki kerlek keduessen,
10 Ne had serelmessen, bünben fökélyessen,
Ördögtöl oy kegyelmessen,
Tört rám foitván ne ueztessen.

Angyali taborra, mint ő es uy hadra,
Jo szerenczés ora, kemeny kö fal modra
15 Vegyen körniül, hü vezérül,
S törrel örizzen vitezül.

Jo hirrel es nevel, kemenybátor szivel,
Mennyei szép szinnel, boldogito kinczel,
Mind az mi kell mindeneckel,
20 Áldgy meg és ékesicz így föll.

Kesércz, de ne sebhez, lölkömben ne rémécz,
Sött naponként uyicz, engem algy, udamécz,
El ne taszicz, inkab épicz,
És te kedved szerint tanicz.

25 Szent fiad erdeme nekem ezt meg nyerve,
Kinek ő szent vire, lölköm nemes bire,
Mindent meg nyér, az miket kér,
Nem vér, de vigann hozzám tér.

3.

Az Sandor eneke notaia.

Alhatatlansaggal forgo szerencze,
Mit bizom ő benne rövid ideie,
Csak ideig kedvez tündöklő vege,
Töredéken üveg minden öröme.

5 Vilag szerenczeie mely hamar mulik,
Tisztbéli meltosag hamar változik,
Tündöklő urasag hamar eniszik,
Ereieben fogyuan menten meg szünik.

Ember ha tekente élte virágiat,
10 Ebbül mint tükörbül vehet szép példat,
Szerencze kereke ő adományat
Fordulvan elrantya, s mutattya buiat.

Mint halasz horgával halat meg czallya,
Madaraz madarat léppel meg fogia,
15 Forog az szerencze, ilyen haltia,
Hizelkedésével szivem badgyasztya. ||

2a

Ebben forog nekem eletem sorsa,
Innet köuetközik feiem fogyasa,
Szerencze mit igér hamar elvonsza,
20 Nem csuda ha bánat szivem badgyasztya.

Reméntelen eltem ninczen ki szann (y) a,
Meg sebesült szivem meg orvosolna,
Büdös, rut szennyiből meg mosogatna,
Faydalomnak nyüget fel oldozgatna.

25 Eze csak jutalma, eletem soldgya!
Halálós, rut merget velem itattya!
Nem czuda Istenem testem ha sujtya,
Bünömet eszemben ezzel jutattya.

Ezt en nem czudalom, mert Isten dolga,
30 Ezzel gonoszságom rolam le vonszá,
Tudom végre megszán, fordul még joara,
Valtozik es megtér verő ostora.

Istenem könnyebecz, fiadra tekencz,
Mennyei isoppal szivemet meg hincz,
35 Kivöled remensegem mert az földön nincz,
Koronaz föl menyben, mert ott banat nincz.

Türy, vary és vesztegely sebesült lölköm,
Meg gyogit, könnyebít kegyes Istenem,
Nem hagy büneimért pokolban esnem,
40 Noha érdemlené förtelmes testem.

Világ allapattyát szemleli, nézi
Magat, s-bűnben dültet eszében ueve (?)
Könyörüllyön feián, Istenet kéri,
Ez verseket magán rendel enekli. Amen.

4.

Nota Jo gyömölcző.

Az küszálbul uizet ado szent Isten,
Ki Israelt az pusztában regenten
Uezéreléd és eltetéd nagy szepen.

Figyelmeztén erre vetvén szememet,
5 Rá függesztém én el fáiuult lölkömet,
Uigasztalván, bátoritván szivemet.

Hogy Istenem árva feiem vezetí,
Szent ösvényin, ésmeretin viseli,
Sok gonosztol, álnok törtöl meg menti.

10 Noha bennem busult szivem meg tibult,
Igaz utrul, járt ösvénjrül el bodult,
Bűnnek sárián, rut moczárian elindult.

Kerem azért kegyelmedért Uramat,
Kire biztam megalázván magamat,
15 Szent lölkével igazgassa utamat.

Idegenült, igen meg hült szivemnek,
Uitorláját eresze meg lölkömmek,
Hogy járhasak igaz uttyán Istennek. ||

2b

Ez vilagnak szelvezinek habiai,
20 Sebes tüzzel görgedező langiai,
Ne arczanak, ne foyczanak törej.

Hogy vidamon arnyikában nyughassam,
Szép hűségét harmattyának láthassam,
Én fejemre, bus szivemre onthassam.

25 Meg ujulnak szép harmattul az füvek,
Mellyet adnak és hullatnak az egek,
Idejekben szép gyöngeden ugy nyönek.

Igyen lölköm harmattyától Istennek,
Örvendezvén uigan ujul s ell ennek,
30 Igy tavoznak nagy serelmi szivemnek.

Örvendező, uigadozo vigságban,
Reménséggel, igaz hüttel Uramban,
Igen bizom, hogy nem hadgy el gondomban,

Ily el tevölt juhoczkaíát nem hagy el,
35 Kezem fogván igaz uttyán hordoz ell,
Büneimert, teteimért nem üz ell.

Lelekzetet meg badgyadot bus szivem,
Vegy magadnak könnyebséget en lölköm,
Hogy illy Uram találkozot ennekem.

40 Ki ell nem hadgy, sött rám vigyáz, oltalmaz,
Gonosz hirtől, sértő nyelvtől meg oy, az
Uétkeimet meg boczatván irgalmaz.

Diczerettel ezért ütett üdvözlöm,
Itt ez földön, az miglen tart, tisztelem,
45 Jo téteért mind öröckén diczerem. Amen.

5.

O magas egeknek, nagy mély tengereknek igazgato Istene,
Száráz földnek víztől, sötetnek vilagtul el valazto mestere,
Uram, im kialtoc, én könyorgest nyuitok, nem aldozo tüzemre.

Nagy busulasodban, tüzes haragodban ne fedgy meg most engemet,
5 Sok gonozságomért, förtelmes bünömért ne itéld meg lölkömet,
Ne suicz s ne büntesd, elöled el se vesd nyomorodot fejemet.

De könyörüly raytam, mért mar el badgyattam büneim terhe alatt,
Bün lölkömet veszti, betegség tökili senyvedet czontaimat,
Te Uram, ez törben, lölki fökilyekben orvosold meg szolgadat. ||

3a

10 Lölkömis elremült, fejem pedig hevölt gyakor keserteteckel,
Idörül időre jöni segítséget medig hallogatod el,
Már nagy sok ezerszer által jart az nagy tör, jöjel már segetsegel.

Forduly hozzam arczul, lassam valosaggal orczad elő vigságot,
Mint kigyot oheybul, ez sok alnoksagbul menez ki szegeny szolgadat,
15 Idvözicz lölkömet, irgalmassagodért kostollyam jovoltodat.

Mert ha szent könyuekből, vérrel nyert körykbül engemet el ki tagacz,
Pokolnak tüzere, vegetlen vezélyre büneimert taszitasz,
Soha hálaadast, örök magasztalast ugy en tülem nem hallasz.

Ime meg faradtam, ugyan ellankadtam gyakor fohaszkodásban,
20 Mind éyten étsaka, szemeim vilaga elfogy az nagy sirasban,
Könyveim, mint patak, szellyel ugyan folnak, éyeli nyoszolyamban.

Sulyos kezeidet, sudaras uezödöt testem el nem-alhattia,
Mert az ellensegis, amittis amottis fejemet pirongattya,
Kétféle veszelyben, mint tengeri szelben, testem halálát varja.

25 De mindazonaltal fordulytatok hattal lölkömnek ellensegi,
Tavozzatok tülem, s mennyetek előlem eletem kergetőj,
Az kik alnoksagnak, nagy sok hazugsagnak voltatok követőj.

Mert en szam szozattyat, buzgo imatsagat az nagy Ur Isten meg halgatta,
Nagy sok ohaytasim, sűrő könyhullásim orczamrul mind el mosta,

30 Mint napot rut ködből, undok büneiből lölkömet meg tisztita.

Tahat szegyenséggel, hatra sietésséggel ellenségim fussanak,
Meg vakult szemeckel, reszketeges kezzel mar mind el nemullyanak,
Ugyan azon törben, kit hantok előmben, nyakra före hullyanak.

Ezt meg enged kerlek, ne nezzed bünömnek meg sebheto dagállyat,

35 Ha tiszte[ssé]gdedre latod eletemre szivemnek kívánsagat,
Mert en benned bizom, tudom, hogy meg latom örömöm föl költ napiát. ||

6.

Mas

3b

Seregeknek Ura, kinek uagyon gondgya gyamoltalan fejemre,
Keserves szivemet, vörösült szememet emeltem föl az egre,
Hogy esedezésem, hozzád ment kérésem indiczon kegyelemre.

Meg hült az remenseg, emberi segetseg eltavozot entülem,

5 Ninczen, kire vessem, szemeim függeszem, öregbedek keservem,
Belső ellenségim, artalmas kölkeim szagatnak, tépnek engem.

De te élsz Istenem, ki formaltal engem meheben en anyamnak,
Ez világra hoztál, szepen föl tartottal, választottal fiadnak,
Engem hatt ne hadgy ell, sött faydalmam vedd ell, adgy helt ohaytásomnak.

10 En te arvad vagyok, én faydalmim nagyok, töled gyógyulast varok,
Nám elő könyuedben, te szent tenyeredben nevel föl irván vagyok,
Hatt el nem feleithecz, töled el sem uethecz, noha probaim nagyok.

Könyörüly es segely, jövel és ne kessel, szivem igaz nap fenye,
Homályban bé merült, kinaiban senyhült szivemnek könnyebsége,

15 En sok siralmimnak, könyvem folyasanak legyen már edgyczer vége.

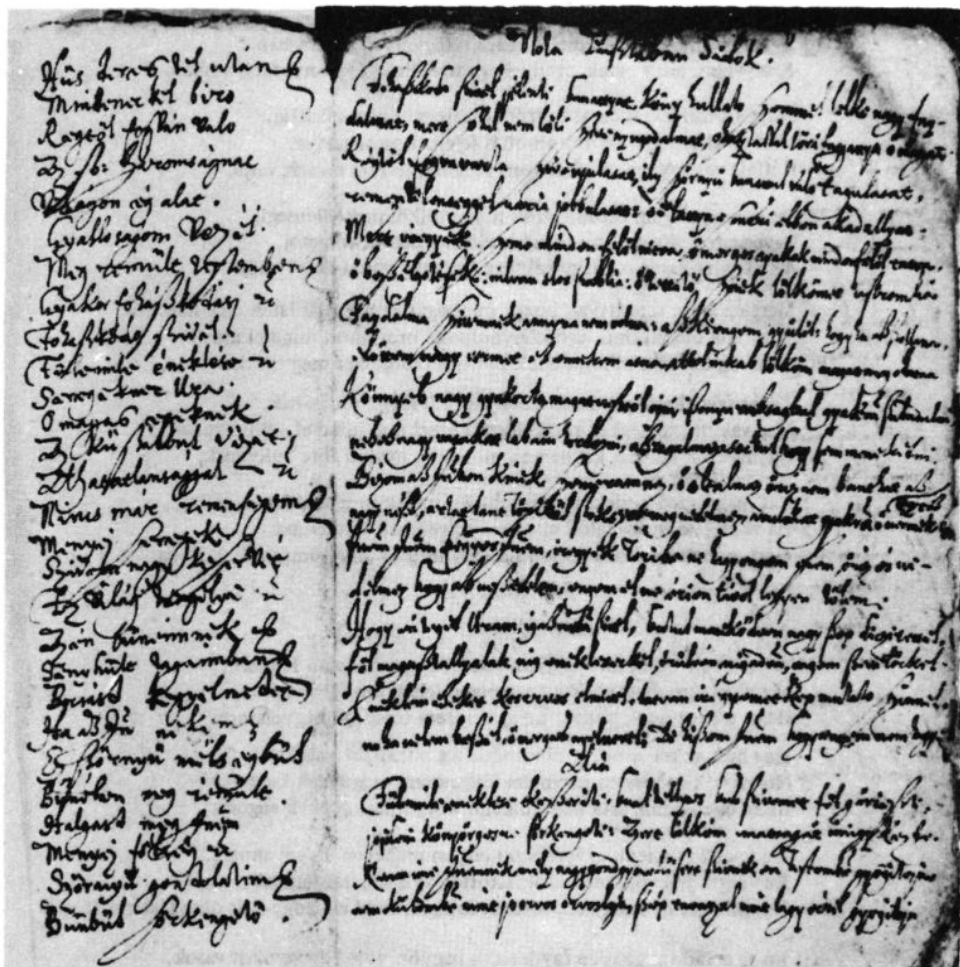
Nám sokak sirasat, szivök ohaytását meg halgatni kész voltál,
Sok probáiok után segecezet nyuytván meg tartanj (kesz voltál) akartal,
Szabadulásocra, meg gyógyulásocra orvossagot találtal.

Engemis arvadat, tekozlo fiadat enny sok faydalmimbol,

20 Szabadicz es mencz ki, mert kivöled senki nem talalkozik sohol,
Ki meg segethessen, velem jól tehessen, s-meg menthessen kinombol.

Enis, az mig elek, tebenned örvendek, tegedet magasztallak,
Nyomorusagbol ki ment hüveiddel edgyüt szabaditomnak hilak,
Az nagy diczösegenben, öröckén mennyekben, szent angyaliddal áldlak.

Mas ||

4b

1 Hüs deres tel után	15 Nincs már remensegem
2 Mindeneckel biro	16 Menyej seregek
3 Regtöl fogván valo	17 Szivem nagy keservét
4 Az Szentháromságnac	18 Ez világ tengelye
5 Világon ég alat	19 Az én büneimnek
6 Gyalloságom vezél	20 Senyhült tagaimban
7 Meg rémült testemben	21 Bocásd kegyelmedet
8 Gyakor fohászcodásj	22 Ha az Isten nekem
9 Fohaszko szivel	23 Ez szörnyü melsegbül
10 Fülemlie éneklese	24 Bünében meg rémült
11 Seregek nec Ura	25 Halgasd meg Istenem
12 O magas egeknek	26 Menyej fölség
13 Az küszálbul vizet	27 Szörnyü gondolatim
14 Alhatatlansággal	28 Bünbül sörkengető

7.

Nota Pusztában sidok.

Fohaszkodo szivel jelenti banattyat,
Köny hullato szemmel lelke nagy faydalmat,
Mert sohul nem löli szíue nyugadalmat,
Ohaytassal töri faggattya ö magat.

- 5 Régtől fogva varta szive ujulasat,
Ily szörnyü banattul valo tagulasat,
Rementelenséggel uaria jobbulasat,
De lattya, esmeri ebben akadallyat.

- Mert iregyek szeme minden felöl nitva,
10 Ö merges ayakok mindenfelöl tatva,
Ö beszélgetések nilvan eles szablia,
Ö tettető szíuek lölkömet ustromlia.

- Faydalma szíuemnek annyra nem volna,
Azki engem gyülöl, hogyha az szollana,
15 Elöttem nagy vermet ez ennekem asna,
Attol inkab lölköm magat meg ohatna.

- Könnyeb nagy gyakorta magat uesttől ojni,
Iszonyu rabsagbul gyakran szabadulni,
Nehez nagy vasakat labain hordozni,
20 Az ragalmazasoctul hogy sem menekedni.

Bizom az Istenben, kinek szeme ram nez,
Ö oltalmaz, öriz, nem banthat az nagy vész,
Artatlant töriből szokszor meg uedelmez,
Arulokat gyakran ö uermekben eytez.

- 25 Istenem, Istenem, kegyelmes Istenem,
Iregyek toribe ne hagy engem esnem,
Öriz és uedelmez, hogy az uestedelem
Engem el ne érien, távol legyen tölem.

- Hogy én teged Uram, igaz uidam szivel,
30 Butul menekődven nagy szep diczirettel,
Föl magasztallyalak uig enkleseckel,
Örülvén, uigadvan engem szeretöckel.

- Eneklém ezeket keserves elmiuel,
Latvan irégyemet kepmutato szinnel,
35 Noha uelem beszél ö merges nyeluevel,
de hiszem, Istenem hogy engem nem hagy el.

8.

Alia.

Fülemile enklese keszeriti
Bual tellyes bus szívemet föl görieszti,
Joidein könyörgesre sörkengeti,
Azert lölköm imatsagat imigy kezde.

5 Ream ime Istenemnek mely nagy gondgya,
Kisert szívnek en testemben gyogitoja,
Nem különben mint jó orvos orvosloja,
Szép tavaszal mint lagy vérel gyogitoja. ||

Vala nekem rakva szívem nagy gondockal,
10 De még mente es meg alda nagy sok jockal,
Meg erdemli, hogy diczérjem aldasockal,
Meg iduözlyem, magasztallyam sok szep szockal.

Szent Ur Isten, sergeknek jó Istene,
Kinek uigyaz es ream nez szeme fenye,
15 Ki nem hadgya, hogy en szívem buban egne,
Ki volna hát? az ki ezert ne diczerne.

Istenemnek, teremtömnek természeti,
Könyorgo szívet szüksegeben meg segíti,
Azert hiszem, hogy keresem meg nem vetj,
20 De fölsege edesben el be veszi.

Noha ream sok irigynek torkok tatva,
Eletemre, szerenczemre szemek nitva,
Öelöttök noha uagyok meg utalva,
De az Isten szerenczemnek fő oltalma.

25 Az nagy Urnak ha gondgya van madarakra,
Gondot visel eledelt ad taplalasra,
Sokkal inkább uigyaz ream aruaiara,
Meg oltalmaz es föl uiszen szárnyaira.

Szegeny lölköm semmit nem felz, söt örvendez,
30 Mint szep zöld fán szep madarka, ugy enekelz,
Ujulasnak, szep tavasznak uigan örülz,
Nyavalyatol, minden butul meg üresülsz.

Ebben minden ream nezven peldat uegyen,
Mely nagy gondgya az Istennek arra legyen,
35 Ki ra hadgya, s magat bizza, szerenczejen
Meg nem indul, de meg uidul Isteneben.

Teged aldlak en Uramat, hogy megaldal,
Mint ekes fát, szep uiraggal, ugy taplalal,
Sok bum utan uig örömmel megis latal,
40 Szegeny fejem, noha ebben meg probaltal.

Szívem örül s ugyan indul aldasockal,
Mint szep mező, ugy tündöklük uiragockal,
Magasztalom en Uramat mind azockal,
Kikkel jól tet mint envelem, arvajaval.

45 Így enekle ez uersekét ő magában,
Mikor halla fülemilet uig szollasban,
Egyik agrul az másikra ugralasban,
Uigasztala így ő magat banattyaban.

Nota Varom Uram. ||

9.

6a

Gyakor panaszimat mi haszna ujitnom,
Ha én kínaimban senki nem szán engem,
Heában kinlodom,
Mert lam semmikeppen keduét nem talalom.

- 5 Ha oroslán előtt magamat megh hajtom,
Én szeledsegemet nekie mutatom,
Magamat ayanlom,
Talam mégh attolis megh nem bantattatom.

- Mindenféle vadat ember szelidíthet,
10 Sűvöltő karvoltis kezére fűtyölhet,
Tigris meg kötözhet,
Meg rouász rokatis halora kerithet.

- Irák, hogy Orpheus ekes lantolással,
Mindenféle vadat szelidé tet azal,
15 Szép ének szavára
Még az küsziklakis sirtak könyhullatással.

- Mercurius, az nagy Jupiter köuete,
Sipolással Argust alomra eytette,
Noha száz volt szemee,
20 De meghis szép sip szo elczöndörjtöte.

De te fenevadam ennj hívásomra,
Gyakor edesgető verseim szavára,
Sok könyörgésemre,
Csak jo szot sem adál en annj sok bumra.

- 25 Isten ugy légyen jo az te hűségednek,
Ne légy ily ok nélkül gyilkosa fejemnek,
Haragiát széuednek
veddel, fordécs reám fényes szemeidet.

- Vagyone Istened? szent neuét félede?
30 Előtted sápolgot meg utálhatode?
Illyen kesergőnek
Sok bánati után jo szot sem adnále.

- El hagyatot noha vagyok mindenektül,
Engem fenyegetnek, de várok Istentül,
35 Föl jön mégh homálybol
Én nekem fényeis, kit várok Istentül. ||

10.

6b

Delicta quis intelligit, ab occultis meis munda me
Domine, et ab alienis parce servo tuo. Psal. 28.

Mennyekben lakozo imádando fölség,
Kit körül környékez ragyago fénesség,
Birtokodban vagyon tűz, viz, föld, forgo égh,
Országlásodban nincs sem eredet, sem vég.

5 Te természeted szent, meg nem változható,
Kiből irgalomra vagy legh inkább haylo,
Szollanék keveset, noha vagyok gyarlo,
Büntetésre méltob, mint kedvedre valo.

Szollok mégis, mivel vagyok kézi munkád,
10 Noha reménségem keves biztatást ád,
De minthogy minden test támaszkodik csak rád,
Ném kétlem, áldásod hogy engemetis áld.

Mit mondgyak, vétkem sok, mint fővény szapora,
Izik, (nevelkedik) emelkedik, büzi s poshat doha,
15 De osztlattya, mossa irgalmad szapora,
Mint széltül hogy oszol füz virágnak moha.

Az vétkeket vallyon kicsoda érthetj?
Nehiz sulyságokat senkj nem mérhetj,
S nem mindeniketis eszében vehetj,
20 Kikért haragodat de érdemelhetj.

Ez titkosoktulis tisztits hát engemet,
Zabolázd elmémet, tartoztasd nyelvemet,
Mint szuferegh és moly ne rágja mellyemet,
Tölthessem szentid közt nyugovo helemet.

25 Idegen nem esmért, vitkemetis bocsásd,
És tulajdonimra ves nithatatlan zárt,
Kerülhessem távul azt az iszopos sárt,
Undokításával ki torkomiglan máárt.

Ne szály pörben velem, ily romlot szolgálóddal,
30 Nem illik gyözködnöd ingo, haylo náddal,
Természeted ayánl szent diadalmaddal,
Hozád tért esdéklöt földöd irgalmaddal. ||

7a

Én szurkos, én undok, por, hamuból való,
Mi lehet én bennem kedvedre ayánlo,
35 Csak az, az mi hűtből származik rám haylo,
Mit félek, előtted áál az közben járo.

Támaszkodom annak ép áldozattyára,
Az ki büneimet vette föl vállára.
Adgyad legyek készült (ép áldozattyára) szent vacsorájára,
40 Segély Jesus, jöy el holtom orájára.

Ved hozzád lölkömet, kit bennem tartottál,
Szörnyü halálóddal kit megis váltottál,
Áldot légy, hogy menyből értünk le szállottál,
S ahol idvözithets, (le) még oda hatottál.

45 Szép lako heleket készíttecz azoknak,
Kik szod hallásához, tartásához szoknak,
És tégedet tartnak fő bizodalmoknak,
Adgyad legyek enis rendiben számoknak. Amen.

Te pater ex imo lachrymis precibusque rogamus
Pectore, condones, crimina (nostra) quoque mala.

KIADATLAN KÖLCSEY-LEVELEK ÉS -IRATOK

Kölcsey leveleinek ez ideig legteljesebb, 420 darabot tartalmazó gyűjteménye 1960-ban látott napvilágot, a Szauder József és Szauder Józsefné által gondozott *Kölcsey Ferenc Összes Művei c.* kiadvány harmadik köteteként. Azóta ez az anyag alig egy-két darabbal gyarapodott. Egy levelet¹ Havas László, egy másikat – egy ismeretterjesztő kiadvány függelékébe rejtve² – Szilágyi Ferenc adott közre. Az alábbi, nagy közgyűjteményeink állományában található levelek (valamint egy-két, hozzájuk szorosan kapcsolódó, ugyancsak Kölcsey fogalmazta irat) publikálásával a meglehetősen elhanyagolt Kölcsey-filológia további feladataira, mindenekelőtt a teljes Kölcsey-levelezés – az ő tollából származó leveleket és a hozzá írottakat egyaránt magába foglaló – tudományos igényű kiadásának szükségességére szeretnénk felhívni a figyelmet.

A bemutatandó levelek mind Kölcsey pályájának utolsó szakaszából származnak, és elsősorban annak az intenzív és sokrétű politikai tevékenységnek részleteibe nyújtanak bepillantást, amely ezekben az esztendőkből energiájának túlnyomó részét igénybe vette. Az első – alig néhány soros és inkább csak a feledéstől való megóvás érdekében közölt – levél lelőhelye az MTA Könyvtára Kézirattárának Széchenyi-gyűjteménye, amelynek anyaga 1945 és 1975 között rendezetlen állapotban volt, jelenleg viszont már hozzáférhető a kutatás számára, és a benne való eligazodást nagy gondal összeállított, részletes katalógus³ is elősegíti.

Ez a levélke (jelzete: K 206/34) voltaképpen egyszerű udvariassági gesztust rögzít. Kölcsey, amikor – követi mandátumáról való lemondása után – 1835 februárjában végleg távozni készült az országgyűlés színhelyéről, búcsúlátogatást tett Széchenyi pozsonyi szállásán. Minthogy azonban nem találta őt otthon, a következő sorokat hagyta hátra:

1.

Kölcsey volt itt végbúcsút mondani. Fáj neki, hogy tiszteletét személyesen nem jelenthette; könyörög annak ezen sorokban elfogadásáért. Febr. 9d.

Az iv üresen maradt lapjaira Széchenyi később a Lánchídra vonatkozó számításokat jegyzett fel. Kölcsey és Széchenyi között szorosabb személyes kapcsolat sohasem alakult ki, így érthető, hogy az utóbbi naplójában említést sem tett Kölcsey gesztusáról. Egyébként Kölcsey más elvbarátai ezen a napon nem vártak az ő látogatására, hanem maguk keresték fel szállásán búcsúvétel céljából. Amint Kossuth írja az Országgyűlési Tudósítások 220., Kölcseyt és vele együtt lemondott követtársát: Eötvös Mihályt búcsúztató (s fájdalomának külső jeleként gyászkerettel szegélyezett) számában: „Kölcsey másnap indulandó volt haza felé, s nálla . . . egymást felváltva gyülekeztenek a távozó nagy férfinak rokon érzelmű barátai, őt még egyszer látandók, vele még egyszer szóllandók.”⁴ Este a pozsonyi Arany Nap vendéfgadók különtermében 50 személyes bankettet rendeztek Kölcsey és Eötvös Mihály tiszteletére, s ezen részt vett Széchenyi is. Naplójában az alábbi szűkszavú bejegyzést találjuk az összejövetelről: „Abschieds Souper bei der Sonne gegeben durch die Ablegaten der Opposition . . . für Költsei und Eötvös Mihál. Viele Reden nichts exorbitantes, vehementes.”⁵ Annál részletesebben számolt be az eseményről a szintén jelen volt Kossuth; az ő tudósításából arról is értesülünk, hogy Széchenyi három pohárköszöntőt mondott a lakomán, s az elsőt a két távozó Szatmár megyei

¹ HAVAS László: Egy kiadatlan Kölcsey-levél. ItK 1964. 672–674.

² Hass, alkoss, gyarapíts! Kölcsey-breviárium. Válogatta és a jegyzeteket írta: SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1975. 271–272.

³ KÖRMENDY Kinga: A Széchenyi-gyűjtemény. Bp. 1976. Az MTA Könyvtára Kézirattárának Katalógusai 9.

⁴ KOSSUTH Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rendezte: BARTA István. IV. köt. Bp. 1959. 187.

⁵ Gróf Széchenyi István naplói. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta: VISZOTA Gyula. IV. köt. Bp. 1934. 523.

következésképpen. ⁶ Megörökítette Kossuth kéziratos újságja Kőlcsey búcsúztatásának egy további mozzanatát is: „Másnap, *február 10-én* Kőlcsey elutazott – *Balogh*, s az ifjúságnak húsz egynehány főből álló választmánya több bérkocsikon elkísérték Köpcsényig, – ott az ifjúság nevében SZINTAY mondott érzékenyen komoly búcsúbeszédet a távozóhoz, s KŐLCSEY felelt.”⁷

A 7 1832/36-i (1836. május 2-án berekesztett) országgyűlés csaknem négy évi munkája viszonylag szerény eredményeket hozott. Az ellenzék programján szereplő reformelképzelések túlnyomó részének törvénybe iktatása meghiúsult az udvar és a konzervatív tábor ellenállásán. A következő időszakban a politikai harcok súlypontja a vármegyékbe tolódott át. Az ellenzék nemcsak addigi követeléseit tartotta továbbra is napirenden, hanem a változott körülmények diktálta új feladatokkal is szembe kellett néznie. A metternichi kormányzatnak az ellenzék letörését célzó terrorintézkedései (Wesselényi felségserzési pere, Lovassy Lászlónak és társainak elfogatása, majd a Kossuth szerkesztette Törvényhatósági Tudósítások eltiltása) országszerte erőyes tiltakozó mozgalmat váltottak ki, amelyek fókuszai ugyancsak a vármegyék voltak. Jól ismert és gazdagon dokumentált az a szerep, amelyet Kőlcsey – Wesselényi védelmében való közreműködése révén, továbbá mint Szatmár megye főjegyzője és a megyei ellenzék egyik vezetője – ebben a küzdelemben betöltött. Az alább közlendő két levél újabb adalékokkal gyarapítja tudásunkat.

Mindkét levél címzettje Kossuth Lajos, lelőhelye az MTA Könyvtárának Kézirattára, ahová 1964-ben – egy Kossuthal kapcsolatos nagyobb iratanyag részeként – vétel útján került. A történelmi kutatás röviddel utóbb regisztrálta is létezésüket. Barta István utolsó, már posthumus munkaként megjelent forráskiadványának, a *Kossuth Lajos: Ifjúkori iratok – Törvényhatósági Tudósítások* (Bp. 1966. Kossuth Lajos Összes munkái VI.) c. kötetnek 483. és 955. lapjain utalt a levelekre, de az irodalomtörténészek érdeklődését ez a hivatkozás mindeddig nem keltette fel. (Az a veszteséget, amelyet Barta István korai halála a reformkori vonatkozású stúdiumok számára jelentett, az idő múlásával csak egyre fájóbban érezzük – annál is inkább, mert fáradhatatlan forrásfeltáró munkássága a jelek szerint nem talál folytatókra, és így a nagyértékű, történeteseknek és irodalomtörténészeknek egyaránt nélkülözhetetlen Kossuth-sorozatot is a csonkán maradás veszélye fenyegeti.)

Kőlcsey és Kossuth között a személyes ismeretség Pozsonyban, az országgyűlés idején jött létre, levelező kapcsolatba azonban csak az országgyűlés befejeztével (s több mint egy évvel Kőlcsey Pozsonyból való eltávoztása után) kerültek egymással. Elsőként Kossuth kereste fel levelével Kőlcseyt: 1836. május 15-én néhány sorban tájékoztatta új vállalkozásáról, a Törvényhatósági Tudósítások megindításáról, s egyúttal mindjárt „a szathmári gyűléseken előfordult nevezetese s országos érdekű történetekről” szóló időszakonkénti beszámolóok küldésére is felkérte.⁸ Leveléhez csatolta a Törvényhatósági Tudósítások (ugyancsak 1836. május 15-ről keltezett) előfizetési felhívását. Június elején újabb levelet írt Kőlcseynek, mellékelve hozzá annak a körlevélnek egy példányát is, amelyben a vármegyéktől kért védelmet az időközben (június 2-án) ellene foganatosított törvénytelen intézkedésekkel: a Törvényhatósági Tudósítások kiadását eltiltó nádori rendelettel szemben,⁹ amelyhez a tiltó parancs másolatát is csatolta. Ez a levél, amelyet Vay István Szabolcs megyei táblabírónak kellett volna átadnia Kőlcseynek, nem jutott el a címzethez, és nyilvánvalóan végképp elveszettnek tekinthető. Nem ismeretes Kőlcsey első, Kossuthhoz intézett, július 2-i dátumú (és nyilvánvalóan a május 15-i levélre válaszoló) levele sem. Fennmaradt viszont Kossuth július 21-én kelt válasza a július 2-i Kőlcsey-levélre, amelyben saját előző, Vay Istvánra bízott leveléről is említést tesz.¹⁰ Kossuth ebben a harmadik, Kőlcseyhez szóló levelében leszögezte, hogy vállalkozásától a nádori tilalom ellenére sem áll el: „én írom s küldöm tudósításaimat, amint hirdetésemben ígérve volt.” Egyszermind azt is jelezte, hogy számít arra a tudósítói közreműködésre, amelyet Kőlcsey levele kilátásba helyezett.

⁶ KOSSUTH: i. m. 187–189. – További beszámoló a búcsúlakomáról ORMOS Zsigmond: Szabadalmú levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen. Közéleti BENKŐ Samu. Bukarest 1976. 213–216.

⁷ KOSSUTH: i. m. 189.

⁸ A levél legújabb közlését lásd KOSSUTH Lajos: Ifjúkori iratok – Törvényhatósági tudósítások. Bp. 1966. (A továbbiakban KLÖM VI.) 465–466.

⁹ A körlevél szövegét lásd KLÖM VI. 469–473.

¹⁰ Közölve KLÖM VI. 481–483.

Erre a levélre válaszol az alább közölt Kőlcsey-levél (jelzete: Ms 4849/67), amely – írójának ígérését beváltandó – az előző hónapok legérdekesebb Szatmár megyei fejleményeit summázza. A levélben ismertetett megyegyűlési döntéseket az ellenzék egyértelműen a maga sikereiként könyvelhette el. Bár korábban, 1834 novemberében – amikor a kormányzat a bocskoros nemesség felvonultatásával elérte az úrbériségre vonatkozó ellenzéki szellemű követutasítás megváltoztatását – a megyei ellenzék egy nagy horderejű ügyben vereséget szenvedett, több más fontos kérdésben Szatmár továbbra is kitartott a liberális elvek mellett. A levélben érintett „vallásügy” (azaz a protestánsok vallási sérelmeinek kérdése) már az országgyűlésen is Kőlcsey tevékenységének előterében állt. Hónapokig tartó szenvedélyes összecsapások után a rendek – miután világossá vált, hogy álláspontjukat a felsőtábla mereven elutasító magatartása folytán nem tudják érvényre juttatni – 1833. július 13-án elfogadott hetedik üzenetükben tudatták azt a döntésüket, hogy felhagynak a tárgy vitatásával, és kijelentették, hogy „... a XIX. századdal, a tárgy szentségével, s hazai törvényekkel ellenkező, és a nemzetre s ez országgyűlési testre homályt hozó egyezésbe nem ereszkednek”, és hogy „a törvénynek önkényes magyarázatjából költ, s netalán még kelendő rendeleteket törvényteleneknek, s kötelező erő nélkül valóknak az egész haza színe előtt kinyilatkoztatják”. Ezt az üzenetet Kőlcsey fogalmazta,¹¹ majd pedig ő volt a kezdeményezője annak a – Szatmár megye. 1833 szeptemberi közgyűlésén elfogadott és körlevél formájában az ország többi megyéinek is megküldött – határozatnak is, amely a vallásügy tárgyában kimondta, hogy a megye nem fogad el és nem hajt végre semmi olyan felsőbb rendeletet, amely ellenkezik a bécsi és linzi békében, valamint az 1791:26. tc.-ben foglaltakkal.¹² A Kőlcsey levélben előforduló visszafogott, személytelen hangnemű hivatkozások tehát olyan dokumentumokra vonatkoznak, amelyeknek megszületése nem utolsósorban az ő erőfeszítéseinek volt köszönhető.

Nagykároly, August 20d.
1836.

Kedves barátom, Julius 21dikén költ nagy becsű leveledre csak most megyen válaszom. Mind eddig vártam, hogy a Vay István Urtol küldött levelet és folyamodást kezeimhez nyerendem: de az, halhatatlan bosszúságomra, mind eddig oda van; s már úgy hiszem, oda leend örökre. Nincs más mód, mint az, hogy kérjelek: méltóztassál a' folyamodást postán, recepisse mellett küldeni meg, 's minél előbb. Közgyűlésünk September 4dikén kezdődik, 's egy hétig fog tartani; ennyi idő alatt megérkezhetik leved; 's ügyed, semmi kétségem nincs benne, itt is pártoltatni fog.

Martius 7diki közgyűlésünkben ismét megújítók a' vallásügyben azon végzésünket, melyet e' megye, mindjárt a' vallásügy depositiójakor hozott, 's körlevél által minden megyékkel közölt: hogy t.i. a' Karok' táblájának hetedik üzenetében kimondott elvekhez tartván magunkat, a' 26d. cikkely¹³ ellen, vagy kívül költ resolutiókat törvényteleneknek tartjuk, s az általok felállított elvhez képest hat heti Casurat¹⁴ parancsoló intimatumok telyesedésbe vételére segéd kezeket nem nyújtunk. A' Megye, a municipális alkotvány szellemében, egyedül negatív viseletet enged magának.

Ugyan akkor a' Szatmár Németi Casino Elnöke (Kőlcsey F.) philippikát mondott bizonyos czimbora ellen, mely a' szép intézetet megbuktatni törekedett; 's egyszersmind ajánlá az intézetet a' Megye pártfogásába, 's kérte annak Nagykarolyba, mint a gyűlések' helyére általplántálását. Az indítvány kedvezőleg fogadtatott; 's küldöttség rendeltetett ki, hogy az általplántálás tervét dolgozza ki. E' küldöttség jövő September 4dikén referál. A' Casino állani fog; mert az uradalom¹⁵ sok kedvezést nyújt: pl. szállást három évre ingyen. Tudósításaidat a' Casino számára hordatni – bizonnyal hiszem – fogjuk.

¹¹ Szövegét lásd KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. Bp. 1960. (A továbbiakban Kőlcsey ÖM) III. 297–299.

¹² Lásd erről BARTA István jegyzetét KLÖM VI. 654.

¹³ Az 1791:26. tc.-ről van szó, amely kimondta, hogy a protestánsok szabadon gyakorolhatják vallásukat.

¹⁴ Az addigi gyakorlat szerint – amely a protestáns vallásra való áttérés megnehezítését célozta, s amelynek eltörölését az ellenzék az 1832/36-i országgyűlésen különös erővel követelte – az áttérni szándékozó személynek előbb hat héten át tartó katolikus vallásoktatásban kellett részesülnie.

¹⁵ Az ellenzék tekintélyes személyiségei közé tartozó gr. Károlyi György uradalmáról van szó.

Ugyan akkor referált a' Magyar nyelv terjesztésére nézve kirendelt küldöttség. Javallatai többek közt ezek:

1.) Miután a' magyar törvény eredeti:¹⁶ a' Cancellariának is egyedül magyarul kellene felírásokat küldeni.

2.) Magyar iskolákat állítani az idegen ajkú lakosok közt.

3.) Az olához közt állítandó magyar iskolatanítók számára praeparandiát állítani Nagy Károlyban. Elfogadtattak, 's az időtől fogva felírásainkat egyedül magyarul írjuk; 's bár a' Cancellaria által a' deák textus' odatételére megintettünk is: de Junius 27idiki közgyűlésünkben előbbi végzés mellett maradánk.

A' Praeparandiát pro tempore Szatmárott állítottuk fel.

Májusi közgyűlésünkben a' Kamara' bíraskodását a' sópraeparicátorok ellen¹⁷ újolag el nem ismerte Megyénk.

Junius 27dikén referáltak a' követek,¹⁸ tűzzel és szabadelműleg. Érintették a' vallásügyet, az örökös megváltást, a' Városok szavazati jogát stb. Jelentések küldöttségnek adatott ki, hogy belőle azokat, mik a' jövő országgyűlésre a' követeknek útasításul adandók lehetnek, kiszemelje. E' küldöttség September 4dikén referál.

Ugyan akkor érkezett meg régi megromlott pecsétünk helyett az újolag metczett; mely az előbbtől abban különböz, hogy a' körül írás így áll: *Szatmár Vármegye' pecsétje. 1835.* Ezen magyaros pecséttel ugyan azon gyűlésünkben élni el is kezdtünk.

Öllelek változatlan barátsággal.

Kölcsey.

Kossuth, aki ezt a levelet feltehetőleg csak nagy késéssel kapta kézhez, szeptember 6-án válaszolt Kölcseynek. Leveléhez, amelyet nem ismerünk, csatolta a vármegyékhez szóló, fentebb már említett körlevél egy újabb példányát is. Kölcseyhez (amint szeptember 20-i válaszában elmondja) ez a küldemény csak szeptember 16-án – tehát jóval a szeptember 4–6. között lezajlott negyedévi megyegyűlés után – jutott el. A Törvényhatósági Tudósítások eltiltásának ügyét ezért megfelelő információk hiányában nem is terjeszthette a vármegye fóruma elé. Annál nagyobb nyomatókat kapott viszont a megyegyűlésen az országgyűlési ifjak dolga, „Közelebbi gyűlésünkön legfontosabb tárgy vala az ifjaké” – szögezi le a Kossuthhoz intézett szeptember 20-i Kölcsey-levél.¹⁹ A megyegyűlésen elhatározott, Lovassyék letartóztatása ellen tiltakozó felirat, amelyet nyilván Kölcsey szövegezett, jelenleg nem ismeretes, tartalmát csak a szóban forgó levél közléseiből következtethetjük ki. A levélben Kölcsey hírt adott néhány újabb megyei fejleményről (így a megyei könyvtár létesítéséről) is, és erőteljesen sürgette az ifjak ügyével kapcsolatos további, részletes tájékoztatást: „Azonban, hogy decemberi gyűlésünkön ez ügyben ismét valamit s már egyszer valami jót tegyünk, szükség, tudósításaitokkal bennünket támogatassatok. Azért könyörgök, mindent, amit e tárgyban hitelesen megtudnod lehet, velem közölni méltóztatással.”

Kossuth eleget tett a kérésnek, és Szatmár megyébe is elküldte annak a szeptember 8-ról keltezett – és másolatokban országszerte terjesztett – beadványnak egy példányát, amelyet Lovassy László

¹⁶ Az ellenzéknek a magyar nyelv államnyelvvé tételéért folytatott harca az 1832/36-i országgyűlés során bizonyos korlátozott eredményeket hozott. Az 1836:3 tc. a két nyelven (latinul és magyarul) szerkesztett törvények hiteles szövegének a magyart jelentette ki, s többek között azt is kimondta, hogy a királyi Tábla előtt magyarul lehet pert kezdeni. Ezekre a rendelkezésekre hivatkozva, számos vármegye tért át a felsőbb kormányzervekkel való írásbeli érintkezésben az addig alkalmazott latinról a magyar nyelv használatára.

¹⁷ Az 1832/36-i országgyűlés napirendjére tűzött „előleges sérelmek” között szerepelt a rendeknek az a követelése, hogy a sókihágások ügyében való bíraskodást vegyék ki az addig azt törvénytelenül gyakorló királyi kamarai tisztviselők kezéből, és utalják a rendes törvényszékek hatáskörébe. Az országgyűlésen ebben a kérdésben ismételt üzenetváltásokra került sor az alsótábla és a fennálló állapotot védelmező főrendi tábla között. Lásd KOSSUTH Lajos: Országgyűlési Tudósítások. Sajtó alá rendezte: BARTA István. V. Bp. 1961. 290., 322., 367., 387., 415., 449., 489., 526.

¹⁸ Az országgyűlés eredményeiről számoltak be a megye (Kölcsey és Eötvös Mihály lemondása után megválasztott) követei: Darvas Ferenc és Becsky Károly.

¹⁹ Lásd Kölcsey ÖM III. 746–751.

apjának: Lovassy Istvánnak nevében intézett a királyi fiskushoz.²⁰ Ez az irás, amelyet a fiskus később, Kossuth perének előkészítése során a maga szemszögéből nem alaptalanul minősített igazgatónak, nagy jogászi felkészültséggel mutatta ki az eljárás törvénytelen voltát, s egyszersmind az érzelmeire is apellálva szenvedélyes hangon panaszolta fel a foglyok osztályrészéül jutó bánásmód bizonyos vonásait. Kossuth eközben saját ügyében sem maradt tétlen. Az október 2-án megkapott újabb, az előzőnél szigorúbb hangú végzésre, amely – büntetést helyezve kilátásba – másodszor is eltiltotta a Törvényhatósági Tudósítások kiadásától, október 5-én önérzetes hangú válaszirattal reagált, és annak kópiáit (a végzés másolatával együtt) a korábbihoz hasonló jellegű körlevél kíséretében a vármegyéknek is szétküldte.²¹ Mindezeknek a dokumentumoknak a birtokában tények és argumentumok gazdag fegyvertárával rendelkezett a Szatmár megyei liberális tábor, amely a soron következő december 12-i közgyűlésen újból napirendre tűzte a kormányzat törvénytörő akcióinak (mégpedig ezúttal mind a Lovassyék, mind a Kossuth ellen fogamatositott intézkedéseknek) kérdését. Az eredményről a közgyűlés állásfoglalását kifejező tiltakozó iratok egész sora – amellyel a megye gyakorlatilag a számára adott lehetőségek összességét kimerítette – tanúskodik. Kölcsey alábbi levele (kézirattári jelzete: Ms 4849/156), amely az ifjak és Kossuth ügyén kívül más megvitatott kérdésekre is kiterjeszkedik, tömören összegezi a közgyűlésen történeteket.

NKárol, December 15.
1836.

Kedves barátom, e' héten, 12dikban, olvastuk fel az öreg Lovasy' folyamodását, általad gyönyörűen dolgozva, olvastuk fel két rendbeli folyamodásaidat saját levelezési ügyedben. Mind kettőben mire mehettünk, azt ez ide zárt két felírás, 's a' H. Tanácshoz, 's Pest Megyéhez írt levelek, 's a' folyamodásokra tett jegyzőkönyvi határozat tudatni fogja veled. Te tehát, ha erőszak levelezésedet semmivé nem teendí, Megyének' nevére is küldeni fogsz leveleket; 's egyszermind bennem a' Megye' parancsolatánál fogva hivatalos levelezőre találtál. E' pillanatban, a' Pestre menő alkalom' nem várakozása miatt sokat nem írhatok, csak e' sub lecta notariali²² kiadott jegyzőkönyvi kivonatot, 's említett felírásokat és leveleket küldhetem. Egyébiránt mindezek nagy, azaz köz megegyezéssel, minden oppositio nélkül végeztek; következőleg semmi nevezetes vitatások nem létek helyet.

Valamint ezen felírások, úgy minden, a' mit a' Cancellariahoz küldünk, magyarul íratik. A' Cancellaria Decretumaiban felírásunk tárgyára felelet adatik, 's utána tétetik a' Clausula: *Caeterum quoad idioma* stb.²³

A' vallás' dolga legnagyobb baj. Hat heti Censura alá senkit nem engedünk. De a' szegény vallási kérdés alatt valók szenvednek. Mert a' protestans papok nem merik őket híveik közé venni; sőt a' Calvinista egyik tractualis fő Curator félelmét²⁴ – a' Megyei végzést e' tárgyban elfogadni – kijelentvén, nem pirult a' Megyét írásban kérni, a' királyi resolútiók telyesítésére. Kérelmét roszallottuk, a' protestans község' nevében írottak el nem ismertük; de Nyolczvan éves feje azt tevé, hogy vele keményebben nem bántunk.

Megyénk új épületének alapja letéteztet; 's az épület jövő évben fedél alá jövend.

Casinónk a' folyó évi sok gyűladások, földrengések, és cholera miatt, melly három csapás e' szegény várost keserűen ostorozta, e' télen nem létesült, de tavasszal létesülni fog; 's akkor bővebb tudósítást adandok róla.

²⁰ Szövegét lásd KLÖM VI. 492–501.

²¹ A válaszirat és a körlevél szövegét lásd KLÖM VI. 505–512., 514–515.

²² Jegyzői hitelesítéssel.

²³ Egyébként, ami a nyelvet illeti.

²⁴ Kölcsey már előző, szeptember 20-i levelében is elpanaszolta Kossuthnak, hogy a szatmári református egyházmegye főgondnoka és papsága hideg közönnyel szemléli az ellenzéknek a vallás-szabadság biztosítása érdekében tett erőfeszítéseit. (Kölcsey ÖM III. 749–750.)

E' levél a' Gróf Károli levéltáskájával indul Pestre Bártfayhoz; 's ezen útát ismét ajánlom Neked, 's kérek, hogy leveleiddel olykor meglátogatni sziveskedjél. Ohajtanék mind az ifjakrol, mind levelezésed' sorsáról minél hamarabb tudósítani. Öllelek változatlan barátsággal.

Kölcsey.

Mindazok a megyegyűlési iratok, amelyeket Kölcsey levelének mellékleteiként sorol fel, megtalálhatók – más kéz írásával, de általa aláírva – az MTA Könyvtára Kézirattárának anyagában. A Kossuth ügyében az uralkodóhoz intézett felirat szövege már hosszabb ideje ismert.²⁵ Az ifjak mellett kiálló, ugyancsak a királynak adresszált feliratot Czigány Lóránt adta közre annak a nyomtatványnak alapján, amelyet ő fedezett fel a British Museum anyagában.²⁶ A feliratnak a cenzúra megkerülésével történő kinyomtatását – az összes vármegyéknek való megküldés céljából – szintén a december 12-i megyegyűlés rendelte el.²⁷ Mint a Kancellária által ez ügyben később lefolytatott vizsgálat kiderítette, a megyei tisztviselők a cenzor tiltakozása ellenére kényszerítették Gönyei Gábor nagykarolyi nyomdászt a kinyomtatásra.²⁸ Kölcseynek Bártfay Lászlóhoz szóló december 15-i (a fenti levéllel egy napon kelt és azzal együtt elküldött) levele ennyit mond erről: „Mi itt gyűlést tartunk. Az elfogott ifjak ügyében másodízben írtunk fel. Felírásunk nyomtatni fog; de csak jövő héten lesz készen. A táska holnapután indul, de a levélnek holnap délelőtt kézhez kell adnia, hogy el ne késsék: így csak egy írott példányom van, mit Pestre küldhetek. Ezt a Kossuth adresse alatt megtaláljátok, s ha tetszik, olvashatjátok.”²⁹ Az e sorokban említett, Kossuthnak küldött „egy írott példány” kétségkívül azonos azzal, amelyet jelenleg az MTA Könyvtárának Kézirattára Ms 4849/151. sz. alatt őriz, s amelyen kívül mindmáig egyetlen kéziratos példány sem bukkant fel. Ami a nyomtatványokat illeti, azok túlnyomó része nem juthatott el rendeltetési helyére. Mint Barta István írja: „Szatmár megye nyomtatott körlevelének és feliratának 40 postára adott példányát a nagykarolyi postamester a kapott rendelkezéseknek megfelelően visszatartotta, egy példányt pedig felküldött belőle a Kancelláriának. A postamester 1837. jan. 3-án azt az utasítást kapta, hogy a többi példányt is küldje be a kancelláriának.”³⁰ Ezek a példányok – ha ugyan nem semmisítették meg őket – feltehetőleg elkallódtak. A Londonban őrzött és a British Museumba Waltherr Lászlónak, a Károlyi-család levéltárosának hagyatékából vétel útján került példányt nyilván nem bízták postára, hanem – akárcsak a fentebb közölt és jó néhány más Kölcsey-levelet – „Gróf Károli levéltáskájával” (azaz a szatmári Károlyi-birtokok és a gr. Károlyi György pesti rezidenciája közötti rendszeres levélforgalmat lebonyolító uradalmi alkalmazott útján) juttatták el Pestre.

Kölcsey levele egyetlen szóval sem céloz arra, mekkora része volt neki magának a december 12-i megyegyűlésen történetekben, és azt sem említi, hogy az uralkodóhoz intézett feliratokat ő fogalmazta. A levélíró egyéniségének és számos más, saját szerepe fölött ugyanilyen hallgatással átsikló megnyilatkozásának ismeretében nem lepődhetünk meg ezen a tartózkodáson. Annál egyértelműbb formában szögezi le viszont Kölcsey szerzőségét Kossuth a Törvényhatósági Tudósítások lapjain. Az 1837. január 29-i dátumú 16. számban ezt olvashatjuk: „Szatmár az ifjak ügyében másodszor felírt, a felírást Kölcsey tette fel.”³¹ Az 1837. március 17-ről keltezett 19. szám pedig arról tájékoztat, hogy a Kossuth védelmében síkra szálló felirat, „szintúgy mint az ifjak dolgában Kölcseynek tollából” való.³²

A megyegyűlésen elfogadott másik két dokumentumról: a Helytartótanácsnak, ill. Pest vármegyének küldött levelekről szólva, Kossuth kéziratossága nem utal Kölcsey szerzőségére. Mégis igen valószínűnek látszik, hogy ezeken a leveleken sem csak az aláírás az övé, hanem főjegyzői minőségében megszövegezésüket is ő végezte. Indokolt tehát, hogy itt – az MTA Könyvtárának Kézirattárában található példányok alapján – ezeket is közreadjuk. Elsőként álljon itt a Helytartótanácsnak írt levél.³³

²⁵ Lásd Kölcsey ÖM II. 320–324.

²⁶ CZIGÁNY LÓRÁNT: Kölcsey második felirata az ifjak ügyében. ITK 1964. 368–371.

²⁷ KLÖM VI. 952.

²⁸ Uo. 955.

²⁹ Kölcsey ÖM III. 761.

³⁰ KLÖM VI. 952. (jegyzet)

³¹ KLÖM VI. 904.

³² UO. 953.

³³ Jelzete: Ms 4849/153.

Helytartó Tanácsnak.

Fennséges 'sat Értésünkre esvén, hogy Kossuth Lajos hazánkfiának a' megyei közgyűlesekőről tudósító, 's a' nemzet köz örömére szélyel küldöztetni kezdett irott levelei, mind magányos polgári jogaink', mind országos alkotványi szabadságaink' sérelmével, már két ízben eltílatni rendeltettek: multhatatlan hazafiúi kötelességnek ismertük e' tárgyban ő Kir. Felségét, a' mi hüven szeretett Koronás Fejedelmünket, e' sérelem' orvoslására, alázatos felterjesztés utján megkérni.

De mivel az is köztudományra jött előttünk, miképen a' fen érdeklett sérelmes megtiltás mellett, a' kir. postahivatalokhoz utasítás is adatott, hogy említett hazánkfiának leveleit elfogadni, 's rendeltetésök' helyére szállítani ne bátorkodjanak: innen kellemetlen kénytelenségbe jövének, Cs. K. fő Hséged, 's a' NM. H Tanács elébe, ezen bánásmód miatt méltó panaszunkkal járulni; 's a' postahivatalokhoz adott sérelmes rendelés' megsemmisítéséért tartozó nagy tisztelettel könyörögni.

A' postahivatalok' hasznával élni, minden egyes polgárra egyformán kiterjedő jog, mind addig, mig a' polgár Király, haza, és embertársaira nézve veszélyes dolgokat nem teszen levelezése' tárgyaivá. 'S ha ezen joggal élehetés' megtiltása, a' magányos levelezések' legparányibb tárgyaira nézve is, igazsággal ellenkező lenne: mennél inkább annak kell állítanunk, midőn a' legnagyobb nyilvánossággal és törvényességgel történő tárgyak felől irt levelek' szélyel hordozása tagadtatik meg?

Telyes remény biztat bennünket, hogy Cs. K. Fő Herczegséged 's a' N. M. H Tanács illy világos igazságon alapuló alázatos kérelmünket figyelembe venni, 's a' fentérintett sérelmes rendelések' megsemmisítését eszközölni, 's említett hazámfija' személyében akadályok alá vetett levelezési jogainkat minden tekintetbe vissza állítatni méltóztatnak. NKároly 1836 Decembr. 12^d közgyűlésen

olv Kőlcsey Ferencz
főjegyző

A Pest vármegyének szóló levél szintén Kossuth és a Törvényhatósági Tudósítások ügyével kapcsolatos. A Pesten élő Kossuth ellen irányuló, a nádor által elrendelt intézkedéseket Pest megyének kellett végrehajtania. A már többször is említett eltíltó parancsot Dubraviczky Simon alispán utasítására Zlinszky János főszolgabíró adta át neki 1836. június 2-án. A Pest megyei nemesség ellenzéki érzelmű többsége azonban nem értett egyet ezzel az eljárással, amelyet a megyegyűlés június 15-én elfogadott határozata sérelmesnek minősített, és orvoslásért folyamodott a nádorhoz.³⁴ A szatmáriak levele ezért csupán a megye egyes tisztviselőinek viselkedését rója meg, magát Pest megyét rokonszenvérről és szolidaritásáról biztosítja. A levél (jelzete: Ms 4849/154) szövege a következő:

Pest, Pilis és Solt törvényesen egyesült Megyéknek

Kossuth Lajos hazánkfiának személyében a' levelezési jagon elkövetett alkotványos sérelem, egy kebelben sem indított nagyobb aggodalmat, mint Nagyságtokéban. Tudva van ország szerte, hogy Nagyságtok e' sérelem' orvoslásán milly hazafiúi buzgalommal igyekeztenek.

Ez okból lehetetlen kételkednünk, hogy azokkal, kik Tisztviselőik közül e' tetemes sérelem' eszközlésére magokat használtatni engedték, méltó nehézteléseket éreztetni el nem múltatták. Annyival inkább, mert azon Alispány, ki megyei úton kívül, sőt saját Megyéjének több ízben kijelentett világos értelme ellen Kossuth Lajos' levelezésének tárgyában, az eltíltó parancsolatot kiadni merészkedett; 's az a' szolgabíró, ki illy alkotvány elleni úton hozzá érkezett parancsolatot telyesíteni bátorzkodott, mind a' Megyét mellyet szolgálnak, mind a' megyei rendszert, mellyet – mint alkotványunk' talpkövet utolsó csepp vérökig oltalmazni tartoznának –, megsértették.

Annálfogva nem azért, hogy Nagyságtok saját Tisztviselőik által elkövetett vétekre figyelmeztessük, mire Nagyságtok hazafiúi szívének 's éles belátásának szüksége nincs, hanem sokkal inkább

³⁴ A Pest megyei közgyűlés vitájának és határozatának ismertetését lásd KLÖM VI. 640–642.

azért, hogy e' tárgyban Nagyságtokéhoz hasonló nézeteinket, 's tisztviselőik' méltatlan viselete iránti nehéztelésünket kijelentsük: érzelmeinket e' rokon barátsággal írt levelünkben Nagyságtokkal közölni, szükségesnek hittük.

Isten tartsa meg örökre azon fényt, mellyel Nagyságtok' tiszta hazafűsűsága az egész haza' szűne előtt ragyog; 's mellyet egy két embernek bár millyen viselete is meghomályosítani nem képes.

Nagykároiban December 12^{kén} 1836 tartatott Közgyűlésből.

olv Kőlcsey Ferencz
főjegyző.

A Kőlcsey leveléhez csatolt ötödik melléklet: a Kossuthot és kéziratoss lapját érintő megyegyűlési határozatokat tartalmazó jegyzőkönyvi kivonat esetében már jóval több kétség férhet hozzá, vajon ezúttal is tőle magától származó fogalmazvánnyal van-e dolgunk. Elvégre egy efféle irat elkészítése aligha tartozott a főjegyzőre, inkább valamelyik megyei aljegyző feladata lehetett. A teljesség kedvéért azonban ezt a dokumentumot (jelzete: Ms 4849/152) is közöljük:

6.

1836^d év December 12^{én} NKárolyban tartott Közgyűlésből

1.

Kosuth Lajos, több Megyék Táblabirája panaszosan előterjeszti, miképen ő, minekutánna a' közelebb múlt országgyűlés' dolgairól negyedfél évek alatt, az egész országnak 's magának a' Nagy Mgu Udvar Cancelláriának tudtával is levelezést folytatott volna, az orsz. gyűlés' végével több orsz. gyűlési követek felszollitására elhatározta magát, lakását Pestre venni, 's onnan a' Megyei közgyűléseken történendő dolgok felett hasonló, de mindég csak magános levelezést folytatni. Azonban e' törvényes szándékát telyesedésbe vévén, Pest Vgynek középponti Fő Sz. birája Zlinszky János által, bizonyos, állítólag felsőbb helyről vett parancs' következtésében törvénytelenül eltiltatott, mint ezt az említett Sz. birónak hozzá intézett, 's folyamodásához hiteles párban csatolt tilalmazó levele bizonyítja.

2.

Ugyanaz f. e. Octoberben költ folyamodásában ujjolag panaszolja, hogy miután az előbbi folyamodásban említett törvénytelen tilalomnak nem engedvén, elkezdett, 's az ország' megyéinek többsége által pártólt levelezését szakadatlanul folytatta, ugyan Octob. 2^{án} 's ugyan csak az említett Pest Vgyei Fő Sz. biró neve alatt, a' Pest Vgyei Első alispány' rendelkezésre kiadott tiltó levél által ujjolag eltiltatott; 's panaszos előadását, a' folyamodásához kapcsolólt tiltó levélnek, arra adott feleletének hiteles mászával erősíti.

Az egybegyűlt rendek, kik a' folyamodó Kossuth Lajosnak az Orsz. gyűlési tárgyak felett példás szorgalommal, hűséggel 's éles belátással folytatott levelezése által az egész haza' szűne előtt nyert érdemeit köszönettel ismerték meg, nem kevés örömmel fogadták azon ujjolag szándékának kijelentését is, hogy a' Megyei közgyűlésen történendő dolgokról hasonló levelezést fog kezdeni; – annyival inkább, mert számos évek óta fájdalmasan érzik, hogy midőn Europa' más nemzeteinek nem csak országgyűléseikről, de magános gyűlekezéseikről számtalan hirlapok által tudósítva vagynak, saját országos és Megyei gyűléseink' folytáról Magyar hirlapjainkban sincsen szó. Ez okból nem lehetett, hogy kedvetlenséggel ne vegyék azon eltiltást, melly egy előttök illy kellemetes levelezést akart csirájában elfojtani. 'S e' kedvetlenségeket nevelte annak meggondolása, hogy szabad polgárt szabadon és nyilván történő dolgok feletti levelezéstől eltiltani, a' polgári jussok ellen elkövetett nagy sérelem. 'S még nehezebb teszi e' sérelmet az, hogy e' magános levelezés' eltiltása oly szín alatt történt, mintha az valóságos időszaki irás lenne, mellyre a' *Censura iránt költ legfelsőbb szabjrendelések ki vagynak terjesztve*, holott a' censura nálunk törvénytelen szó, 's az 1791: 15^d tczk. Nemzetűnknek a' Sajtó szabadság iránti óhajtsát nyilván kifejezi.

Mindezeknél fogva meghatározatott: hogy e' tilalom által elkövetett alkotmányi sérelem a' Kir Felség elibe orvoslás végett felterjesztessék; Pest Vgyének pedig jelentessék ki azon neheztelés, mellyel Megyénk érez azon tett miatt, minélfogva a' Pest Vgyei első Alispány és középponti Fő Sz. bíró a' Megyei rendszer' nagy megsértésével, és saját lelkes Megyéjöknek két ízben nyilván kijelentett érzelmei ellen, e' törvénytelen tilalomra lépéseket tenni bátorokdtak.

Továbbá, mint hogy feljelentett az is, hogy a posta hivatalok Kossuth Lajos' leveleinek elfogadásától és széllyel hordozásától felsőbb parancsolat által eltiltattak: a' Nagy Mtgu Helytartó Tanács ezen sértő tilalom' megszüntetésére kéretni rendeltetett.

Vége, azon részvételnek, mellyel a' Rendek Kossuth Lajos' ügye iránt viseltetnek, nagyobb megbizonyítására határozatott: hogy Kossuth Lajos' törvényhatósági tudósításai előfizetés' utján a' Megyei RR' nevére Kende Zsigmond első Alispány által megrendeltessenek. A' Jegyző hivatal pedig oda útasítottott, hogy a' Megye' Közgyűlésein előforduló fontosabb tárgyakról azon többszer említett lapok' számára, gyűlésről gyűlésre hiteles tudósításokat szolgáltatasson.

Kölcsey Ferencz
főjegyző.

Kossuth nem hagyta kiaknázatlanul a Szatmárból vett, dokumentumokkal is hitelesített tájékoztatást, és ugyanúgy beillesztette a Törvényhatósági Tudósítások anyagába, ahogyan azt a Kölcsey előző leveleiből merített értesülésekkel is megtette. A Törvényhatósági Tudósítások huszonnégyszáma közül négyben találunk Szatmár megyei híreket. Az 1836. október 22-i 9. szám, valamint a december 18-i 13. szám az augusztus 20-i és szeptember 20-i Kölcsey-levelekben foglalt közléseket értékesíti. A 9. szám a *Rövid jegyzéke némely megyék végzéseinek* c. szakaszban a két levél egész információanyagának néhány mondatba sűrített összefoglalását adja.³⁵ Két, itt éppen csak érintett mozzanatra: a megyének a vallásüggyel kapcsolatos állásfoglalására és a megyei könyvtár alapításának történetére a 13. szám, amely Szatmárnak külön szakaszt szentel, hosszasan tér vissza.³⁶ Hasonló módon a kéziratos újságnak nem csupán egy, hanem két száma hasznosította a december 15-i Kölcsey-levelet is. (Az anyagok torlódása miatt Kossuthnak nemegyszer kellett ahhoz a megoldáshoz folyamodnia, hogy egy-egy fontosabb fejleményről először csak röviden adjon hírt, későbbre halaszta a részletes beszámolót.) Az 1837. január 29-i 16. szám néhány sorban summázza a december 12-i szatmári megyegyűlés végzéseit.³⁷ Az 1837. március 17-i 19. szám jelentős hányadát viszont éppen ezek töltik ki: itt – néhány kisebb rövidítéssel és a másolásból adódó pontatlansággal – szó szerinti formában olvashatjuk az ifjak ügyével és a Törvényhatósági Tudósítások dolgával foglalkozó feliratok, valamint a Pest vármegyének küldött levél szövegét.³⁸

Kossuth és Kölcsey utolsó levélváltására 1837-ben került sor, ám ennek már nem leljük nyomát a Törvényhatósági Tudósítások lapjain. Február 27-én hirdették ki a királyi Táblának az ifjak ügyében hozott (a fővádlottat: Lovassy Lászlót 10 évi börtönbüntetéssel sújtó) ítéletét, s Kossuth még ugyanezen a napon tollat fogott, hogy a hírt tudassa Kölcseyvel. Zaklatott lelkiállapotát híven tükröző, felháborodástól izzó levele,³⁹ amelyet természetesen nem postán küldött el, csak hetek múlva érkezett meg a címzetthez. (Ez utóbbi Kende Zsigmondnak írt március 27-i levelében említi: „Wesselényitől és Kossuthtól múlt héten vettem levelet.”⁴⁰) Lovassyék elítéléséről Kölcsey más forrásból szerzett értesülést – mégpedig éppen a tavaszi megyei közgyűlés napján. Ez alkalommal az ifjak ügye amúgy is újból szóba került, mert a Kancelláriának az 1836. szeptemberi felíratra adott, a megyét az ifjak melletti kiállása miatt megrovó válaszára a közgyűlés újabb – addigi véleménye mellett kitartó, de a táblai ítéletet még nem említő – felirattal reagált.⁴¹

³⁵ KLÖM VI. 777.

³⁶ Uo. 848–849.

³⁷ Uo. 904–905.

³⁸ Uo. 950–955.

³⁹ Uo. 569–571. (A levelet Kossuth – tollhiba folytán – február 17-ről keltezte.) ATGAB

⁴⁰ Kölcsey ÖM III. 776.

⁴¹ Szövegét lásd Kölcsey ÖM II. 327–329.

Minderről Kölcsey április 25-i (a február 27-i levélre válaszoló) levelében számolt be Kossuthnak: „Március 6-iki közgyűlésünkre érkezett meg a kancellária dorgáló levele az ifjak ügyében tett első felírásunkra. A dorgálás ugyanaz, mely több megyéhez is érkezett. Darvay indítványt tett, hogy újabban is írjunk fel. . . Rövid vitatás után a többség újabb felírást végzett. . . A kir. tábla ítéletei ezen végzés napjának estjén érkeztek meg. Megdöbbenésem a váratlan igazságtalanságon nagy volt. Tanácsosnak tartám a felírást az aznapi végzés szerint készíteni el; s az ítéleteket jövő közgyűlésre hagyni fel, hogy lássam: több megyék mint kezdenek cselekedni. Azért kérek tőled kimerítő tudósítást; mert én ez elszigetelésben itt keveset tudok meg.”⁴²

Kossuth ezt a kérést május 5-én bekövetkezett elfogatása miatt már nem teljesíthette. A Szatmár megyei nemesség újabb ellenzéki szellemű megnyilatkozását viszont éppen az ő sorsa fölött érzett aggodalom váltotta ki. A következő, június 6-án tartott megyei közgyűlés – Pest megye ilyen értelmű kezdeményezéséhez csatlakozva – végzésben és a végzésen alapuló, az uralkodónak küldött felíratban sürgette Kossuth szabadon bocsátását és a nemzet sérelmeinek orvoslására hivatott országgyűlés mielőbbi összehívását. A két irat közül egyelőre csupán a – már több ízben is publikált – végzést⁴³ ismeri a Kölcsey-filológia, a nyilvánvalóan ugyancsak általa szövegezett felírat még nem került elő.

Az életéből ezután még hátralévő ötnegyed évben Kölcsey – bár a birtokával kapcsolatos, egyik rokonának intrikáiból származó bonyodalmak is sok elfoglaltsággal terhelték meg – továbbra is szoros kapcsolatban maradt a közélettel. Wesselényi védőiratának megszerkesztésében való részvétele csupán egyik, de nem egyedüli bizonyosága ennek az aktivitásnak. Az ellenzék egyik neves személyisége: Lónyay Gábor a címzettje az alább közlendő utolsó, 1838 júniusában írt levélnek is. Szövege nem utal közvetlenül az időszerű politikai eseményekre; burkoltabb, áttételes formában mégis érdekes kortörténeti vonatkozásokat rejt magában.

Efféle korferstő mozzanat már az az indoklás is, amellyel a levél szűkszavúságát, a voltaképpeni tárgyon túlmenő közlésektől való tartózkodását motíválja: ti., hogy levelét postán küldi „s postán a levelek idegen szemek elől biztosítva nincsenek”. A bécsi rendőrmisztérium ügynökei által gyakorolt levélcenzúra működésével a kortársaknak állandóan számolniuk kellett. „Ekkor már általános szokás volt, hogy a kormány előtt gyanús személyek által írt vagy címükre küldött leveleket a postamesterek, akik kivétel nélkül a titkos szolgálat emberei voltak, felbontották és vagy lemasolták, vagy elsikkasztották és Bécsbe küldték.”⁴⁴ Kölcsey személyére és tevékenységére ez a hálózat nyilvánvalóan különös figyelmet fordított. Tudták ezt elvbarátai is, amint ez Kossuth egyik (1836. július 21-i) hozzá írt levelének alábbi soraiból kitetszik: „Megléhet egy jó alkalmat veszítettem, mellyel bizton írhatnék, most pedig postára kell szorulnom, hol a pecsét szentsége sem szent, hol a gyalázatos férges a házi s baráti gyengéd viszonyok ártatlan titkaiba is befűrték magukat, s hol (alkalmasint). . . a tölgy s borostyánkoszorús Kölcsey név contrebant (= tilott áru, csempészáru O. A.)”⁴⁵ A magyar Kölcsey egy másik – nem postán továbbított – levelében egyértelműen fejtette ki, hogy a kiéleződött politikai helyzet ebben a vonatkozásban fokozott óvatosságot tanácsol: „Mióta az üldözés napjai beállottak, postára nem örömet bízom leveleimet. Van az embereknek bizonyos faja, mely a más pecsété alá orrát ütögetni nagyon szereti s igen jártas a tudományban: a legártatlanabb, legegyszerűbb szavaknak is veszedelmes értelmet tulajdonítani. Ezen fajjal találkozást kerülni kell; nem félelemből; mert miért féljen az, kit önvád nem terhel? de azért mivel senki sem láthatja örömmel, ha bizodalmas, csak baráti füleknek szánt beszédei után idegen, nyomorult férges leszkódnak.”⁴⁶

Kölcsey és Lónyay Gábor kapcsolatára vonatkozólag az alábbi levélen kívül – bár ennek egész hangneme és kiváltképpen a címzett tegezése szívélyes viszonyra enged következtetni – egyéb dokumentumokat nem ismerünk. Kölcsey más leveleiben Lónyay Gábor neve nem fordul elő. Az 1832/36-i országgyűlés követeinek sorában mindkettőjükkel találkozunk. Itt azonban mégsem kerülhettek ismeretségbe, mert Kölcsey az országgyűlés első, Lónyay pedig – akit 1835 márciusában, tehát már Kölcsey lemondása és távozása után választottak meg Zemplén megye követévé – második felén

⁴² Kölcsey ÖM III. 780.

⁴³ Kölcsey ÖM II. 330–335.

⁴⁴ BARTA István jegyzete KLÖM VI. 402.

⁴⁵ KLÖM VI. 481.

⁴⁶ Kölcsey ÖM III. 809–810.

volt jelen. De – amint újabb történetírásunk kimutatta – a kor politikai mozgalmában, a liberális elvek elterjesztésében már ezt megelőzően is komoly szerepe volt. Zemplén megyében ő körülötte csoportosultak a reformeszmék hívei. Lónyay „itt az ország északkeleti szögletében ugyanazt a szerepet tölti be, mint Széchenyi a maga főrangú körében, vagy a fiatal Károlyi György a szatmári ellenzék, Kölcsey és a reá hallgató fiatalok számára... Tekintélyes vagyona és magas színvonalú, korszerű műveltsége révén ő a zempléni fiatalok vezére...”⁴⁷ Ezek közé a zempléni fiatalok közé tartozott Kossuth is, akinek politikai pályafutását Lónyay is egyengette: „Lónyay volt Kossuth országgyűlésre távozásának s az Országgyűlési Tudósítások létrejöttének legfontosabb előmozdítója.”⁴⁸ Lónyayhoz fordult a már Pozsonyban tevékenykedő Kossuth 1835. március 3-i levelében azzal az elképzeléssel, hogy – miután Zemplén megye egyik országgyűlési követének széke éppen megüresedett – Zemplénnek kellene Kölcseyt (más megyebeli volta ellenére is) az országgyűlésre visszaküldenie: „... nem lehet é, hogy Hazánkban ama keserves sebjét, melyet Szathmár sújta, Zemplén megorvosolja?”⁴⁹ Ám a tervről a kormányzat is tudomást szerzett, és mindent elkövetett megghiúsítására – még azon az áron is, hogy beletörődött (mint „kisebbik rosszba”) Lónyay Gábor követté választásába.⁵⁰

Kölcsey alábbi levele egy Szintay nevű fiatal ügyvédet ajánl Lónyay figyelmébe, aki „az országgyűlési ifjak közt is magát dicséretesen tünteté ki”. Az ő neve is előfordult már közleményünkben – hiszen minden bizonnyal ugyanarról a Szintayról van szó, aki az országgyűlésről véglegesen távozó Kölcseyhez Köpcsenynél „az ifjúság nevében... érzékenyen komoly búcsúbeszédet” intézett. Nincsenek adataink arról, vajon sikerült-e Szintay Józsefnek elnyernie az áhított ügyési helyet a zempléni Lónyay-uradalomban. Azt viszont tudjuk, hogy az 1840-es években nem Zemplénben, hanem Beregben működött mint a megye tisztí főügyésze. Bereg megye követe volt – Lónyay Gábor unokaöccsével: Lónyai Menyhérttel együtt – az utolsó rendi országgyűlésen is, ahol követtársához hasonlóan az ellenzék mérsékelt szárnyához tartozott.⁵¹ 1848-ban Bereg megye kászonyi kerületében választották képviselővé. 1848 októberétől 1849 májusáig Bereg megye kormánybiztosa volt; ekkor a forradalmi kormány a hétszemélyes főtörvényszék bírójává nevezte ki.⁵² További életútját nem ismerjük.

Kölcsey levele az Országos Levéltárban, a Lónyay-család iratai között található (jelzete: P 458. 6. csomó 8. tétel).⁵³ Címzése: Tekintetes Nagylónyai Lónyay Gábor Urnak, több ns. Megyék' Tábla-bírójának tisztelettel. Dereghnyó.

7.

Cseke, Junius 4/1838

Kedves Barátom,

E' levél az ajánló levelek' sorába tartozik; pedig az illyeneknek ellensége vagyok; mert az ajánló levél rend szerént mind az íróra, mind az elfogadóra nézve boszantó. Most azonban az én szeretett barátom, Eötvös Mihály' kívánságának ellent állanom nem lehetett, ki azt hiszi, hogy Szintay nevű fiatal ügyvédet, ki szolgálatodba, az itt megürült uradalmi ügyészhelyre, lépni nagyon ohajt, Neked ajánlani csak azért is kell; mivel ez ifjú az országgyűlési ifjak közt is magát dicséretesen tünteté ki; 's itt

⁴⁷ BARTA István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. 100–101. Lásd még ERDMANN Gyula: Lónyay Gábor naplója. Századok 1976. 914–55.

⁴⁸ Uo. 105.

⁴⁹ KLÓM VI. 438.

⁵⁰ BARTA István jegyzete uo.

⁵¹ Lásd erre nézve: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Sajtó alá rendezte: BARTA István. Bp. 1951. 521., 524.

⁵² Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. rész. Sajtó alá rendezte: BARTA István. Bp. 1953. 995.

⁵³ Az anyag részletes leltárát lásd: Magyar Országos Levéltár P szekció. Kisebb családi és személyi fondok. Összeállították: BAKÁCS István és DÁVID Lászlóné. Bp. 1969. (A Kölcsey levelét regisztráló tételt a kiadvány 28. lapján találtuk.)

a' mi megyénkben is általánosan szerettetik. Azon reményben, hogy az említett ifjú eddigi dicséretes viseletét mind végig megtartandja, bátor vagyok tehát őt kegyességbe ajánlani, azon kérelemmel, hogy ha a' megürült ügyészi helyet még másnak nem engedéd, vagy más kinézéseid nincsenek, méltóztassál őt szolgálatodba felvenni.

Mínt hogy e' levél postán megyen; 's postán a' levelek idegen szemek elől biztosítva nincsenek; 's olly sokan vagynak, kik a' legártatlanabb kifejezéseknek is bal magyarázatot kölcsönözni szeretnek: ez oka, hogy semmi egyebet ide nem írok. Őllek változatlan barátsággal, 's kérek, hogy rólam ollykor emlékezzél!

barátod: Kölcsey Ferencz

JULOW VIKTOR: ÁRKÁDIA KÖRÜL

Bp. 1975. Szépirodalmi K. 316. 1.

A tanulmánykötet címével a debreceni egyetem tanára az egykori zajos vitára utal, amely csak látszólag Csokonai megítélése ügyében tört ki; valójában mélyebben gyökerező ellentéteket tárt föl, esztétikai, irodalompolitikai, nyelvészeti, illetve a szó szoros értelmében vett *világnézeti* különbségekre derített fényt a XIX. század első évtizedében. A nyelvújítás diadalra jutásával, Kazinczy példamutatóan bölcs ortológus-neológus-cikkével nem zárult le a polémia, Kazinczy és Csokonai értékelése mindig túlmutatott önmagán. A népi írók egy részének Kazinczy-ellenessége pedig már nem is annyira Kazinczynak, „a tekintélyes ifjúnak”, a „németes”-ként számon tartott írónak szólt, mint inkább utódainak, a nyomában járóknak.

Julow nem akarja fölüjítani a vitát, csak ismét kérdezni evidensnek tartott tényekről; új megvilágításba akarja helyezni az oly egyértelműen elítélt Debrecen szerepét a XVIII. század végén, a XIX. század elején. A tét Kazinczy korában, Csokonai és Debrecen megítélése körül – nem volt kisebb, mint a magyar irodalom, a magyar irodalmi tudat, az esztétikai gondolkodás jövője, amely akkor sem (és ma sem!) választható el a társadalmi gondolkodás, a nemzeti tudat lényegétől. Julow Viktor perújító, a vitát tudatosan vállaló és kihívni szándékozó tanulmányai az elevenbe vágnak; megkérdőjelezi azt, hogy feltétlen Debrecen (Csokonai és Fazekas Debrecene) volt-e az árkádiai pörben az alperes. Azt persze ő is tudja – sőt, mindenkinél jobban tudja –, hogy a magyar jakobinusok mozgalmának bukása utáni Debrecen nem azonos a XVIII. század közepének magas színvonalú Debrecenével, s a Kazinczy által kárhözhatott „mendikáns tónus” nem azonos Csokonai lírájával, amelynek igazi értékeit elsőként mégiscsak Kazinczy ismerte föl. Igaz, Kazinczy véleménye fokozatosan, éppen az árkádiai pör folyamán mind kedvezőtlenebbé vált, mivel irodalmi fejlődésünk kárára, Csokonai

már szinte ürügy lett; nem Csokonai értékeléséről, hanem a legjobb esetben a nyelvújításról, az új költészet szemléletről, az esztétikai-kritikai elvek újfajta rendszeréről volt szó. A vita folyamán még az egyébként józan Fazekas Mihály is leírt olyat, amit jobb lett volna nem leírnia (mikor pl. a volt debreceni diák, a magyar irodalmat a német és osztrák sajtóban fáradhatatlanul népszerűsítő Rummy Károly Györgyöt „bérelt tót”-nak nevezte). De éppen így, túlzásaival és személyeskedéseivel tanulságos e vita. Más kérdés, hogy nem elrettentő tanulságul szolgált.

E tanulmánykötet azok közül a – maradandó értékű – könyvek közül való, amelyek tehát vitára hívnak, mert Julow irodalmunk vitatott helyeit újszerűen közelíti meg, mert nem elégzik meg az elfogadott megállapítások ismételtetésével, mert újra végigjárja a mások által többször megtett utat, s útja során figyelmesen szemlélődve, észreveszi mindazt, amit mások figyelemre sem méltattak. Olyan tudós Julow Viktor, aki mindig a versből, a költői életműből indul ki, s hol egy adott vers, hol egy költői pályaszakasz, hol az egész költői életmű tanulságaiból vonja le általánosító megjegyzéseit. Ilyenformán az eszmétörténet háttérbe kerül nála, irodalmat magyarázó-értelmező módszere az elemzés, a verssorok, szerkezetek, a verselemek tüzetesebb megvilágítása. A műre igyekszik koncentrálni, a mű egészére vagy egyes – általa dominánsnak, jellemzőnek vélt – részleteire, finom megállapításai jó ízlésű versértőről, a verset átélő és a vers világába magát teljesen beleélni tudó irodalomtörténészről tanúskodnak. Nála a közép-pontban a vers áll, s a versen keresztül a költői életmű. Legjobb és legszebben megírt tanulmányai a versek értő elemzései. Julow három költő köré csoportosítja mondanivalóját: Balassi, Csokonai és Fazekas köré. Balassi *Katonaénekét* és Margaréta-énekét igyekszik közelebb hozni a mai olvasóhoz, hogy a Balassi-strófa ritmikájáról

és eredetének kérdéséről kifejtse véleményét. Még tanulságosabb, ahogy Csokonai életművét járja körül. Előbb a „debreceni felvilágosodás” problémáiról értekezik, bemutatva, hogy az a környezet, amelyből Csokonai és Fazekas kiemelkedett, mennyire jelentett külön szint, egyéni árnyalatot a magyar felvilágosodás (stílus) irányzatokban oly gazdag színskáláján. Szauder József és Sinkó Ervin könyvéről közölt bírálatában a maga Csokonai- és klasszicizmus-felfogását méri a vele oly sokban rokon és olyannyira eltérő felfogásokhoz. Az akadémiai kézikönyvbe írott Csokonai-fejezetet védi meg *Talányos Csokonai–tragikus Csokonai* című dolgozatában a néhány érdekes szempontot fölvető Juhász Gézával szemben, *Csokonai stílus-szintéziséhez* című nagyszabású dolgozata újszerűen minősíti a rendkívül gazdag Csokonai-stílus rétegződését, Csokonai egyik kedvelt olvasmányának, Pope „furcsa vítezi versezeté”-nek, a *Fürtrablsnak* megtalálja egy eleddig ismeretlen magyar fordítását, majd kitekint a Csokonai-utóéletre, a Csokonai-hagyomány változására *Csokonai és Petőfi között* című tanulmányában. Csokonai jobb megértését is segítik a Fazekas-tanulmányok, az összefoglaló jellegű *Fazekas Mihály, a bravúros versmagyarázat, a Nyári esti dal* elemzése, a *Lúdas Matyi évezredek* című, motívumeredetet, változatokat föltáró filológiai mestermű, illetve a Csokonai-nyelvezet értékeléséhez is szükséges *Magyar Fűvészkönyv* műhelyébe bepillantó dolgozat.

E sokirányú, több megközelítési módot felhasználó igyekezet mindig a versre, a költői életműre irányul. S amilyen kiváló segítség e módszer (illetve e több irányú módszer) az egyes versek, esetleg költői pályaszakaszok helyének kijelöléséhez a költő összes műveinek, sőt a kor költészetének összefüggéseiben, oly sok veszélyt is rejteget: ugyanakkor lehetővé teszi az elemzett vers, illetve verselemek függetlenségét e nagyobb összefüggésektől. Ezért nem egészen meggyőző mindaz az egyébként rendkívül érdekes sugalmazása Julownak, amely Csokonai manierizmusát és barokkját állítja a költő egyes korszakairak középpontjába. Nem Julow alaptételével van vitám, hogy tudniillik Csokonai irodalmunk páratlan stíluszintetizálója. Valóban, szinte Balassi óta ő az első lírikusunk, aki képes volt mindenféle költői árnyalat megszólaltatására; aki tudatosan használta az európai költészet oly sokfajta múltbéli és saját korabeli eredményét; akinek életművében hagyomány és újítás

harmonikusan cseng össze (ezúttal csak a „nagy” versekre gondolok); aki egyetlen életműben próbálta megvalósítani több évtized európai költészetének legjava eredményeit, persze, a magyar költészet lehetőségeihez és hagyományaihoz alkalmazva a kor költészetének újításait. De éppen azért, mert poeta doctus volt, aki szívesen eljátszott a „poétai mező” színes és olykor csak pillanatnyi becsű tüneményeivel is, a rezdüléseket is éreztetni tudó Csokonaiában a magam részéről sokkal egységesebb stílusú, kifejezés-készletű költőt látok, mint Julow. Nem tagadom (ellenkezőleg, Szauder József és Julow Viktor nyomán vallom), hogy Csokonait nem egy stílusirányzat mondhatja a magáénak. Az iskolás klasszicizmusból kinövő gyermekifjú előtt szívárványszínbén fénylett föl az európai költészetnek szinte valamennyi XVIII. századi iránya. De a hagyományok beépítése, a kísérletezés, a teljességre törekvés (amely feltétlenül Csokonai sajátja volt) nem egészen azonos a stílusirány maradéktalan megvalósításával. Ernst Robert Curtius joggal vonja kétségbe P. van Tieghem állítását, miszerint Goethe és Schiller előromantikuskok (Vorromantiker), mint Bilderdijk, Csokonai Vitéz és Niemcewicz. (Begriffsbestimmung der Klassik und Klassischen. Hg. von H. O. Burger, Darmstadt 1972. 32.). Julow egy manierista concettóként elemzett versrészletről például maga mondja, hogy költői hagyomány, Balassit idézve. Idézhetné Dantét is: „Mint zöld ág, melynek vége lobbog, másik vége forrva kezdene nyögni s kitoró bugyboréktól susterregne...”; de a szókincs, sőt a képkincs vizsgálata legalább annyi „szentimentális” jellemzőt tudna fölfedezni, mint manieristát. Nem vitás, hogy Csokonainál – főleg egyes verseiben – sok mindent tud találni a kutatás, de a kor költészetével (pl. Ányossal, Kisfaludy Sándorral vagy akár az egykorú osztrák és német költészetrel) összehasonlítva, a csokonais jellegzetességek egyike-másika korjellegzetességgé válik, s legfeljebb annak bemutatása marad a kutatóra, hogy Csokonai általában több, egyénibb, mint az idézett kortársak. A manierizmus egy bizonyos korszak többé-kevésbé uralkodó, (kor)stílusa; ami belőle igazán maradandó, tovább hagyományozódott, felszívódott az utókor irodalmába, módosulva élt tovább. A kor kontextusában az önmagukban manieristának vagy barokknak ható versrészletek legfeljebb egy költői hagyománynak az adott korhoz illeszkedő módosulásai.

Julow Viktor Balassi-dolgozatai is igen érdekesen és meggyőzően érvelnek a költő „modernsége” mellett, azaz a Balassi-versek élő hatásúak, a *Katonaének* „a magyar reneszánsz költészet csúcsteljesítménye”. Am Varjas Bélával egybehangzóan hangsúlyozza a vers manierista elemeit, „a csúcspontjára jutott, már-már túlérett reneszánsz mintegy utolsó, de leghatalmasabb erőfeszítését teszi itt a tökéletes Rend és Harmónia megvalósítására és megőrzésére”. Azt viszont nem tudom egészen elfogadni, hogy „a költemény kettős ritmusa az európai és magyar prózai hagyományokat egyesíti; rímelése kicsinyben egybefogja a magyar rím történetének alapvető lehetőségeit”. Vajon nem a mai vershallásunk felől közelítjük így meg Balassi verseit? Nem a mai hangsúlytörvényeket, ritmikai elméletet kényszerítjük rá egy esetleg más hangsúly- és időmérték-eloszlású versre? Finom versértésre vall Julow megállapítása: „A képeket kiválogató elv a *Katonaének* első versszakában (...) a vágató ló hátáról érintelt természet élménye, amelyből eltűnik minden részlet.” Csak hogy Balassi természeti képei nem a valóban látott-megfigyelt táj „realisztikus” ábrázolásával hitelesek, tájképeiben sok a sablon, s nem úgy élénkek Balassi tájainak színei, mint pl. a Petőfiéi. Balassi nem azt a tájat írja le, amit lát, tájképei nem olyan konkrétan fűződnek a tájélményhez, mint a már idézett Petőfiéi, s jellegükben még a Janus Pannoniuséitól is jelentékeny mértékben különböznek. S úgy érzem, hogy a fáradságos valószínűségszámítással kifejtett tétel a Balassi-versekben esetlegesen található x-formációról, illetve annak értelmezése nem egészen meggyőző, s nem érzem bizonyítottnak a tudatos költői szándékot sem e vonatkozásban. A számmisztika szerepéről Balassi lírájában – az újabb kutatások után – nem lehet kételkednünk, de a számmisztika körébe vágó új eredmények sem igazolják a kikövetkeztetett x-formációnak ezt a bizonyára véletlen előfordulását.

Julow Viktor tanulmánykötetét nem pusztán alkalmi dolgozatok gyűjteményének tartom, hanem egy jól körvonalazott álláspont, egy állandóan működő kutatókedv hűséges lenyomatának. Egy eredetien gondolkodó tudós polé-

mikus heve működteti e kutatókedvet, ösztönöz a kötetben fölvetett problémák tüzetes végiggondolására. Ott a legmeggyőzőbb Julow Viktor, ahol e polémikus hév, a nem mindennapi elemző készség, a szellemes érvelés és a szépirói vénáról tanúskodó stílus természetes közegében juthat kifejezésre. Ilyen tanulmány a *Csokonai és Petőfi között* című, amelynek a nagy debreceniekről, Budai Ézsaiásról, Sárvári Pálról, Szoboszlai Pap Istvánról készült „mini”-portréi mintaképei a tömör, a kutatást ösztönző, problémafelvető írásmódnak. Míg Szauder József a filozófia és a képzőművészet felé tágitotta szemhatárunkat, Julow Viktor a természettudományokra nyit kaput. Kitűnő *A debreceni felvilágosodás problémái* című programtervezése, amely a további kutatás irányát igyekszik kijelölni, bár itt Debrecen és más városok, főleg Debrecen és a német egyetemi városok párhuzamainak, eltéréseinek vizsgálata is célszerűnek tetszik. Nem árt a magyar nyelvújítás mozgalmát is valódi kereteiben szemlélnünk, azaz párhuzamba állítanunk a cseh, a szlovák, a román stb. nyelvújítással, s így könnyebben kiviláglik majd, mi volt az általánosan törvényszerű, és mi az eredetien hazai. S mintha feledésbe merült volna Thienemann Tivadarnak a német és a magyar nyelvújítást inkább a hatáskutatás módszerével konfrontáló, mégis alapvetően fontos könyve. Minden további elemzésnek e szempontok figyelembe vételével kell élnie, ezek nélkül még Debrecen szerepe sem tisztázható a nyelvújítás néhány évtizedében. S itt hadd hívjuk föl a figyelmet Richard Pražák jeles tanulmányára, amely a cseh nyelvész, J. Dobrovský és Kazinczy Ferenc párhuzamos szemléletével sok lényeges elemre derít fényt a cseh és a magyar nyelvi mozgalmak történetében.

Julow könyvének jellemzője, hogy gondolkodtat, vitára hív, még lezárt kérdések újragondolására is ösztönöz. Kiemelkedik az év könyvterméséből. Éppen avval, hogy nem lezárni, hanem föltárni igyekszik a kapukat, amelyeken új és új eredmények juthatnak be. Az új eredmények Julow leleményét, bűvárkodását dicsérik. Könyve izgalmas tudományos műhelyről tanúskodik.

Fried István

ROHONYI ZOLTÁN: A MAGYAR ROMANTIKA KEZDETEI

Bukarest, 1975. Kritérium K. 277 1.

A stílusok, irányok, áramlatok kutatása, összetevőik vizsgálata manapság mind erőteljesebben foglalkoztatja az irodalomtudományt. Ha alaposabban elgondolkozunk azon, hogy bizonyos elnevezéseket, szakmai terminusokat a múlt század óta úgyszólván naponta használunk és emlegetünk, s mégis ezeknek legáltalánosabb definíciós kísérletei is azon nyomban vitákat váltanak ki, rejtélyesnek érezzük ezt a jelenséget. Így vagyunk a romantikával is. Valaha, amikor a múlt század fordulója táján e fogalom felbukkant, még egyszerűen az új „keresztény” művészetet jelentette, az antik, elsősorban a görög művészettel való összevetésben, tehát végeredményben az európai kultúra két nagy korszaka közül az egyiket. Ezt a romantikáról szóló őskonceptiót azonban keresztettkék azok az irodalmi (és művészeti) törekvések, amelyek az antik hagyományok újraélesztésével a görög-római kulturális hagyaték alkotási elveire támaszkodva bontakoztattak ki egy új, de a példaképektől mégsem függetleníthető művészi gyakorlatot. A középkortól érvényes keresztény művészet nagyobb szabású elképzelését tehát az irodalmi ízlés és gyakorlat, az esztétikai gondolkodás történetének részletesebb vizsgálata azonnal megkérdőjelezte.

Az irodalomtörténet-írás a későbbiekben pontosabb képet rajzolt a romantikáról, de a fogalom keletkezésének és elterjedésének folyamán jelentkező értelmezés- és használatbeli ellentmondások már eleve óvatos nagyvonalúságra készítettek. A magyar romantika mint irodalmi korszak, irodalmi fejlődésünk egyik legjelentékenyebb periódusa. Sajátosságai közül lényegében kettő, a nemzeti és a történeti tematika emelkedett és érzelmileg átfűtött ábrázolása minősült romantikus vonásnak irodalomtörténet-írásunk legtöbb e kérdést érintő összefoglaló munkájában. Korántsem véletlenül: a magyar s a kelet-európai irodalmakban valóban e két vonás tartható számon úgy, mint megkülönböztető jellemvonás.

Mégis: Rohonyi Zoltán könyve arról tesz tanúságot, hogy a hagyományos koncepció, melynek történeti jogosultsága érthető, a romantikus irodalom számos összefüggését, kivált világnézeti forrásait, hátterét nem érzékelteti megnyugtatóan. Különösképpen az átmenet periódusa, annak jellegzetességei maradnak ki a fejlődésvonalatból, s ezzel – akarva-akaratlanul –

azok a szemléleti elemek is, melyek a romantikát az európai gondolkodáshoz kapcsolják. Pedig számos bizonyíték létezik abban a vonatkozásban, hogy a Schlegel-fivérek, Schelling és mások tevékenysége, más szóval az a világkép, amely filozofikus megfogalmazásban, művészi programban csakúgy kirajzolódik, mint egy új típusú, de ettől aligha elválasztható művészi gyakorlatban, Magyarországon már a tízes években visszhangra talál, elsősorban elméleti síkon, s némileg megelőzve azokat az irodalmi alkotásokat, amelyeket egyértelműen romantikusnak szoktunk nevezni. Csetri Lajos a Tiszatájban megjelent (1977.3.), Rohonyi könyvéről szóló kritikájában megjegyezte, hogy számos olyan vonás, amelyet szinte automatikusan a romantikához sorolunk, mint például a zseni fogalma, erőteljesebb és szélsőségesebb megfogalmazásban már a Sturm und Drang teoretikusainál is megtalálhatók. Meglehet: az ilyenfajta átvételek és átfogalmazások az irodalmi fejlődés mechanizmusához tartoznak, s számos kiindulópont bizonyul hatékonynak olyankor is, amikor ezek nem a szorosabban vett irány elismert alapozóitól származnak. Kelet-Európában például a Sturm und Drang teoretikusának számító Herder eszméi éppen a romantika, s az azzal párhuzamosan bontakozó népiesség szemszögéből korszakos hatásúak. Csetri figyelmeztetése abban a vonatkozásban mindenképp megkívánandó, hogy nem kell feltétlenül zárt, vagy legalábbis összefüggő rendszerek közötti átmenetekben gondolkodnunk, a kölcsönhatások mezőnyé szélesebb, a valóságos ható tényezők csak konkrét elemzés révén deríthetők fel.

Rohonyi Zoltán könyvének legfőbb érdemei éppen azzal kapcsolatosak, hogy elemzés alá vont olyan jelenségeket, amelyek az általánosabban elfogadott koncepciók hátterületein helyezkednek el. Egyik fejezetének címe (A modern klasszika változásai) mintha azt sejtetné, hogy egy világnézeti, erkölcsi, esztétikai normatíva-rendszer hálójából kitörni készülő költő egy intellektuális és érzelmi krízisen keresztül jut el új eszmények megfogalmazásáig, tehát lényegében Kölcsey (hiszen róla van szó) a klasszika és a romantika korszakváltását éli és szenvedni át a tízes évek derekán. Rohonyinak többé-kevésbé kimondottan az a tétele, hogy Kölcsey erkölcsi-világnézeti töprengéseinek individuális jellege ellentétben áll azzal a hagyományos romantika-

felfogással, amely a nemzeti és hazafias motiváció megjelenéséhez kötötte e stílus fellépését. Szauder József Kölcsey szellemi fejlődését elemző tanulmányai felderítették e pályaszakasz világnézeti és esztétikai problematikáját s a pályafordulatot előidéző tényezőket: Rohonyi ezen a vonalon halad tovább, s szempontjaival ezeket nyomatékosítja. Kölcsey azonban, s ezt nem árt hangsúlyozni, e jellegzetesen átmeneti periódus után végül is oda jutott el, ahol a reformkori nemzeti romantika legjellemzőbb ismérvei találhatók: egy tetre szólító kollektivistista morálhoz, a progresszív nacionalizmus és az egyetemes emberi szintéziséhez, az aufklárizmus hagyatékát politikai programmá tömörítő liberalizmushoz. Mindvégig hiányzott belőle viszont a történelmi optimizmusnak az a naivitással határos pátozsa, amely átjárta a liberális nemesi közgondolkodást, s amelyet később a népnemzeti akadémiizmus az iskolarendszer közvetítésével valóságos irodalomtörténeti axiómává avatott.

Némileg más a helyzet a Bánk bánnal. Meglepő, hogy a dráma számos elemzője, köztük Arany János és Gyulai Pál, elsősorban egyedi alkotásként elemezték, s figyelmüket a cselekmény logikájára, az egyes jellemek értelmezésére, a homályos mozzanatok kibogozására koncentrálták, s nem foglalkoztak érdemben az a műben sajátosan érvényesülő irodalmi tendenciákkal. Maga az a tény, hogy a műben több stílusréteg jelenlétéről szerezhetünk bizonyosságot, amelyeket megfelelő gondolatrendszerek táplálnak (mint erről Sőtér István s újabban Pándi Pál tanulmányaiban olvashatunk), a dráma stílustörténetileg átmeneti jellegéről tanúskodik. Meggyőzőnek látszik az a felfogás, mely szerint a tragédia sokat emlegetett homályos mozzanatai nem annyira valaminő cselekményszövesi vagy lélektani következetlenségből származnak, mint inkább egy új (nevezük feltételelesen romantikusnak) ábrázolási módszer járuléka, amelynek kedvelt eljárásai közé tartozik az ilyesfajta sejtető homály atmoszféra-teremtő felhasználása. Az ilyen típusú romantikus jegyek jelenléte azonban önmagában nem üti a romantika bélyegét az egész alkotásra, mint ahogy a Bárány Boldizsár Rostájában emlegetett „gótikus” vonások is inkább egy korábbi ízlésjelenségre, a lovagdrámákra valló reminiscenciák. Igen valószínű, hogy a Bánk bán témafelfogása kapcsolja elsődlegesen a reformkor később kibontakozó történetiszemléletéhez, s így közvetett módon a nemzeti romantikához való kapcsolódását szuggereálja.

A romantika problematikájának megjelenését Katona életművében – s ezt Waldapfel József tanulmánya nyomán nem árt újból hangsúlyozni – lírája példázza szemléletesen.

Megérné a fáradságot a korabeli magyar irodalmi gondolkodás tüzetesebb vizsgálata. Rohonyi Zoltán az Erdélyi Múzeum szerepét rajzolja meg, amelyet az a romantikus eszmék meghonosításában betöltött. E választása eléggé magától értetődő, hiszen a tőle vizsgált periódusban, s romantika kezdetekor, az irodalom elméleti kérdéseivel jószerivel csak ez az orgánus foglalkozott alaposabban. Rohonyi könyvének ez a fejezete csakúgy, mint a többiek, önálló tanulmányként is felfogható. Az Erdélyi Múzeum írásainak ilyen irányú vizsgálata mindenképpen méltánylandó tudományos eredmény, mint ahogy új szempontokat ad Bárány Boldizsár Rostájának taglalása s a Domby-féle életrajzban megjelenő romantikus színezetű Csokonai-kép bemutatása is. Az a kérdés természetesen továbbra is fennmarad, hogy lehetséges-e egyáltalán a romantika kezdetének ilyen viszonylag zárt keretben történő vizsgálata olyan esetben, amikor a romantika általános kérdései, s benne a kelet-európai, s így a magyar romantika legfőbb problémái egyként vitatottak s számos vonatkozásban megoldatlanok? Ez a helyzet ugyanis olyan premisszák felállítását teszi szükségessé, amelyeket egyéb összefüggések esetleg nem igazolnak, vagy érvényességüket erősen korlátozzák.

Az a tény, hogy Rohonyi vizsgálódásai olyan fejezetekben realizálódnak, amelyek inkább a romantika kezdeti időszakának témaköréből merített (bár kétségtől fontos) tanulmányok, a könyv címére némileg rácafolva, a monografikus igény ellenében hat. Katona József „külön útja” s Kisfaludy Károly drámáinak elemzése óhatatlanul ezt a műnemet helyezi középpontba. Igaz, a prózai kísérletek kevésbé jelentősek ez idő tájt, bár éppen Kisfaludy esetében mégis közelebbi vizsgálatot érdemelnek. A könyv felépítésének sajátosságai következtében a lírai műfajok eléggé háttérbe szorulnak, s ez a mi irodalmunkban módszertanilag nehezen lenne indokolható. S ha már a romantika kezdetéről s szorosabban az átmenet problematikájáról van szó: ebben a vonatkozásban minden bizonnyal termékeny szempontokat adhatott volna Berzsenyi költészetének ilyen irányú megközelítése, s talán nem lett volna a klasszika és a romantika érintkezésének viszonylatában minden tanulság nélkül való Vörösmarty „zsengéinek” elemzése sem

(annak ellenére, hogy Horváth Károly kutatásai számos ponton tisztázták e kérdéseket).

A feladat bonyolultsága, az előmunkálatok hiányosságai, a szakirodalom vitatott és vitatható megállapításai magyarazzák azt a körülményt, hogy Rohonyi könyve nem tárhatta fel minden oldalán e korszak irodalmának egymással összefüggő sajátosságai elméletileg és történetileg egyaránt további tisztázásra váró rendszerét. Rohonyi munkája már céljánál fogva is felfokozott érdeklődést keltett. Az a tény, hogy rendkívül széles tárgyszerűséggel, elméleti érzékenységgel belefogott a romantika kezdeteinek vizsgálatába, nemcsak az időbeli elsőség okán sorolja művét az úttörő jelentőségű munkák közé, hanem szempontjainak, eredményeinek érdemei révén is. Aki a romantika elméleti és történeti kérdéseivel foglalkozik ezután, nem kerülheti meg Rohonyi könyvét, s bizonyára az alapművek közt kell majd számon tartania. A szerző vállalkozásának eredményei néhány általánosabb tanulsággal is szolgálnak; nem árt röviden a figyelmet ezekre is felhívni.

Az irodalomtörténeti kutatások során erős hajlam mutatkozik ugyanis a részletek mind minuciózusabb tisztázására, olykor már annyira messzemenően, hogy a kutatások eredményeit ennyire speciális ismeretek híján a korszakkal foglalkozó szakember sem tudja hasznosítani, sőt

jószerivel követni sem. Természetes, hogy a mind alaposabb, részletekbe menő ismeretek biztosítják valamely korról vagy jelenségről alkotott felfogásunk hitelét, így tehát mellőzhetetlenek. Az adatok és a részösszefüggések azonban könnyen válhatnak áttekinthetetlen és alaktalan halmazzá, ami a szűk, „beavatott” belterjesség irányába vezet. Módszertanilag tehát feltétlenül szükséges, hogy az analitikus részletvizsgálatokat összefoglalások kövessék (vagy velük párhuzamosan kikerekedjenek), még akkor is, ha az ilyenek az adott kutatási témákat nem zárják le; legfőbb eredményük egyébként sem valamely kutatási feladat amúgy is illuzórikus „megkoronázása”, hanem termékeny korrigálhatóságuk és folytathatóságuk. Az összefoglaló kísérletek, sikerük mértékétől függően, mindig irányjelzőek, s mint ilyenek mintegy szervezik, befolyásolják a részletvizsgálatokat. Az irodalomtudomány legfőbb gondjai manapság nemcsak szakmai természetűek, hanem a szélesebb irodalmi műveltségbe való beépülés egyre fokozódó nehézségeiben, zavaraiiban is megnyilvánulnak. Rohonyi munkája s a hozzá hasonlóak éppen az irodalomtudomány eme, mondhatni társadalmi funkciójának gyakorlása szempontjából szükségesek és hasznosak.

Wéber Antal

NÉMETH G. BÉLA: LÉTHARC ÉS NEMZETISÉG

Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Bp. 1976. Magvető K. 560 l. (Elvek és utak)

Németh G. Béla megbízható adatok és érdekes gondolatok sokaságát fölvonultató tanulmányait mindig figyelemmel és – esetleg ellenkező – tetszéssel olvassa az ember; új kötetét is, de ezt a tetszésen túl különös szorongással teszi le. Lám, a XIX. század harmadik negyedére felsorakozott végre a honi értelmiség – s immár tán nem is csak legjobbaiban – Európához, s pont akkor, eme rég várt pillanatban nem volt Európa olyan, amihez érdemes volt fölőlni. Átkozott iróniája a sorsnak! Mint a szörnyű kínok árán jó helyezést kicsikaró futó, akit a pálya vagy a bíró hibája miatt diszkvalifikálnak! Németh G. Béla ugyan megvigasztal az önmagában is valóságos kutatási programként fölfogható *Utószóban*: „Egyetlen nemzet egyetlen nemzedékének sem szabad büntudatot, szégyenérzetet éreznie elődei tetteiért. Elődeit, vérségi tekintetben, nem választhatja meg az ember. Azt azonban igen, hogy a társa-

dalmi tett, az erkölcs, a gondolat tekintetében kiket választ őseinek... Egy-egy kor egy-egy nemzedékének a történelemmel kapcsolatban szégyenérzetet egyedül akkor kell éreznie, ha nem a kor legmagasabb gondolati szintjén szemléli és érti meg történelmét, s akkor büntudatot, ha nem a megértett történelem jegyében cselekszik.”

Metszően okos szavak, minden történeti kutatással foglalkozó intézetben táblára írva kellene kifüggeszteni. Hanem a kötet tanulmányait egy kicsit úgy fejezik be, mint *Az ember tragédiáját* a „bízva bízzál”. A tragédia véget ért, mit sem segíthet immár a bizakodás. Igaz, hogy Németh G. Béla Madách-tanulmányában erre a gyötrő ellentétre is talál föloldást: „A kikényszerített bizalom erkölcsi komolysága és akarati fegyelmé adja meg a történeti irónia pátozásának, a történeti pátoasz iróniájának madáchi vonását.”

Ezt a komoly, mély „madáchi vonást” észleli s elemzi kivételes műgonddal Németh G. Béla a XIX. század harmadik negyedében föllépő irodalmi elit arcán, akik a fényes reformkori nemzedék fiaiként ragyogó tehetséggel, páratlan fölkészültséggel, a kikényszerített bizalom erkölcsi komolyságával csatlakoztak a kor nagy eszemeáramlataihoz.

De — mert végül is ettől kapja történeti pátoszuk iróniája a madáchi vonást — milyen volt az az Európa, mely eszméi kebelére szorította őket? Milyen ideológiát, miféle magatartásformákat kínált? Elsősorban olyant — foglalja össze Kiss Ferenc a kötetről írt kongeniális beszámolójában —, „mely a radikalizmus elbukott kísérletei után a *szakszerű* valóságismereten alapuló szerves és nyugodt építkezést mutatta célravezetőnek. Az emberi lét teleológiai-metafizikai horizontjainak beszűküléséért az anti mítoszok bizonyosságait ígérte, természeti és emberi lényeg azonosságának tanát. A kiegyezéssel nyert nemzeti előnyöket s az önvédelem programját pedig a kiválasztódás darwini elméletével tudta természettudományosnak tetsző igazoláshoz juttatni.”

Ne firtassuk, hogy csakugyan ilyen volt-e „az Európa-szerte másodvirágzását élő pozitívizmus”; ilyen *is* volt. Azt se vizsgáljuk, mennyire határozta meg ténylegesen a kor Európáját a „pozitívizmus”. De még azzal se törődjünk, mit fed valójában ez az ezer arcú elnevezés. A XIX. század második felének érdemleges történeti kutatása úgyszólván csak napjainkban kezdődött, s nagy meglepetések várhatók még. Annyi bizonyos, hogy valamiféle „másodvirágzását élő pozitívizmus” csakugyan létezett Európa-szerte. De az is bizonyos, hogy nem egyedüli s mégcsak nem is meghatározó szellemi áramlatként. Miért éppen ezt választották ezek a kiválóan művelt emberfők itt Magyarországon? És miért hatottak ezek az eszmék nálunk valóban meghatározóan? Hogyan keletkezett s erősödött ez a különös „magyar pozitívizmus”? Mert kétségtelen, hogy megizmosodott. Hiszen elég bármilyen felületesen lapozgatni az Akadémia tekintélydús folyóirataiban s áttekinteni intenzív könyvkiadói politikáját, hogy azonnal szembetűnjék a pozitívizmus honi eluralkodása. Sehol Taine-nek, Brunetiére-nek, Drapernek, Buckle-nek, Renannak, Schlossernek, Bryce-nak, Fustel de Coulanges-nak, Faguet-nak, Müller Miksának, Ranke Leopoldnak, Gregoroviusnak, Mommsennek, MacCarthy-nak, Symonds-nak, Bourget-nek, De Vogüé-nek, Mill Stúárt Jánosnak,

Spencer Herbertnek akkora böcsülete nem volt, mint nálunk; Taine, Mill, Ranke vagy Spencer esetében valóságos „kultuszról” beszélhetünk. Vajon miért?

Németh G. Béla első nagy metodikai felfedezése, illetve „fogása” éppen az, hogy ezt az így megválaszolhatatlan kérdést egyáltalában föl sem veti. Ő nem a „miérteket” vizsgálja, hanem azt, hogy „kiknél” hatott vitálisan a pozitívizmus. Azt a *csoportot* határozza meg és járja körül ezernyi oldalról, amelyik elsősorban felelős a pozitívizmus fölvirágzásáért a honi irodalomban s ideológiában. Vezető egyéniségek munkáinak, irodalmi fórumainak és hatásának gondos rekonstrukciójával keresi és határozza meg azt a társadalmi és szellemi légkört, mely a kiegyezés évtizedeiben többszörös „visszacsatolással” éppen efféle egyéniségek megjelenésének s működésének kedvezett. Az írók jellemzésében például kitűnően hasznosítja műveik olvasókra való hatását, az olvasótábor megbecsülésében pedig az írók által vallott ideológia vonzáskörét. Ezzel a (ha annyira divatos nem lenne, azt mondhatnánk, hogy „rendszerelméleti”) szemlélettel függ össze másik nagy metodikai újítása: irodalomtörténet-írásunk eddigi mono- vagy multikauzális linearitása helyett eszmetörténeti feed-back körökkel szabályozott fejlődési folyamatokban gondolkodik, teljes természetességgel, anélkül, hogy külön hangsúlyozná.

Ebből a két metodikai szempontból különlegesen érdekes az a csoport, akiket Németh G. Béla — a Kiss Ferenc méltatta teoretikus hajlam és filológus adottság kiegyensúlyozott biztonságával — kiválaszt a korszak reprezentánsaiként. Hiszen ezek az írók és irodalomtudósok jóllehet számon tartottan és elismerten, lényegében alig ismertek voltak jelen eddig irodalomtörténet-írásunkban. A nagy nemzedék, a reformkori ébredésben s aztán újból a kiegyezésben jogaihoz jutó nagy nemzedék utódai — s függelékeiként jelentkeztek, akiket minden kiválóságukkal együtt mélységesen nyomasztott s végül el-sorvasztott apáik behozhatatlan fölénye. Németh G. Béla új módszerével azonban szinte „magától” kiderül, hogy szó sincsen árnyéklovagokról! Ellenkezőleg, inkább hozzájuk, a korral lépő fiakhoz csatlakoztak az érdemdús atyák, sok tekintetben átvették az ő elveiket és élet-érzésüket, osztottak létélményeikben. Hozzáfiatalodtak föladataikhoz? Németh G. Béla inkább azt hangsúlyozza, hogy zökkenőmentesen tehetők, mert a pozitívizmus — ez egyik fontos tézise — szervesen folytatta a romantikát. Nem-

csak minálunk, Európa-szerte. Nálunk azonban különösen erős volt a romantika-pozitivismus kontinuitás. A *vén cigány* égzengéses kétségeisére otthonosan rimel a *Déliabók hőisének* „társadalometikai pesszimizmusa”.

Talán ezért is annyira hihető és életteljes az a kép, amit Németh a „magyar etatizmus” nemzedékéről, mindenekelőtt Arany Lászlóról, Toldy Istvánról, Asbóth Jánosról rajzol. Hiszen bennük a romantika nemzet-képe fejlődött „államalkotóvá”, a reform-nemzedék magyarságtudata formálta világnézetüket. De nem vették észre, hogy ami akkor védekező ideológia volt, a kiegyezés erőeltelődése következtében támadó élt kapott, akaratok ellenére. A nemzeti létharc primér élményük volt, nem kellett nyugati – s egyébként akkor még legföljebb csírájában jelentkező – szociáldarwinista tanokból importálniuk. „A történelem – summázza hittételüket inkább, mint véleményüket Németh G. – a nemzetek létharca, s ez a létharc minden nemzetet más-más hivatásra képesített, más-más tulajdonságokkal ruházott föl. A magyarság *államalkotó képessége* legfőbb megkülönböztető vonása a vele együtt élő népek között. Nemcsak joga, de kötelessége is e történeti hivatásnak eleget tenni”.

Ez a speciális „dunavölgyi white man's burden”-ideológia azonban nem gátolta őket, hogy más területen sokkal tisztábban lássanak. Németh G. értő rokonszenvenvvel tárja föl törekvéseiket „a kor általános, egyetemes emberi vonásainak és érzéseinek, eszméinek és céljainak hazai honosításában, fölmutatásában és kifejezésében”. Kivételesen nagy rajongói Heinének és Schopenhauernek, ők a közvetítői „az angol utilitárius pozitívista, természettudományos és darwinista frazeológiájú történetírásnak és nemzetgazdaságtannak”, a különféle – főleg angol – komparatista irányzatoknak, a német „radikális-liberális kultúrtörténetnek”, „a világfájdalom, a kétség, a diszharmonia ábrázolásának” s ezzel együtt a – bár többnyire az „eszményítés” hangsúlyozásával gyengített – polgári realizmusnak. „Arkhimédészi pontjuk – summázza Németh G. – az önmagát evilági szemlélettel vizsgáló egyéniség volt. A társadalom alapsejtjeként tekintett, legszélesebb egyetemeségében szemlélt egyéniség.” Realista szemlélete túllendítette a magyar pozitívizmust a romantika korlátain. „Szakítás ez az Arany-korszakkal, és szembenállás a »Hölgyfutár-korszakkal«, kivált pedig szembenállás a *maguk korának nemesi birtokosi gondolkodásmódjával és tzlésével*,

amely politikában és irodalomban éppen a sajátosan nemzeti jegyében igyekezett megszilárdítani helyzetét... Ideális, persze, az lett volna, ha az avult patriarkális nemzeti közösség helyébe s a magyarság államon belüli, gyűlölséget kiváltó s gondolkodást gátló elsőbbségi szerepének helyébe egy új eszményi szerep fölvázolására lettek volna képesek. Ilyen óhajnak azonban náluk sokkal ihletőbb társadalmi-történeti helyzetű, sokkal nagyobb tehetségű csoportok is igen ritkán tudtak a történelemben megfelelni.” A koreszmékkal együtt lépő polgárosultságukat gátolta s végül visszajára fordította – ugyancsak a koreszmékből következő, illetve belőlük „honosított” – nemzet-fölfogásuk. Ez a rangos *Figyelő*-kor tragédiája, mely korai csődjét okozta. S bukásuk az ország tragédiáját tükrözi, mely reálépven végre a hön óhajtott s réges-rég esedékes polgárosodás útjára, elcsúszott a kor reakciós nemzetszemléletén, s visszazuhan a nemesi-birtokosi gondolkodásmód provincializmusába. Tisztán látó történész-szem a *Figyelő*-kör csődjében könnyen fölfedezheti már a millenniumi kor bizantinus baromságait.

De vajon nem volt-e mégis más alternatíva? Épp a rendkívüli szakértelemmel s ötletességgel megkomponált *Figyelő*-esszé ébreszt kételety az emberben, hogy vajon nem az etatisták reakciós nemzetszemlélete az igazi „szakítás az Arany-korszakkal”, s nem hangsúlyozza-é túlzottan Németh G. Béla „korszerű ember-képük” szembenállását az Aranyéval? Hisz, ha valakiben, hát Arany Jánosban nyoma sincs semmiféle „white man's burden” ideológiának, s ha valaki, hát az „Arany-korszakhoz” tartozó Madách – Komlós Aladár mutatta meg legszebben – merete és tudta képviselni az egyetemes emberit. Másol – vagy másol is – kell tehát meghúznunk a határvonalat. „Míg a 40-es évek írói – fogalmazta meg tán legpontosabban a különbséget vén cigány-esszéjében Komlós Aladár – Vörösmarty, Eötvös, Erdélyi János, Petőfi mind kitárták a lelküket a világ ügyei előtt, a népnemzeti iskola csak a magyarság sorsát viselte szíven.” S a negyvenes évek szelleme élt valamiképpen hatvanhét után is.

A kiegyezéstől úgy a hetvenes évek közepéig tartó „alapító korszak” (a magyará „Grün-derzeit”) – nem hiába figyelmeztet Németh G. „rendkívüli jelentősége” mellett föltáratlanságára – tekervényes és gyakran felismerhetetlenségig álcázott eszméi közt bajos eligazodni; bizony még az is előfordulhat, hogy a régiebb volt a modernebb. Eötvös József például többnyire

frissebb, sokkal kevésbé konzervatív eszméket vallott híres fiánál, olykor még a természet-tudományos kutatás területén is. Más természetesen a két Arany esete; de éppen Németh G. mutatja meg a szerkesztő Aranyról szóló pompás tanulmányában, hogy milyen nagy rejtőzködő volt az öreg, s hogy mennyivel izgalmasabbak, érdekesebbek – s még azt is bátran hozzáténném, hogy modernebbek – voltak Arany János lapjai, kivált a *Szépirodalmi Figyelő*, A Toldy–Asbóth–Arany László-féle *Figyelő*nél. És arra is éppen Németh G. Béla figyelmeztet, hogy a *Figyelőt* – olykori látszólagos szembenállásuk ellenére – valósággal testvérlapként folytatta a *Budapesti Szemle*, amit a „M. T. Akadémia megbízásából” Gyulai Pál, a népnemzetiek feje szerkesztett. S bár a *Budapesti Szemle* első éveitől valószínűleg nem vitathatók el azok az érdemek, amiket Németh G. Béla felsorol, azt ő is elismeri, sőt éppen ő utal rá nagyon határozottan, hogy a folyóirat az Akadémiával s általában „a vezető rétegekkel” együtt rövidesen annak az európai áramlatnak a „torzító-bénító vonzaskörébe” került, „amelyet imperializmusnak szokás nevezni”. Éppen ezzel magyarázza Arany László teljes elhallgatását: „az egész emberiségre kiható” nagy eszmékkel akarta fölemelni nemzetét, s „mégis a nemzeti létharc képzetének foglya lett. Láthatta az ellentmondást, földoldani azonban nem tudta; de Szász és Beöthy Világrend-követelményével mégsem árulhatott egy gyékényen; inkább hallgatott”.

Csak hogy ez az akadémikus imperializmus – Szász és Beöthy Világrend-követelménye – sohasem volt egyedüli erő, csupán egy ideig győztesen állta s verte vissza a támadásokat, a nyolcvanas években még a haladó arisztokratikus ellenzékét is. „Nehéz volt a fellegettet megdönteni – írta Halász Gábor a *Magyar viktoriánusokban* –, mert a fellegettet az élet egész területén rendületlenül állott és mind e támadó-javító kísérletek, négy évtized változatos szellemi erőfeszítése, szinte nyomtalanul peregetek le róla. Az elitliberálisok, a vezető értelmiség önbírálatára, kételye, számvetése, reformtervei alámerültek az általános bizakodásban. Hasztalan látták a repedéseket a falban, a többség tudta, hogy Isten különös kegyelméből végérvényesnek és örökkévalónak készült.”

Halász Gábort elsősorban a fellegettet elleni támadások érdekelték, „négy évtized változatos szellemi erőfeszítése”. Németh G. Béla „mintha” (a vaihingeri „als ob” pontos filozófiai értel-

mében használva a szót) a fordított föladatra vállalkozna: a fellegettet urairól és – önkéntes vagy önkéntelen – vazallusaikról számol be. Tán ezért nem hasznosítja Halász Gábor nagy esszéjét; kár pedig – hangsúlyozni szeretném, hogy kár s nem hiba –, mert a *Magyar viktoriánusok* széles látószögű objektívje Németh G. néhány szép fölfedezését sokkal tágabb perspektívából mutatná. Azonnal kiderülne például, hogy a nemzetiségek egyenjogúságát hirdető fölvilágosult ideológia egyáltalában nem korlátozódott az induló *Pesti Napló* „félszeg kis aulikus csoportjára”, amit Németh G. – valódi fölfedezőként – annyi részlettudással és értő lényegismerettel mutat be. „A magára talált középnemesség” se vette soha annyira birtokába az ország szellemi irányítását, mint a fellegettet-perspektívából látszik. A *Figyelő*-kör és az újrainduló *Budapesti Szemle* szerzőinek műveltségéhez és profi színvonalához képest tán tényleg jogosan tekinti Németh G. Béla provinciális dilettánsoknak „Németh László kedvenceit”: Tolnay Lajost, Zilahy Károlyt, Vajda Jánost és tán Justh Zsigmondot is, mégis pusztá létük azt igazolja, hogy a fellegettet sohasem volt egyeduralgó és a létharc-ideológia sohasem mételyezte szellemi életük egészét. Az Akadémia százötven éves történetének alig van szívvidámított szakasza, mint amikor a tekintélyes intézmény a század elején néhány év alatt jelentéktelenségbe fullad és neveltségessé válik, a politikai és irodalmi radikalizmus pusztá jelenlétének, mégcsak nem is támadásainak súlya alatt. Ilyen gyors és látványos bukás nem képzelhető el hosszú előkészület nélkül.

Az imperialista trianoni béke természetesen fölelevenítette, újult formában, a létharc-mérgezés tüneteit: a „nemzetjellemtant”, a „magyar elsőbbség jogérzetét”. Németh G. Béla ezt is gondosan és híven regisztrálja: „az ország harmadára csökkenésének sokkja – írja – olyan hatalmas szellemi kibontakozás félbevágásához járult hozzá, amely századok óta először emelte tömegében is egyenrangúvá a magyar művelődést Európában”. S tegyük hozzá, hogy nem annyira az ország harmadára csökkenése hatott sokkolóan, hanem inkább a magyar anyanyelvű lakosság harmadának hirtelen határokon kívül való kerülése, s majd egy millió menekült beáramlása a nélkülük is szűk hazába. S mindezt figyelembe véve tán nem is annyira az a „megrendítő”, hogy Babits, aki „fogarasi emlékezésében például már-már eljutott a XIX. századi nemzetjellemtan erkölcsi, történetiszemléleti,

politikai revíziójához”, később „szinte mindig delíriumossá” vált, „valahányszor lelkében a régi ország képe fölmerült”, hanem az, hogy így is, mindezek ellenére ismételtén, határozottan állást foglalt a nacionalizmus ellen, *mindenféle nacionalizmus ellen*, a „nem-nem-soha” ideológiát is beleértve! Mert nemcsak a *Jónás könyvében* és Széchenyi-esszéjében vallja és vállalja ő azt a tisztult nemzet-szemléletet, amit József Attila *A Dunánálban* fogalmazott meg. És Németh László *Romániai útinaplója*, most-punte-síta ideológiája, Móricz Zsigmond és Karácsony Sándor lelkes agitációi az új Csehszlovákia és Románia mellett mind azt igazolják, hogy a századelő nagy radikális áttörése nem múlt el nyomtalanul: a létharc-ideológia soha többé nem vált itt uralkodóvá. A „fellegvár” holmi karkai „kastélyá” degradálódott: nyomasztó kísértet-valósággá. Ebben a karkai értelemben – s csakis ebben – „jelképi alakja” Babits (a „valódi” vagy a „karkai” Babits?) „annak a nem ellenzéki, de magát a rendszertől elhatároló értelmiségnek, amely rossz közérzettel, szorongó életérzéssel, belső lázadással ugyan, de beilleszkedett a birtokosság vezette rendbe; vagy legalábbis hagyta, hogy beilleszkedettnek tekinték”.

De tán nem is annyira Babitsra, mint inkább a kiegyezést követő évtized vezető értelmiségére talál Németh G. Béla jellemzése. Hiszen ez az az értékes „beilleszkedő” értelmiség, akiről a könyv szól, a velük kezdődő fejlődésvonalat hosszabbítja meg Németh G. Béla Babits Mihályig. Kivételes erudícióval, rendkívül találékonan és imponáló szellemi makacssággal.

Az „imponáló” jelző nem enyhíteni, csupán értelmezni kívánja a „makacsságot”. Hiszen a makacsság nem szorul védelemre: a tudós legfontosabb erényeihez tartozik. Ám olykor egészen kiváló tudósok is csökönyösen ragaszkodhatnak témájuk jelentéktelen és irreleváns vonásaihoz, s ilyen makacsság már ritkán szokott nagy fölfedezésekhez vezetni, s így egyáltalában nem „imponáló”. A mindenféle filozófiától idegenkedő pozitívista filológiát és irodalomtörténet-írást például éppen efféle relevanciavakság süllyesztette a tudni-sem-érdemes dolgok tudományává. De az is igaz, hogy épp a pozitivisták jócskán „szélesítették a filológia fegyvertárát, s az irány bölcséleti értelmű szintézisre törő nagy képviselői kitűnően ki is használták lehetőségeit”. Mill StUART Jánostól Bertrand Russellig, Sainte-Beuve-től Gaston Paris-ig és Augustin Renaudet-ig, Gervinustól Victor Klempererig,

Szilády Árontól – akit a maga valójában Németh G. Béla ItK-tanulmánya fedezett fel – Horváth Jánosig és Szauder József-ig filológusok, irodalomtudósok, gondolkodók hosszú sora élt s dolgozott a pozitívizmus égisze alatt úgy, hogy nem rettegett betegesen a „metafizikától”. Egyesíteni tudták a tényisztelet előnyeit a teória – olykor egyenesen a filozófiai spekuláció – esélyeivel. Vagy ahogyan Kiss Ferenc írta Németh G. Béláról: „Nincs ma szakmánkban filozófiai műveltség és teoretikus hajlam, mely a filológus-adottságokkal ilyen termékeny egyensúlyt alkotna.”

Nem, világért sem kívánjuk ezzel az idézettel Németh G. Bélát „becsempészni” irodalomtörténet-írásunk rangos pozitívista vonulatába! Az ő teoretikus hajlama kifejezetten marxi indítatású és filozófiai műveltsége szilárdan marxista. Hiszen éppen ezért ismerhette föl s fejezhette ki páratlanul világosan, hogy a létharc-ideológia és nemzetjellemtan közvetlenül következett a klasszikus pozitívizmus filozófiaellenes filozófiájából, és szükségképpen, gyakran képviselőinek szándéka és akarata ellenére – láttuk, épp az volt Arany László tragédiája – az imperialista hatalmi tébolyt készítette elő.

És ezzel a fölfedezéssel a történetész (mert itt már értelmetlen a megszorító „irodalom” jelző) Németh G. Béla minden eddiginél mélyebben világított be hatvanhét lényegébe, s föltárta igazi tragédiáját. A dualizmus osztrák–magyar perspektívájából európai, illetve globális látószögűvé tágította történelemszemléletünket.

Ebből a perspektívából nézve válik elsőrendűen fontossá, amiről Németh G. Béla *nem* beszél a könyvében. Kiss Ferenc recenziójával szöve, „Németh G. Béla a pozitívizmus kudarcait csak a fórumok tükrében vizsgálja, noha tud arról, hogy a nagy irodalom feltételeit jelentő többlet a magyarság nemzet alatti világában rejtett. Tud erről, de ez a tudása nem tágtítja ki szakszerűsége kereteit.” Én inkább úgy mondanám, hogy Németh G. Béla szakszerű precizitással megkonstruált pozitívista objektív-jének látószögén kívül esik – a korabeli világ-irodalom számos nagy alkotásával együtt – a magyar irodalom legfontosabb része. És ez a kutatásra buzdító „hiány” ugyanolyan fontos része a könyvnek, mint ami benne van; ez a „kivülesés” tulajdonképpen a „vigasz” az etatista nemzedék félresiklott polgárosodásáért. Óriási szerencséje a magyar irodalomnak, hogy politikai és eszmei erők csábítása és kényszere ellenére

mindig volt része, mely megmenekedett a lété-harc-mérgeztől s embertelen következményeitől. Vagy Németh G. Béla megfogalmazásával: segített, segít eljutni az emberiség „előtörténetéből történetébe”, hiszen „a történet tudati különbségei közül, meglehet, egyik lesz az,

HÁROM KÖTET MŰELEMZÉS

Balogh László: Mag hó alatt. Bevezetés Ady költészetének jelképrendszerébe. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 175 l.; Tüskés Tibor: Versről versre. Az újabb magyar líra megközelítése. Bp. 1976. Tankönyvkiadó, 163 l.; Harsányi Zoltán: Stílus elemzések. Prózai művek stílusa. Bp. 1975. Tankönyvkiadó, 319 l.

Az irodalomtudomány fejlődése egyenlőtlen: egyes parcelláit régi, jól begyakorolt mozdulatokkal művelik, másokat viszont valóságos technikai forradalom keríti hatalmába. Az elmúlt egy-két évtizedben – a monográfia ötvenes évekbeli divatja után – a műelemzés viharos gyorsaságú átalakulásának lehetünk tanúi. A metodika tobzódott az ötletekben: a mű szinte csak ürügy volt, hogy a módszer kipróbálja magát s az elemzésben önmagát szemlélje. Aztán elérkezett a lehiggadás korszaka is: a tartalmi gazdagodás. A megközelítések sokfélesége egyre gyakrabban kínálta a lehetőségét, hogy a műalkotás – saját természetének megfelelően – maga válassza meg értelmezése szempontjait; cél legyen, s ne eszköz.

Balogh László könyve tudományunk avantgarde – kísérletező és megújító – vonulatához tartozik: a modern kommunikációelmélet szemléletét és módszereit alkalmazza az irodalomra. De a mű már nem kevésbé fontos számára, mint a módszer. Az első fejezetben elemzési modellt vázol föl. E szerint az irodalmi kommunikáció abban különbözik a köznapitól, hogy az üzenet – a köznyelvi jelentésbe szövéődve – egy második kódrendszert is tartalmaz. A jelkép – attól függően, hogy mennyi információt hordoz – háromféle lehet: ikon, szimbólum és metafora. A képi struktúra tulajdonképpen vershelyzet és költői magatartás összefonódása: pszichológiai alany és állítvány kapcsolata. „A vershelyzet és a költői magatartás közötti feszültség eredménye a *réma*, a mondandó, vagyis mindaz, amit a költő modelljéről, témájáról közölni akar: a tulajdonképpeni költői üzenet.” A műelemző első feladata, hogy megjelölje a versben a „domináns szót, jelet, képet”, amely a struktúraegész szervezője, s aztán e kulcs segítségével értelmezze a képi rend-

szerek jelképében a történeti hovatarozás verségi s művelődési érzetét ha nem fölváltja is, de mélyen áthatja és fölemeli a választva vállalt hovatarozás érzete.”

Vekerdi László
A műelemzés
A műelemzés
A műelemzés

szek különféle jelentésrétegeit. E modell, habár sok új és termékeny szempontot vet föl, mégis kissé mechanikus. Nem különbözteti meg például – Hankiss terminológiájával – a versindító helyzetet a tényleges vershelyzettől, s ennek különböző típusait: a tér- és időjelölőt, az egzisztenciálisat, a látenset és a válasszal egybefonódót. Önmaga létét – noha a mű mintegy beprogramozza megfejtése véges számú lehetőségét –, valamiféle esztétikai pluralizmussal igazolja. Főlösképpen okoz terminológiai zavart, midőn a szimbólum és a metafora konvencionálisan elfogadott jelentéstartalmát egymással fölcseréli: Tompáét nevezi szimbolikus s Adyét metaforikus költészetnek. A verselemzésekre a modell kontrollja, árnyalása végett is szükség van.

Balogh László jobb műelemző, mint teoretikus. Már versválasztása is módszere lehetőségeihez igazodik: „Elsősorban olyan műveket elemzünk, amelyekben nemcsak a jelképrendszer működése figyelhető meg igen jól, hanem a költői üzenet is kapcsolódik vizsgálódásunkhoz: alkotó – mű – befogadó viszonyát, a kommunikációs alapviszonyt érinti” – írja bevezetőjében. Számára a műértelmezés nemcsak a módszer öngazolása, hanem az Ady-versépítés sajátosságainak kutatása is. Néhány megállapítása különösképp figyelemre méltó: Ady műveiben már a verscím magában foglalja a lényegét: az alkotás „makrokozmoszát”, a költői alaphelyzetet – szinte a megfejtés kulcsa; vershelyzet és költői magatartás feszültsége nem ellentétes logikai vagy pszichológiai ítéletekből, hanem két önálló jelképrendszer konfliktusából születik; képvilága, mely szorosabban kötődik a népköltészet jelképeihez, mint a köztudat tartja – kötetről kötetre formálódik, változatokban motíválódik, de mint rendszer: mindvégig azonos

marad. Igen eredményes elemző eljárásnak bizonyul, hogy Balogh a jelképek értelmezéséhez mindig megidéri a téma publicisztikai feldolgozásait és költői megfeleléseit. Kitűnő példa erre a *Megint nagy vizekre* párhuzamos elemzése az *Új vizeken járok* és *A tűnődés csolnákján* című költeményekkel. A rejtőző Csinszka-vers motívumtörténetéből kirajzolódik Ady költői fejlődésének sok jellegzetessége is. Az *Özvegylegények tánca* jelentését pedig egyszerűbb szerkesztésű öse, *A vár fehér asszonya*, világítja meg. Finom érzékenységre vall *A Tisza-parton* vizsgálata is: a tér- és időkoordináták kereszteződésének, valamint az ellentét aszimmetriájának fölismerésével.

A sok találó elemzés mellett azonban néha a módszer és anyag küzdelme is megfigyelhető. Az *Új versek előhangjában* a preconcepció – a vershelyzet és költői magatartás szembesítése – elfödi az elemek belső tagoltságát, ellentmondásosságát. Igaz, a versben a múlt motívuma a jövő analógiájaként Ady „én-reprezentációja”, ám a múlt – s vele valamennyi idősíks – ellentété kettőződik. Góg és Magóg lázadására Nagy Sándor kegyetlensége, Vazul pozitív hősiességére Pusztaszer gyilkos szelleme felel. Vershelyzet és költői magatartás nem oszlik el mechanikusan sorokra és strófákra, hanem egymásba szövődik. Az ilyen frázisok és képek: „hiába döngetek”, „szabad-e sírni a Kárpátok alatt” stb. – egyszerre töltik be a pszichológiai alany és állítmány funkcióját. Nehéz egyetérteni a szerző azon megjegyzésével is, hogy e prólógus még nem eléggé adys vers. A költő gesztusa, mellyel az *Új versek* élére helyezte, az ellenkezőjét bizonyítja.

A *Jó Csönd-herceg előtt* elemzése egy másik problémát is fölvet. Balogh László több más közt erről a versről is kimutatja, hogy tárgya a költői kommunikációs viszony. „Ebben a versben Ady a költő alkotás előtti magatartásáról, viselkedéséről vall, melyet később követnek az alkotási folyamat egyes szakaszai: a költés, megvilágosodás s végül a megvalósítás” – írja. Mintha a szerző hajlamos volna arra, hogy a vers jelentését „túlkonkretizálja”. Amit mond róla, nem belemagyarázás, inkább egyoldalúság; mellőzi a jelentés általánosabb emberi tartalmait: a magány, a félelem, a rettegés elidegenedett állapotát. Balogh elemzése nem mélyebb, hanem konkrétabb, mint Schöpliné. Hasonló leszűkítés figyelhető meg *Az elbocsátott légió* elemzésében is. Az „elbocsátó, aktív költő” és az „elbocsátott, passzív légió” megkülönböztetése

és a reáépített logikai konstrukció közel áll a skolasztikához. Ady költészetére jellemző, hogy a lényegét erős megvilágításba helyezi, a részleteket viszont homályban hagyja. Balogh a részleteknek is pontos értelmet tulajdonít. A *Megint nagy vizekre* elemzésében olvassuk: „Az aszály és a nagy vizek tartalma tehát egyaránt értelmezhető a megtorpanó és a nekilendülő politika, illetőleg az elsivárosodó és felszítódó szerelem között feszültséget teremtő állapotok jelképeként.” Vagy a *Bóbiskolván lehajtott kardomon* című versről: „A megjelenésre, publikálásra utal a „fehér havon” metafora, mely a könyv fehér papírjának jelképe.” Mintha a vers egy matematikai egyenlet lefordítása volna: túlmagyarázza tényezőit.

A *Szeretném, ha szeretnének* elemzése a módszer abszolutizálja: vershelyzet és költői magatartás feszültségét. Pedig Balogh kitűnő fölismerése – hogy a vers paradoxonra épül – általánosan érvényes. Már az első versszak párhuzamot és ellentétet kopíroz egymásra: Vajda, Csokonai, Balassa Adynak nemcsak sorsuk, hanem rokonalanságuk okán rokonai; mert ők is „Észak-fok, titok, idegenség.” A második versszak ezért lehet alkat és sors általánosítása. A költemény két része között nemcsak konfliktus feszül, hanem analógia is van. A költő a „sem utódja... sem ismerőse” magányát szeretné a világ elé tárni. Szeretném, ha szeretnének – kiáltja, de e vágy nem önmaga, hanem környezete megváltozását fogalmazza óhajjá. Idegenül szeretne másé lenni.

Balogh László könyve az Ady-kutatás jelentős állomása. Hiányai az úttörésből adódnak: a költői jelképrendszer történeti tipológiáját akarja földeríteni. Munkája e nagy föladat teljesítésében sikeres kezdett.

Tüskés verselemző kötete vallomás és áttekintés. Beszámoló arról, hogy „egy olvasó, a könyv írója meddig jutott el a költészet megértésében.” Ugyanakkor – a versek keletkezésének történeti sorrendjében – a modern magyar líra főbb típusainak bemutatása. E pedagógus szándék magyarázza, hogy ismert költők közismert verseit elemzi; nem a föl-fedezés, hanem az igényes újraértelmezés a célja. Egyrészt szorosan kötődik az iskola tantervéhez: a megvizsgált tizenhárom vers nagyobb része a Nyugat költőitől való, s csak kisebb része élő irodalmunk alkotóitól. Másrészt tudatos ízlésformálásra törekszik: a szokatlan képzetársítást,

a magas absztrakciós fokot s a komplex szemléletet ötvöző, többretegű költői forma megértésére.

Módszere egy pillanatra se merevedik sémává. Óvakodik az egyedül üdvözítő módszerektől: a recept iskolás monotonijától, de a szubjektívizmus megbízhatatlan szabadosságától is. Az elemzéshez számára maga a vers kínál kulcsot. „Nézőpontunkat mindig a vers természete, karaktere szabta meg” – írja az előszóban. Hisz a költő a kifejezés szerepeit nem egyformán osztja föl a formai eszközök közt: egyesekre főszerepet bíz, másokra kevésbé jellemző statisztaságot. Így a műelemzőnek a legfőbb mondandókat hordozó domináns költői eszközt kell megvizsgálnia, hogy legrövidebb úton jusson el a lényeghez. Egyetlen genetikai vagy strukturális metódus helyett a mozgó esztétika híveként.

Versenként más a megközelítés. Ady költeményét – a *Séta bölcsőhelyem körül* címűt – a cím értelmezésével fejti meg: a vers fikatív párbeszéd, a tájat tér- és időbeli mozgásában láttató filmszerű kép és egyre szűkülő koncentrikus körökkel ábrázolható szerkezet egysége. Juhász Gyula *Tápai lagziját* összehasonlító elemzéssel vizsgálja: a *Falusi lakodalom*hoz képest groteszkebb hangvétel, komorabb színvilág, monotonabb, de mélyebb zene jellemzi; olyasféle távlatosság, mint Ady *Az öreg Kunnéját* vagy Móricz *Tragédiáját*. Tóth Árpád *Rimes, furcsa játéknak* „faculté maitresse”-e a rím: még írásjelei is zenei jelzések. Szabó Lőrinc *Képzelt dialógusát* (a *Tücsökzenéből*) valódi párbeszédé írja át, s „a kétarcú én titkos párbajaként” értelmezi. Illyés *Koszorúja* Tüskés számára fikatív polémia Ábrányival, a *Magyar nyelv* szerzőjével. Csengő-bongó játékosságára és kongó patoszára „a stílus logikai eszközeivel”: az alakzatok litániaszerű áramlásával felel. Babits versét, a *Talán a vízőzont* az életrajz felől tárgyalja.

Tüskés induktív módszerét novellisztikus előadásmóddal társítja. Mintegy „elbeszéli”, eleven, élvezetes stílusban, hogyan bomlik ki a versben az esztétikum. Idegen tőle az aprólékos, fölsoroló-leltározó méricskélés, a részleteket halmozó faktualizmus. Erőssége a nyelvi-pszichológiai elemzés. „A vers gondolati tartalmának változásával, a költő indulati-érzelmi állapotának hullámzásával együtt nemcsak a kifejezés, a nyelvi anyag alakul át, hanem a hangzás, a ritmus is” – vallja. Gyenge oldala viszont külső valóság és esztétikum viszonyának értelmezése. E tekintetben néha elvétí az arányt. Így Ady költeményét, a *Séta*

bölcsőhelyem körül, túl sommásan nevezi tájversnek. A „régii tüzek fekete üszke” kép jelzi hogy egyszersmind önszimbóium is: a falu lelkében és sorsában a költő önmagát szemléli. Ezért van, hogy Ady a verset látvány és látomás határán, leírás és önarckép, monológ és párbeszéd között lebegteti. Babits versében, a *Talán a vízőzón*... címűben viszont a versbéli és történeti valóság egyeztetése a mechanikus. Inkább moralizáló, mint ábrázoló vers ez. A kemény tél és a remélt vízőzón nem a háború víziója, hanem a sors büntetése a háború miatt. Mégis szívesebben vállalja e szenvedést a költő, mint a súlyosabb büntetést: hogy még isten is – az eszmények: az igazság, a béke hiányával – magára hagyja a világot. A sors azonban nem teológiai végzet: a pusztítás ösztöne kötete közzéteszi a költő értellem ellenőrzése alól. Babits gondolatmenete tehát nem annyira az *Előszóval*, mint inkább az *Ősz és tavasz közöttével* vonható párhuzamba. Juhász Gyula *Tápai lagzijának* elemzéséhez Tüskés az életrajzot csak krónikaszerűen idézi. Pedig a kritikai kiadás negyedik kötete közzéteszi a költő 1920. október 30-i riportját Kónya Őrszi és Dávid János lakodalmaról (A Babitscsal és Kosztolányival közösen tett tápai kirándulás későbbi.) Érdekesebb lett volna, ha a szerző a riport és a vers keletkezésének időbeli távolságából Juhász alkotómódjára következtet: mennyire szerette témáit többszörös variálás után az emlékezés messzeségéből megírni. Illyés *Koszorújában* a forma a mondandó erősítője. De egyúttal hordozója is. A mondandó több, mint amit a fogalmi jelentés tartalmaz. A kompozíciónak is van „értelme”: a neologizmusok a nyelv asszimiláló erejéről, életképességéről, az újszerű szóösszetételek és az egyre bővülő mondat szerkezetek a nyelverteremtő közösség eleven energiáiról vallanak.

Tüskés verselemző könyve olvasmányos, tartalmas munka. Nem a teljesség igényével készült, de tanárok, diákok, a költészet iránt érdeklődők sok haszonnal forgathatják.

BRATISLAVA, 1967. MÁJUS 10. (KÖZLEMÉNY A SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR ÉS MŰVELŐDÉSI KÖZPONTJÁRÓL)

Harsányi Zoltán az irodalomtörténetben s a tudományban egyaránt mellőzött témát dolgoz föl: könyve a magyar próza stílustörténetének vázlata – a barokktól napjainkig. Közismerten líraközpontú stiliztikánkban immár a második hézagpótló munka – Herczeg Gyula *A modern magyar próza stílusformái* című kötete után. Buffon mondása lehetne a mottója: A stílus az

ember. A francia szövegelemző módszer, az explication de texte a szerző kutatói eszménye: a stílus számára nem beszűkítő szempont, hanem a mű teljes világának közvetítője. „Elemzés közben az egészet tartjuk szem előtt!” – írja bevezetőjében. A stílus nem egyetlen tényező a sok forma-teremtő eszköz közt, hanem a műalkotás „bőr-felülete”: írói alkat, sors, mondandók mélyrétegei derengenek át rajta. E komplex látás emeli Harsányi munkáját az epizodikus stíluselemző tanulmányok átlaga fölé.

A kötet – Eötvöstől Déry Tiborig – hús dolgozatot tartalmaz: stílusportrékat, a magyar prózai stílus fejlődésében alakító szerepet betöltő alkotókét. Egy-egy nagy író stílusát – amely mindig kor- és egyéni stílus szövődése – három tényező kölcsönhatásával magyarázza. Stílus-teremtő erő lehet valamely irodalmi irányzat, ábrázolási módszer: például a romantika, az analitikus realizmus, az impresszionizmus, a XX. század izmusai. Továbbá az a viszony, mely az írói nyelv és más nyelvi rétegek – köznyelv, népnyelv, élőbeszéd, publicisztika – közt kialakul. És végül a lírai, gondolati tartalmak kifejezést formáló jelenléte. E tényezők alkotóként eltérő arányban alakítják a nyelvi formát: így Móricz Zsigmond az élőbeszédet emeli irodalmi stílussá, Krúdy pedig a magyar költői próza mestere. Egy-egy korstílus mindig egyéni változatokban érvényesül: a romantika például Eötvös cicerói körmondathatóságában, Petőfi rövid mondatos közvetlenségében és Jókai színgazdag olvasmányosságában.

Harsányi az elemzést mindig az íróra jellemző szöveg idézésével indítja. „A stíluselemzés egyik nagyon fontos szempontja: soha nem szabad egyelőre megadott tételhez példákat keresnünk. A példákknak kell elvezetni bennünket a tételhez. Dolgozzunk nagyon rendszeresen és alaposan, de keressünk taláiomra” – olvassuk Babits-tanulmányában. A szöveg élményéből mint összbonyomás bontakozik ki a stíluskép: nemcsak a kifejezés főbb jellegzetességeivel, hanem a szó mögött élő emberi-írói magatartással. „Minden nagy írói stílus képet ad írójáról. Schöpfung Aladár alkonyati szobában, mélyhegedűn játszó, kicsit mélabús férfit képzel el Krúdy olvasása közben. Illyés Gyula egy kedves ravaszsgal mosolygó, nagyon okos, művelt embert idéz fel képzeletünkben, aki minden szavának tudatában van. Szeret képekben beszélni, mint az egyszerű parasztember. . .” – jellemzi hősét. A stíluskép az írói pályán lehet viszonylag állandó, ilyenkor az

elemzés a portré felé közelít, de előfordul, hogy éles fordulatokban változik: az esetben a vizsgálódás fejlődésrajzá alakul. (Déry ilyen folytonosan önmegújító író. Gyakoribb azonban a lassú arányeltolódás esete: példa rá Németh metaforás esszéstílusának fokozatos leegyszerűsödése.) A stíluskép fogalmi megragadása után Harsányi az íróra jellemző stílusesszékötvet veszi számba. (Inkább intuitív, mint kvantitatív módszerrel.) Így Mikszáth az élőbeszéd eleven-ségét a rövidmondathatóság, a megtervezett improvizáció, a gyorsabb beszédtempó és a közvetlen, néha gunyoros alaphang eszközeivel teremti meg. A stíluskép végül párhuzamokban, összehasonlítással gazdagodik. A nyelvi eszközök sorában Harsányi a mondattestnek tulajdonít főszerepet. Egyetértően idézi Aranyt: „A mondat a stílus törzse, a szavak csak levelek.”

A szerző nem zárkózik be a stílusportrékba: rendszeresen kipillant a korszak történeti folyamataira. A magyar próza történetében két nagy fordulópontot állapít meg: az 1880-as és az 1930-as éveket. Előbb a retorikus körmondathatóság hagyományával szakít irodalmunk, s tér át az élőbeszéd illúzióját keltő rövidmondathatóság forgójára. Utóbb a népnyelv jelentőségének megnövekedése robbant ki stílusforradalmat a népi írók föllépésével. (Érdekes, hogy a próza megkésve, lassabban követi a vers száguldását; mindig erősebben kötődik a hagyományhoz, kevésbé mozgékony az újítások átvételében.)

A recenzió szerény keretei között lehetetlen vállalkozás akár csak jelzesszerűen is ismertetni a kötet gondolati bőségét. Talán csak a legérdekesebb megállapítások számára marad tér: azonos életművekben milyen a vers és a próza viszonya. Ady lírában is, publicisztikában is „ugyanaz a nyelvi és stílusi alkat”. Babits stílusában viszont érdekes kettősség tapasztalható. Pontosabban kölcsönhatás: a próza adománya „a mondat szuverenitása a versforma fölött”, viszont „a költő kölcsönözte a prózáirónak a metaforákat, a képek nélkülözhetetlen ízeit, a képes kifejezőmódot, a hasonlatok sokaságát”. Hasonlóan Petőfihez.

Harsányi könyve nélkülözhetetlen segéd-eszköze lesz a magyar stílustörténet kutatóinak. (Itt-ott lehetne egzaktabb is észrevételeiben, s gondolatmenete bizonyítóbb.) Munkája arra példa, hogy egy tudományos diszciplína kiindulhat az iskolából is.

Greza Ferenc

BÁLINT SÁNDOR: KARÁCSONY, HÚSVÉT, PÜNKÖSD

A nagyünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1973. Szent István Társulat K. 402 1.

Bálint Sándor, a magyarság tárgyi és szellemi néprajzának jól ismert szakembere, aki már annyi izgalmas olvasmánnyal, tudós szakmunkával ajándékozott meg bennünket, aki ebben az írásában is újabb munkák (A magyar búcsújárásokról; A hét szentség napjairól) írásáról nyilatkozik, jelen könyvében kiérleltebb módszerrel, sokrétebb dokumentációval a *Népvünk ünnepei* (1938) c. művében az év nagy ünnepeihez fűződő hagyományokról rajzolt képet szándékozott teljesebbé tenni.

Igazat kell neki adnunk, mikor azt mondja, hogy elérkezett a huszonnegyedik óra, hogy még megmentsünk, megörökítsünk valamit azokból a szokásokból, melyeket hosszú évtizedek óta pusztít nemcsak az egyre világiasodó élet-szemlélet, hanem az egyház tudatos törekvése is, korunk nagy gazdasági és világnézeti változásai pedig (s részben a II. vatikáni zsinat liturgikus újításai!) minden valószínűség szerint végleg elmúlásra ítélték.

A szerző nagy hozzáértéssel, széles körű tájékozottsággal mutatja be a régi és a mai Magyarország különböző etnikumú, vallású népeinek hagyományvilágát, kitekintve a hazai kereteken túlmenően az általános jelenségekre is. Könyve nyomán újra életet öltenek az archaikus világszemlélet számos elemét fenntartó hiedelmek, a mitikus, primitív szokások vagy legalábbis a velük kapcsolatos emlékek, melyeket a keresztény egyház nem tudott kiirtani, hanem kényszerű belenyugvással hozzájárult továbbélésükhöz úgy, hogy bibliai szentesítést igyekezett adni nekik, s transzcendens távlatokba állítva liturgikus rendszerbe ágyazta őket. Így rendelte a téli napfordulat pogány áldozati időszakának helyére a karácsonyt, a tavaszforduló helyébe a húsvétot, pünkösödöt. Bálint Sándor könyvéből feltárnak a titkok, hogyan lett Osiris, Mithras kultuszából, a Nap születésnapjából a kereszténység első századaiban Krisztus születésének misztériuma, vízkereszt ünnepi hagyománya; hogyan szublimálta át pl. a pogány kultikus jellegű mosakodásokat az egyház a szenteltvíz használatával; milyen pogány, szakrális hagyaték van a feltámadás ünnepének vagy pl. nagyszombatnak szent cselekményeiben, a tűzszentelésben, gyertyagyújtásban; a tél és tavasz szimbolikus küzdelméből, a tavasz

mágikus-szakrális előkészületeiből mennyit őriztek meg a Lupercalia-ünnepekre emlékeztető aprószenteki vesszőzések, a vízkereszt szokások, a kiszéjálás, regölés stb.

Az év neves napjaihoz, ünnepeihez fűződő hagyományokat, hiedelmeket (jóslásokat, szó-járásokat stb.), ezek ikonográfiai ábrázolásait elénk táró néprajztudós könyve lépten-nyomon tanúságot tesz, milyen jól ismeri szerzője Magyarország földrajzát, történelmét, az egyetemes és az magyar egyháztörténetet (a katolikus és a különböző protestáns felekezetekét, a görög szer-tartásúakét egyaránt), milyen járatos a liturgiában, a szimbólumok bonyolult világában, s amit az irodalmárnak első helyen kell méltányolnia, milyen kitűnő ismerője a magyar irodalomnak.

Bálint Sándor könyve ugyanis a népi hagyományvilágnak mindig gondosan megrajzolja irodalmi hátterét. Legyen szó akár a karácsonyi ünnepkör (hajnali mise, betlehemes játék, karácsonyi életfa, karácsonyi asztal és eledlek, szalmahintés, koledálás, István napi regölés, aprószenteki vesszőzés, vízkereszt – másként háromkirályok napi – felvonulás, házszentelés, csillag-játék, farsangi, főképpen húshagyókeddi játék-hagyományok, vetélkedések, télmetetés), a nagy-böjt és húsvét (virágvasárnap barkagyújtás, kiszéjálás, villózás, nagycsütörtöki pilátuségetés, keresztkeresés, nagypénteki ájtatosságok, passió, misztérium, nagyszombati tűzszentelés, húsvétvasárnapjára virradólag jézuskeresés, határkerülés, húsvéti ételszentelés – kókonya! –, húsvéti bárány, tojás), pünkösöd vagy úrnapi szokásairól, a szerző a szokások és hiedelmek régi meglétét, élését, gyakorlását számtalan irodalmi adattal dokumentálja, melyeket kódexeink tömegéből, Galeottiból, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát prédikációiból, Szkhárosi Horvát András, Bornemisza Péter vallomásaiból merít. Padányi Bíró Márton, az 1651-es *Cantus Catholici*, Náray György *Lyra Coelestise*, Kájoni énekeskönyve és kéziratai, Kiss István, Kelemen Didák, Dugonics András írásai éppúgy bizonyíték, forrás a kezében, mint Magyar István, Geleji Katona István, Martonfalvi György, Komáromi Csipkés, Bod Péter munkái. Könyvében olvashatjuk a bagonyai ráolvasásokat, a regős énekeket, a Júlia szép leányt, a falusi bakterek mondásait, az évszázados köszöntőket, az újabbkeletű kántori rekor-

dációkat, a félnépi költés termékeit. Megszólaltatja Mikes Kelemen, Taxonyi Jánost, Arany Jánost éppúgy, mint a népi verselőket (Orosz István, Varga Lajos), búcsúvezetőket, a vallásos ponyvairodalom termékeit. Mindezzel nemcsak a nép hagyományvilágát magyarázza, hitelesíti, köti írásos forrásokhoz, hanem sokszor új oldalról világítja meg régi irodalmunk természetét, régi íróinkat, költészetünket. A legkritikább esetben fordul elő csupán, hogy a dokumentálásban, szemléltetésben hiányt érez az olvasó. Megítélésünk szerint pl. az Ádám halálával, a keresztfa-legendával kapcsolatosan megemlíthette volna Gyirwa Vencel *Sybillának jövődőléséről és Salamon királynak bölcseségéről* szóló verses fordítását (Lőcse, 1649.). Nem érezzük bizonyítottnak, hogy a *Kánai menyegző* forrása a Szent Cyprián (+ 258)-féle *Coena Cypriana*, minthogy a XVII. századtól ismert számos változat, valamint a még néhány évtizede is élő hagyomány (magunk hallottuk, láttuk ezt még a második világháború előtti években is a Jászságban!) versszövegei attól igen távolállanak; szó sincs bennük a vendégeskedő Ádámról, Éváról, az őszövetség prófétaíról, királyairól, Pilátusról vagy Heródiásról. Bennük Krisztusnak a vizet borrá változtató csodája a lényeg; az apostolok és a szent asszonyok mulatozása, táncolása inkább a vágáns klerikusok jókedvű világát, mint a *Coena Cypriana*t idézi emlékezetünkbe. Úgy gondoljuk,

egy esetben a szerző határozottabb kritikát gyakorolhatott volna egyes irodalmi alkotások túlzottan merész értelmezésekor. Kardos Tibornak a *Régi Magyar Drámai Emlékekben* Temesvári prédikációjának misztériumjátékként való interpretálása pl. nehezen fogadható el.

Ezekhez hasonló észrevételt azonban Bálint Sándor könyvéről még köztöködként is alig tehetnénk. Az irodalomtörténész számára könyvének ez az irodalmi központúsága, irodalmi beállítottsága igen érdekes és izgalmas élmény. A számtalan irodalmi, irodalomtörténeti vonatkozás közül külön ki kell emelnünk – tanulságai miatt – azokat a részeket, melyekben a szerző az egyes ünnepkörök gazdag drámai hagyományáról, emlékeiről szól. Legrészletezőbben ugyanis az ünnepkörökhöz fűződő, az egyházi eredetű és ihletésű, de az egyház liturgiájától elszakadt drámai műfajokról, az ezekből fakadó játékokról, iskolai és világi előadásokról értekezik, nem kevészer állítja új megvilágításba, újszerű összefüggésbe eddigi ismereteinket és sejtéseinket. A három nagy ünnephez: karácsony, húsvét, úrnapi kapcsolódó drámai emlékeinkről van lényegében szó, melyekre vonatkozólag összegyűjti az eddigi kutatások eredményeit, azokat rendszerezi, megtoldva a néprajztudós sajátos szemléletéből folyó érdekes és értékes következtéseivel.

Varga Imre

JÉKEL PÁL–PAPP FERENC: ADY ENDRE ÖSSZES KÖLTŐI MŰVEINEK FONÉMA-STATISZTIKÁJA

Bp. 1974. Akadémiai K. 241 l.

Üttörő vállalkozás Jékel Pál és Papp Ferencé: a magyar szakirodalomban elsőként léptek fel azzal az igénnyel, hogy egy költő teljes életművének hangzó oldaláról összképet alkossanak. A fonémastatisztikai vizsgálat – mint azt a szerzők kiemelik – egy életmű egészére alkalmazva elsősorban arra az izgalmas kérdésre adhat választ, hogy vajon a legkisebb nyelvi egység szintjén is megnyilvánul-e egyfajta költői alapállás, egy sajátos, a költőre jellemző hangütés?

Megállapítják Adynál a fonémák gyakorisági sorrendjét, elemzik a magánhangzó-gazdaságnak, a magas–mély hangrendűségnek, a szóhossznak, a szóhossz és magánhangzósság összefüggésének alakulását, kötetenkénti váltakozását. Vizsgálják a köteteknek a 66 dimenziós térben az egymástól

és az egész Ady életműtől való távolságát is. (A dimenziók száma a fonémák számával egyezik, a relatíve magas szám a gemináták önálló fonémaként történő megkülönböztetéséből adódik.) Eredményül leszögezük: „Ady az idő múlásával egyre jobban közelít egy sajátos, 'adys' hangzáshoz.” Mivel „az egyre jobban közelítés” alól négy kötet is kivétel (a vizsgált kötetek mintegy harminc százaléka), talán helyesebb csupán annyit mondani, hogy a költő első kötete (1899, Debrecen, „Versek”) hangzósság szempontjából – akárcsak tartalmát tekintve – messze elűt a többi, hangzósságában egységesebb kötettől. További eredményeik: a magánhangzó/mássalhangzó arány a legállandóbb mutató, nemcsak Ady, de az összehasonlításképp vizsgált Gulyás,

József A ttila, Juhász Ferenc szövegeinél, valamint a technikai szakszövegeknél is. Ezután következik a magas–mély magánhangzó arány, majd a szóalakhossz. Az 58. lapon a fenti sorrendet állapítják meg a szerzők, de a 42-en második helyre rakják a szövegshossz mutatóját, és a legkevésbé állandónak a magas–mély magánhangzóarányt minősítik. Érthetetlen ellentmondás!

Az előbbi mutatók tükrében Ady versei a vizsgált költőkénél magasabb, a technikai szövegeknél mélyebb hangzással tűnnek ki, valamint sok rövid szó és kevés magánhangzó jellemzi őket.

Érdekes észrevétele a szerzőknek, hogy „Az, a mi tudományunkban több mint fél évszázada, a stíluskutatásban, úgy lehet, még a görögök óta, tehát több ezer év óta fennálló nézet tehát (sic!), amely szerint valamely szöveg szépsége korrelációban van magánhangzó-gazdagságával, az eddigiek alapján egyszerűen előítéletnek minősíthető.” Véleményüket arra alapozzák, hogy a technikai szövegeknél a mgh/msh arány sokkal magasabb a költőikénél. Mintavételük reprezentatívnak fogadható el, így valószínűleg igaz az az általánosítás, miszerint a technikai szövegek kb. 9–11%-al hangzósbabak a költőinél.

Azonban tudomásom szerint, se a szaktudomány általános nézete, se a görögök véleménye nem az volt, hogy a *szaknyelv* kevesebb magánhangzót tartalmaz, mint a költői. Azt, hogy tényleg előítélet-e a hangzósság és a költészet közötti összefüggés keresése, akkor dönthetnénk el, ha a nyelv egy partikuláris területe helyett a hétköznapi beszélt nyelvel és az irodalom más formáinak nyelvével, epikai, drámai szövegekkel vetnénk össze a verseket. Nem tudom, hogy a szerzők tétele igaz-e vagy hamis, hiszen ezeket a méréseket én nem végeztem el (érdekeséggépp pl. Mészöly Miklós: Pontos történetek, útközben című regényének 159. l. mgh/msh aránya: 0,724, tehát a technikai szövegek arányánál jóval alacsonyabb!), de tény, hogy vizsgálatukból megállapításuk nem következik.

Azt sem hinném, hogy valaki is a *hangzósságot önmagában* esztétikai értéknek tartotta volna, félresikeredett ironia az esztétikumot a hangzóssággal is kapcsolatba hozókat arra invitálni, hogy tartsák „szépnek” a ’Fedettívű hegesztés’ című – anonim szerzőjű – szöveget, továbbá a hasonló ’Híradástechnika-elektronika-automatika’ címűt; „nem szépnek” az Ady, József (sic!) stb. verseket.

* Nem látszik túl jó ötletnek, hogy miután a munka tisztázní igyekszik a fonéma – hang –

betű közti különbségeket, a táblázatok élén mindenütt ’hang’ szerepel a helyes ’fonéma’ felirat helyett; a szerzők szerint azért, mert így a „nem nyelvész olvasót (...) nem fogja elijeszteni a táblázatok élén a kevéssé érthető „fonéma” terminus v. pláne annak valamilyen rövidítése”. Ha az a bizonyos nem nyelvész-olvasó ilyen félénk, kezébe sem veszi a kötetet, hiszen annak a címében is szerepel az ijesztő fonéma szó!

A fonéma fogalmának bevezetésében írottak egyéb szempontból is kifogásolhatók. Nem értek egyet a szerzők azon nézetével, hogy amikor pl. a „látszik”, „hallatszik” alakokban t + sz fonémát és cc hangot állapítanak meg, akkor a „tetszik”, „utca” szavakban miért t + sz helyesírási alakról és cc fonémáról beszélnek. Az a vélemény, miszerint a „hallatszik”, „játszik” stb. igékben „a t elem társadalmilag érvényes”, „szükséges a helyes alak generálásához”, míg ezzel szemben az „áttetsző”, „tetszik” stb. esetében nem; – erősen megkérdőjelezhető. Igaz ugyan, hogy létezik „játék” alak, míg a „teték” ma már ismeretlen, de ehhez hasonló generálások még önmagukban nem döntenek el a kérdést. Erre a megkülönböztetésre a szerzők korrekciós számításokat is alapoznak!

Jó alkalmat adna az élcélődésre a gépemberré degradált Fónagy Iván (ui.: a jeles nyelvészt a könyvben „egyetlen gépi elődjüknek” titulálják), és egyéb komolytalanságok, pl. az a szerencsétlen hasonlat (13. l.), amelyben a szerzők művüket konyhakéshez hasonlítják, és felhívják az olvasó figyelmét, nehogy borotválkozni próbálkozzék vele, mert „ahhoz nagyobb élfínomság szükséges-tetik” stb.

Maguk a könyv írói is nagyon vitathatónak érzik azt az eljárásukat, hogy ly, ill. lly alakot nem a nyelvi valóságnak megfelelő (a tájnyelv kivételével) j, ill. jj fonémaértékben szerepeltetik, hanem önálló fonémaként. Ez esetben legalább a j és a ly, ill. a jj és a lly „fonémák” összegeire vonatkozó adatokat is közölniük kellett volna, hiszen a vektorok esetében ez egyszerű összeadással nem számítható ki!

A múrói alkotott véleményyt nem javítja annak feltűnő bőbeszédűsége (pl. 58. l. utolsó bekezdés), a sok töltelékshözveg, a trivialitások eredményként történő feltüntetése (pl. a 29. l-on kezdődő fejtegetés arról, hogy egy ábrát minél jobban felnagyítunk, bizonyos, benne meglévő különbségek annál jobban láthatók), a túl-hajtott megállapítások, nem valószínű, hogy a V/C arány segíthet egy vers szerzőségének tisztázásában, erre más, sokkal adekvátabb mód-

szerink is vannak, vö. 34. l.), az „Ady versus non Ady” jellegű (ez egy alcím) funkciótlán idegen kifejezések, az idegen szavak (pl.: kázus) helytelen használata, a nyelvhelyességi hiányosságok (pl.: „A 10. ábra egyrészt tautologikus . . .” De milyen másrészt? Ez nem derül ki a mondatból!) stb.

Az előbbi kifogásoknál sokkal fontosabbak azonban a könyv használhatóságával kapcsolatos kérdések: tudja-e alkalmazni az elemző, a magyar tanár, az irodalomtörténész – mint azt a szerzők vélik – a kötetet? Tehát a szerzők által levont következtetéseken túl is felhasználhatók-e a közölt adatok? Félünk tőle, hogy kevésbé. A számításokat nem versekre lebontva végezték, (ez természetesen nem is lett volna várható!), így vers-elemzésre nem használhatók. (Nem vizsgálható pl., hogy Ady istenes vagy valami egyéb, kiemelt motívumot tartalmazó versei között a szemantikai összefüggést kísér-e valamilyen hangzósági?)

Természetesen idővel, ha más költők életművének nanzóvizonyairól is készül hasonló felmérés, az elért eredmények jelentősége – mivel alapul szolgálnak az összehasonlításra – megnő.

Minden tudományos munka megkövetel egy bizonyos prekonceptiót, egy, a statistika

nyelvén szólva „nullhipotézis”. Úgy tűnik, a szerzők ezt mulasztották el. Könyvükben több helyütt hangsúlyozzák is: ők elvégzik a számításokat, de az értékeléstől tartózkodnak, ez nem a nyelvész, hanem „az irodalmár kollegák” feladata. Sajnos a tudományos diszciplínák határai dinamikusabbak annál, hogy az ilyen alapállás elfogadható legyen. A jelet vizsgálni úgy, hogy *teljességgel* figyelmen kívül hagyjuk a jelentését – nem lehet.

A könyv matematikai apparátusának legbonyolultabb része a „a távolság a 66 dimenziós térben”. Hangsúlyozni kell, hogy az e módszerrel nyert kép valóban független a minta nagyságától, *viszont függ annak eloszlásától*. Megítélesem szerint az egyszerűbb szórás számítás is elegendő lett volna, de ha már a szerzők ezt az utat választották, miért nem számoltak – módszerük erre lehetőséget adott volna – korrelációt?

A munka következtetései inkább igényelték volna szakfolyóirat-cikknyi terjedelmet, statisztikai része pedig a szűkebb szakmai körökön belüli terjesztést, mint könyv formátumot.

Köszeghy Péter

A DUNA VALLOMÁSA

Spoved' Dunaja. Emil Boleslav Lukáč magyar lírai antológiája. Bratislava, 1976. Slovenský spisovateľ'. 336 l.

Talán nem helytelen, ha ennek az antológiának – és éppen ennek az antológiának! – az ismertetését e sorok írója még egy szakfolyóiratban is szubjektív hangon vezet be. Van valami felemelő, sőt elrészékenyítő abban, hogy szerzője és összeállítója, Emil Boleslav Lukáč csaknem *negyven évvel ezelőtt*, 1939-ben sürgette az „Elán” című folyóiratban *Výmena duchovných produktov* címmel a teljes magyar és szlovák irodalom megismerését (mi lelkesen fordítottuk le magyarra *A szellemi termékek kicserélése* címmel a „Láthatár” 1940. januári számában). Amit tehát ebben a csaknem háromszázötven oldalas, reprezentatív antológiában közread, nem „ad hoc”, egy kiadó felkérésére történt vállalkozás eredménye, hanem hosszú évek érdeklődéséé, úgy is mondhatnók: egy gazdag, állandóan felfelé ívelő költői életpálya egyik igen fontos ágának a betetőzése. Mint ilyen is tiszteletet érdemel.

De tiszteletet érdemel más szempontból is, akkor is, ha a magyar költészet áttekintését

tartalmazó egyéb antológiákkal hasonlítjuk össze. Hogy itt valamennyit (s főleg a régieket) felidézzük, már terjedelmi okok miatt is lehetetlen. Némileg azért is, hogy az utószó szerzőjének egy, e mű szükségességét kétségbe vonó mondatára reagáljunk, itt csak néhány rokon jelenségre szeretnénk utalni: Jurij Skrobinec 1949-ben megjelent ukrán nyelvű magyar antológiájára, az 1950–57 között megszületett bolgár gyűjteményre, mely „a magyar költészet teljességét kívánta bemutatni”, az 1975-ben *Antologia poezji wegierskiej* című lengyel összeállításra – s végül az újjörög Kosztasz Asszimakopoulosz most készülő művére, amelyet Caruha Vangelio nyersfordításainak segítségével állít össze. Szándékosan idéztük itt a magyar líra legújabb áttekintéseiből csak az ún. „szomszédnépi”, a kelet-európai példákat: kétségtelen érdemeik elismerése mellett meg kell állapítanunk, hogy egy bizonyos szempontból valamennyi közül a Lukáčé érdemi meg a legnagyobb figyelmet. A felsoroltak közül van

ugyan olyan, amelyik egy műfordító munkáságának az eredménye – és van, amelyik talán bővebb, terjedelmesebb a *Sposed' Dunajánál* (a lengyel): de ez utóbbit egy *kollektíva* mindenre figyelő, tervszerű munkával állította össze. Lukáč, a szlovák költő *egymaga* pásztázta végig líránkat Janus Pannoniustól Menyhért Tamásig. Ismét csak azt kell mondanunk, amit az előző bekezdés végén: ez az antológia szintézisbe fogja azt, ahogy ez a kelet-európai, sőt, össz-európai méretű költő kora ifjúságától kezdve mind a mai napig a magyar poézishez viszonyul.

Eddigi magyar és szlovák ismertetői statisztikai kimutatásokkal, az arányok mérlegelésével, egy-egy költő kiemelésével vagy hiányolásával mondták el fenntartásaikat vagy éppen elismerő megjegyzéseiket Lukáč antológiájáról. Véleményünk szerint ez a kötet nem mérhető teljesen tárgyilagos mércével. Lukáčnak a magyar irodalomhoz fűződő kapcsolatai annyira közismertek (középiskolai magyartanárának, Klaniczay Sándornak a hatása, szereplése, publikációi a két háború között s a második világháború idején, *Az apostol* remekbe készült torútása stb.), hogy itt most részletesebben nem térünk ki rájuk; mindössze azért említettük őket, hogy rámutassunk: ő költészetünket már nem „objektív”, a kívülről „hideg szemével” nézi, benne él, minden egyes magyar költeményhez – amelyet ismer – személyes emlékek fűzik, s ezért fordítása igen sok esetben nem is a szó szokványos értelmében vett műfordítás, hanem átköltése, a szlovák költő élményvilágába való beemelése annak, ami megkapta költészetünkéből. „Szép hűtelen” – jut eszünkbe Rába György kifejezése a „Nyugat”-nemzedék néhány műfordítójáról, hozzátéve rögtön: de hiszen tulajdonképpen, a Nyugat második nemzedékéhez tartozik Lukáč is. Szubjektív viszonyulását anyagához antológiája előszavában ő maga is hangsúlyozza: nem a filológus alaposságával, hanem a lírai költőnek a szó nemesebb értelmében vett „önkényesség”-ével válogatta össze, egyszerűen csak azt fordította le, ami neki megtetszett. Amit tehát ebben a gazdag antológiában kapunk, az sokkal inkább jellemző Lukáč rokonszenveire, érdeklődésére, mint a magyar líra ötszázéves fejlődésének tervszerű, objektív áttekintésére. Ne tegyünk ezért neki szemrehányást: anyaga, válogatási szempontjai így is érdekesek, mert a magyar líra ismerőjének jó fogózót adnak arra, hogy kultúránknak ez a testvéri ismerője mit fogad rokonszenvvel, a lelke

mélyén mire reagál a mi nyelvünk zenéjéből, ritmusvilágából. Eddigi magyar ismertetői közül többen is a szemére hányták, hogy a szubjektív szempont érvényesülése miatt költészetünk számos nagy „alapverse” kimaradt az antológiából: mint például (hogy csak „kapásból” említsünk néhányat) Berzsenyi: *A magyarokhoz* vagy éppen a *Búcsúzás Kemenesaljától*, Kölcsey *Himnusza*, *Zrínyi dala*, *Zrínyi második éneke*, Vörösmarty *Szózata* (amely annakidején a szlovákoknál is oly élénk „Ohlas”-ra talált), a *Vén cigány*, Petőfi *Nemzeti dala* (amelynek ritmusát a fiatal Hviezdoslav is átvette), stb. De talán a legjobban József Attilának: *A Dunánál* elhagyása fáj, hiszen a magyar irodalomnak ez az egyik legnagyobb verse Lukáč egész életművét is szimbolizálja, főleg utolsó négy sorával („A harcot...”). Nem folytatjuk hiányérzeteink felsorolását, mert – ismételjük – tiszteletben tartjuk a költő szubjektív rokonszenveinek érvényesülését. Ebből a szempontból is ki kell emelnünk az antológia egy-két jellegzetességét. Lukáč talán Ján Smreknek immár három kiadásban megjelent Petőfi-válogatására volt tekintettel, hogy legnagyobb költőnkől mindössze nyolc verset (illetőleg hetet és egy Apostol-szemelvényt) közöl, míg Adytól tizenhetet. De azt már semmivel sem tudjuk megmagyarázni, miért maradt el Arany János főleg öregkori (irodalmunk modern, városi költészetét iniciáló) balladáinak és lírájának néhány szép darabja (így pl. legalább a *Hídavatás* és az *Epilógus*). Az nyilván Lukáč eléggé máig sem értékelhető, a korral mégiscsak körülhatárolt középiskolai tanulmányainak köszönhető, hogy pl. a mára igazán megkopott Majthényi Flóra, Kozma Andor, Czóbel Minka és egyéb másodrangú költők is helyt kaptak a gyűjteményben: ezt nem is szemrehányásképpen írjuk, inkább csak mint jelenséget rögzítjük. Egyébként Kozma Andor: *A carthagói harangok* fordítása szép, hatásos, az antológia egyik magyar ismertetője szerint „szebb, mint az eredeti”. Utolsó fenntartásunk: Lukáč kötete túlságosan szétaprózta mai líránkat: Somlyó Györgytől a már említett Menyhért Tamásig harminchárom (!) mai magyar lírikust szerepeltet egy-egy verssel. Ez a kortárs szlovák olvasókat végképp nem tudja tájékoztatni. Mi a magunk részéről sokkal inkább örültünk volna annak, ha 3–4 – ma legjelentősebbnek számító – fiatal lírikusunktól kaptunk volna egy-egy kisebb csokorra valót.

Lukáč kiváló műfordító. Eddigi francia, német, magyar és más nemzetiségű lírikusokból között tolmácsolásai is erről tanúskodnak. Mint már említettük, módszere erősen szubjektív, *valóban szlovák verset csinál a magyar eredetiből*, s így a verslábak és szótagok mérítségképe az ő esetében szinte hiábavaló „filosz” pepecselés, annak ellenére, hogy antológiájában ennek is számos bravúros megoldására bukkanunk. Meg kell említenünk, hogy – mint minden műfordítónak – neki is megvannak a kedvelt költői, korszakai, stílusirányzatai, amelyeket kitűnően – úgy is mondhatnók: adekvátan – fordít. Így például a századvég; annak kétségtelen szürke laposságát itt-ott erősen „megemeli”. A közismert – és itt a szószaporítás elkerülése érdekében részletesen ki nem fejtett – irodalomtörténeti tények következtében: Ady s a „Nyugat” lírája áll hozzá a legközelebb. Ebben a közegben teljesen otthonosan mozog. Fentebb már érintettük ennek az okát. Ismertetői közül nem egy akadt, aki néhány zökkenőt, egy-egy „leiterjakobot” olvasott Lukáč fejére. Mi ettől eltekintünk. Az vesse rá az első követ, aki egy ilyen hatalmas, nagy terjedelmű antológiában nem bukkan egy-egy ilyen kisebb-nagyobb tollhibára.

Szerény fenntartásainkat nem azért írtuk le, hogy Lukáč impozáns teljesítményéből akár csak egy jottányit is levonjunk. Mély tisztelettel kell adóznunk neki, mégpedig nekünk, a magyar irodalom művelőinek és a szlovák irodalom tudóinak is. Ma már megöregedett az a szlovák nemzedék, amely a mi irodalmunkat – és líránkat is – jól ismeri; egy ilyen műnek, mint a Lukáčé megvan tehát nemcsak a filológiai, poétikai, hanem társadalmi-politikai tekintetben is a maga *missziója*.

S ez az, amit Rudolf Chmelnek, a szlovák–magyar kapcsolatok egyébként jó szakemberének az utószavából s jegyzeteiből annyira hiányolunk. Chmel nevét a magyar irodalomtudomány berkeiben jól ismerik. Könyvalakban megjelent kandidátusi disszertációját (*Literatúry v kontaktoch*) és munka közben – a két irodalom közegében egyszerre élők jellemzésére – talált kifejezését („biliterárnost”) mindenkinek számon kell tartania, aki nemcsak a magyar–szlovák irodalmi és kulturális érintkezések, hanem

általában Kelet-Közép-Európa problematikájával foglalkozik. Tudomásunk szerint előkészületben van rendkívül gondolatébresztő kapcsolattörténeti tanulmányainak magyar nyelvű kiadása: türelmetlenül várjuk, hogy a magyar közönség kutatómunkája jelentős eredményeit is megismerje. Chmelnek ezt az utószavát és jegyzeteit már igen sokan bírálták: mi itt most nem akarjuk kipécézni néhány – számunkra rosszul eső – mondatát, s azt sem, hogy vannak tárgyi tévedései, elírásai, hiányai. Amit *mi* Chmel előszavából hiányolunk: *az az egész magyar líra atmoszférájának a megragadása*. Eppen az, ami a műfordító Lukáčnak annyira sikerült. Megrettenünk, amikor ezt leírjuk. Generációs kérdés volna ez? Abban a nemzedékben, a Chmel nemzedékében, amelyet annak idején az iskola *csak* arra nevelt, hogy „a magyarok elnyomók”, még ma, a szocializmus tisztultabb légkörében is van nemcsak velünk, hanem költészetünkkel kapcsolatban is egy bizonyos *görcs*, amely nem tud, nem akar feloldódni? *Bennem, ha a szlovák líra kerül szóba, verssorok, versszakok csodaszép zenéje muzsikál*. Chmel utószavából – magyar viszonylatban – éppen ennek a muzsikának a megérezése hiányzik. Márpedig e nélkül nem lehet megértetni a szlovák olvasóval sem *A gólyához*, sem az *Egy ócska konflisbant*, még kevésbé Pilinszky János költészetét. Sajnos, a két nemzet fejlődésének közös vonásaira sem történik utalás. Hogy értsen meg így a szlovák olvasó, hogy mi az a Fanchali Jób kódex (21. l.), amelyet pedig – mind a két kultúra hasznára – éppen a szlovák Ján Mšianik fedezett fel egy bécsi levéltárban? Chmel sokat vitatott utószavának problémája nem filológiai, még csak nem is nemzetiségpolitikai probléma, hanem a költészetünkbe való beélelésnek, a magyar líra örök értékei *megértésének, átértésének* problémája.

Végezetül: irodalom- és művelődéspolitikánk nagy adósságot törlesztene, ha Lukáč antológiáját hasonlóval viszonzná (ha csak egy kollektív munkájának eredményeképpen is), és – Ján Silvántól kezdve – mondjuk – Štefan Strážay-ig bemutatná a szlovák költészet fejlődésének legjavát.

Budapest, 1963. március 15.
Sziklay László

KÖNYVEK A KOLOZSVÁRI KORUNKBÓL

– Korunk Évkönyv 1976. Egy alkotó műhely félszázados történetéhez (1926–1976). Szerkesztette Szilágyi Júlia. Kolozsvár 1976. 316 l., Tordai Zádor–Tóth Sándor: Szerkesztette Gaál Gábor. 1929–1940. Bp. 1976. Magvető 237 l., Balogh Edgár: Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról. Kolozsvár 1976. Dacia Könyvkiadó, 145 l., Gaál Gábor: Levelek (1921–1945). Sajtó alá rendezte: Sugár Erzsébet. Bukarest 1975. Kriterion Könyvkiadó, 787 l.

A kolozsvári Korunk szerkesztősége a folyóirat jubileumi évében folytatta a nagysikerű évkönyvek 1973-ban és 1974-ben kezdeményezett sorozatát. Az új évkönyv, már csak az alkalom következtében is, inkább „emlékkönyv” vagy a bevezetőben használt szellemes fordulat szerint „emlékeztető” könyv, amely fel akarja idézni a kolozsvári folyóirat „klasszikus” korszakának (1926–1940) történetét, s emlékeztetni kíván eredményeire, hagyományaira. Az évkönyv nem a folyóirat jelen munkájának keresztmetszetét adja ezért, mint a két korábbi kötet, hanem munkatársi emlékeket és kutatási eredményeket közöl. Az emlékezet és a kutatás fogott össze, hogy pontosabb képet adjon a Korunk keletkezéséről, történetéről és küzdelmeiről. „Ünnep pátoszából és kutatói felelősségből tevődik össze ez az emlékkönyv, amellyel a mai Korunk munkatársai, barátai segítségével előzményeinek, örökségének, jelenünk feladatainak és jövőnk lehetőségeinek, kötelességeinek adózik” – olvassuk a szerkesztőségi bevezetőt. Illyés Gyula, Déry Tibor, Méliusz József, Balogh Edgár, Bányai László, Salamon László, Veress Pál, Mikó Imre, Geo Bogza, Pavel Apostol emlékező írásai, valamint Dankanits Ádám, Mózes Huba, Marosi Ildikó, Csanda Sándor, Sugár Erzsébet, Kántor Lajos, Rácz Győző és Szilágyi Júlia tanulmányai egyaránt a bevezetőben megjelölt programot képviselik.

A teljesen jogos ünnepi pátosznál is fontosabb persze a kutatói felelősség, amely a folyóirat történetének hiteles ábrázolására törekszik, s számos kérdésben hozott új vagy legalább megfontolandó felismeréseket, gondolatokat. A kolozsvári marxista folyóirat ötven esztendő jubileuma rendkívüli mértékben élelkitette meg a Korunk-kutatást. A kutatómunka során új eredmények is születtek; így a folyóirat elhelyezése a magyar nyelvterület, illetve Kelet-Közép-Európa baloldali, marxista szellemű szemléi között, a Korunk történetének hitelesebb periodizációja, amelyet Tóth Sándor végzett el, a népfrontos törekvések pontosabb leírása, elsősorban Balogh Edgár és a budapesti emlékülés jóvoltából, s számos más eredmény, amely valójában nem csupán a Korunk-kutatás ügyét fogja gazdagítani,

hanem a magyar és kelet-közép-európai szocialista irodalomkutatás szélesebb mederben folyó stúdiumát is. Az élelkülő kutatómunka persze nem oldhatott meg mindent, maradtak vitás kérdések, feloldatlan kérdőjelek. Ezeknek a kérdéseknek a bogozgatása folyik tovább, s ebben a ma is időszerű kutatómunkában jelent kiváló szolgálatot az emlékkönyv igen gazdag anyaga.

Mutatóba és igazolásként két vitatott kérdésre hívnám fel a figyelmet; olyanokra, amelyeket bizonyára pontosabban világlátanak meg az eddigi megállapításoknál az emlékkönyv emlékezései és tanulmányai. Az első Dienes László szerepe. A Korunk első szerkesztője eddig Gaál Gáborhoz képest meglehetősen háttérbe szorult. S nemcsak azért, mert a kutatás sokáig, érthető módon, Gaál korszakos szerepének megvilágítására törekedett. Hanem annak következtében is, hogy a folyóirat krónikásai szívesen tettek egyenlőségjelet Gaál és a Korunk közé, s az első éveket (1926–1929), amelyeket még Dienes neve főmjelzett, többnyire elmarasztalták, mint a polgári liberalizmus eklektikus korszakát. Való igaz, hogy Dienes szerkesztése idején kevésbé érvényesült az a következetes marxista vonalvezetés, amelyet Gaál Gábor szerkesztése képviselt (s amely egyidőben szektáriánus torzulásokkal is párosult). Ám a kolozsvári folyóirat szellemét az első években sem pusztán a liberális eklekticizmus határozta meg. A magyar forradalmak bukása után, az európai forradalmak apálya idején az első szerkesztő, úgy tetszik, jogosan járt el, midőn a múlt eredményeinek alkotó számbavételét és az új eszmei szintézis feltételeinek kialakítását jelölte meg program gyanánt. Dienes ennek a programnak a jegyében tájékozódott a húszas évek irányzatai és gondolatai – az új közgazdaságtan, az új lélektan, az avantgarde művészet – között. A széles perspektíva igénye nem jelentette azt, hogy a Korunk nem törekedett volna a marxista pozíciók védelmére vagy kialakítására. Ellenkezőleg, Dienes a baloldaliság és a szocialista gondolat korszerű, a forradalom leverése után is érvényes modelljének kialakításán dolgozott. S kezdeményezése „törés” nélkül fejlődhetett tovább azzá a határozott osztálytudatos és osztályharcos szemléletté, amelyet Gaál Gábor

képviselt 1929 után. A Dienes László által irányított első szakasz hitelesebb, pontosabb megítélését segíti elő az emlékkönyv írásai közül Salamon László, Becsky Andor és Szegő Júlia emlékezése vagy Kántor Lajos tanulmányrészlete, amely a Korunk művészetszemléletét méri fel.

A másik vitakérdés: a Korunk helye a romániai magyar szellemi irányzatok között, pontosabban a marxista folyóirat és a polgári humanista (és népi) mozgalmak viszonya. Ezt a kérdést megintcsak szokás leszűkíteni, szinte kizárólagosan arra a polémiára, amely a Korunk és az Erdélyi Helikon között zajlott a harmincas évek első felében. Tudnivaló, hogy Gaál Gábor erős hangsúlyokkal s nem is jogosulatlanul bírálta a Helikon irodalmát s főként ideológiáját, a mind mitologikusabb köntöst öltő „transzilván gondolatot”. Ez a vita időnként heves szó-párbajokra vezetett, különösen Gaál és a helikonisták folyóiratát szerkesztő Kós Károly között. Am a szópárbajok nem vezettek ellenségeskedésre, a vitamorál klasszikus szabályait mindenkor megtartották a perlekedő felek. És ennek a morálnak nem is az volt a legfontosabb következménye, hogy például Gaál és Kós (vagy éppen Gaál és Szász Endre, a magyarpárti Keleti Újság főszerkesztője) korrekt kollégialis, sőt baráti kapcsolatot tartott fenn egymással. Hanem az, hogy közös ügyekben, közös küzdelmekben is találkozhattak a két szomszédvár gazdái: mindenekelőtt a kisebbségi jogok védelmében és az antifasiszta szellemi ellenállásban. Ez a találkozás rendre végbement Gaál és a polgári humanista írók vagy közírók: Kós Károly, Kuncz Aladár, Krenner Miklós, Szentimrei Jenő, Molter Károly között, s természetesen végbement Gaál és a „népiek”: Tamási Áron, Kacsó Sándor, Bözödi György között. E találkozások végső eredménye, egyszersmind igazolása volt az 1937-es népfrontos Vásárhelyi Találkozó. Gaál Gábor „szövetségi politikájáról”, népfrontos kezdeményezéseiről, távlatosabban a Korunk és a romániai magyar szellemi élet polgári humanista és népi irányzatainak kapcsolatairól ugyancsak sok mindent megtudunk az emlékkönyv írásaiból. Elsősorban Méliusz József érdekes nyilatkozatából (amelyet Dankanits Ádám és Tóth Sándor jegyzett le), Balogh Edgár, Bányai László, Mikó Imre és Herédi Gusztáv emlékezéseiből, illetve Marosi Ildikó szövegközléséből, amely Dienes László és Gaál Gábor Molter Károlyhoz írott leveleit mutatja be.

A kolozsvári magyar marxista folyóirat antológiájának szerkesztését a Korunk-kutatók legjobb két szakembere végezte: a budapesti Tordai Zádor és a kolozsvári Tóth Sándor. Mindketten a legendás szerkesztő: Gaál Gábor egykori tanítványai, akik már több tanulmányban (a kolozsvári tudós egész Gaál Gábor-monográfiában) igazolták jártasságukat, felkészültségüket. Munkájuk nyomán izgalmas olvasmány született, alighanem a legérdekesebb a kolozsvári folyóirat indulásának ötvenedik évfordulója alkalmából megjelentetett művek közül. Valóságos „olvasókönyv”, amely megfontolt válogatásban és ötletes szerkesztésben mutatja be a folyóirat Gaál Gábor szerkesztette tizenkét évfolyamának (1929–1940) keresztmetszetét. A jubileum idején megélelénkült kutatás a sajtó-, az irodalom- és általában az eszméletörténet eszközeivel dolgozott. Tordai és Tóth szemléltetni akarta, a klasszikus folyóirat valóságos természetét akarta életre kelteni. Ahogy maguk mondják: „az élményt szeretnők hálóba fogni, hogy milyen érzés volt, s élmény a lapot kézbe venni: keresni, mi van benne érdekes, és mit mond éppen *nekem*, aki olvasom. Rácsodálkozást: a meglelt gondolat örömet.”

A „meylet gondolat” maga hívja ki a „rácsoálkozást”. Hiszen még e kevésse terjedelmes válogatás, egy régi kettős Korunk-számmal alig bővebb „fiktív szám” is igazolja, hogy a kolozsvári szemle milyen széles körben tekintett szét a romániai, az összmagyar és az európai élet felett. Gaál Gábor, visszanézve a vállalkozás múltjára, arra utalt, hogy a Korunk „az idő keresztmetszetét” kívánta nyújtani. Valójában, ami a kései olvasót elsőnek megragadja, az az érdeklődés, a vizsgálódás széles köre. Az, hogy a Korunk szinte mindenről tudott, ami a két világháború közötti korszak gazdasági, társadalmi, politikai, tudományos és művészeti életében végbement. Ami megszabta a korszak mindennapi életének menetét, meghatározta levegőjének „vegytani” összetételét. Kierkegaard filozófiája, Ortega kultúrkritikai elmélete, a pán-európai mozgalom, a freudista pszichoanalízis, a fasiszta mozgalmak tömeglélektana, a nőemancipáció, a nemzetiségi kérdés, a modern festészet és a detektívregény egyformán érdeklődő figyelmet, alapos elemzést – és marxista kritikát kapott. A korszak (mint alighanem a legtöbb korszak) egymás mellett élő s egymással küzdő eszmék, irányzatok és filozófiák vad terepe volt. Ezen az elvadult terepen kívánt a Korunk rendet teremteni; vagy

legalább széttekinteni s felmérni a kor zűrzavarát, szövevényes ellentmondásait.

A felmérés és rendezés igénye növelte meg a józan értelem, az elemző s ítélező kritika szerepét. A kolozsvári folyóirat bátran és következetesen vállalta a kritikus értelem nehéz pozícióját abban a társadalomban, amely a legkülönfélébb mítoszokat irracionális filozófiákat és hamis tudatformákat termelte és kínálta fel a válságba került emberiségnek szellemi táplálék, sőt orvosság gyanánt. Európa történelmi színpadán az „értelem trónfosztásának” mágikus szertartása folyt, s már lehetett tudni, hogy ahol az értelem és a kultúra meghurcoltatik, ott az emberi méltóság, sőt az emberi élet: milliók élete is veszélyben forog. A Korunk ebben a zűrzavaros korban vállalta a józan értelem fegyelmét, azt a szellemi magatartást, amelyet Gaál Gábor „realista humanizmusnak” és „mítosz-nélküliségnek” nevezett. „A dolgokban rejlő értelem még mindig nem veszett el, s az egész világ, a világtörténelem értelme most a legvilágosabb” – hirdette a Korunk szerkesztője 1940 tavaszán. A „dolgokban rejlő értelem” felkutatásának és megfogalmazásának igénye öltött testet az olyan írásokban, mint Gaál Gábor tanulmánya a népi írók szociográfikus munkásságáról, Bölöni Györgyé az asszimilációs kérdésről vagy Nagy Lajosé a nemi szabadságról.

A Korunk a józan értelem fegyelmét képviselte, s éppen e fegyelem következtében ismerte fel a maga közéleti-politikai tennivalóit. Az értelmi rend nevében kötelezte el magát a dolgozó osztályok ügyének, s vállalta a cselekvést, az állandó küzdelmet, akár a kockázatot. A kor polgári szociológiája – Ortega y Gassetől Karl Mannheimig – általában az elkötelezetlen függetlenségben élő: „szabadon lebegő” értelmiségi elite szavazott. A Korunk írói nem győzték hangsúlyozni az értelmiség szociális és politikai felelősségének elvét, azt, hogy az írástudóknak a progresszív mozgalmak, a népi érdekek elkötelezettségében kell tevékenykedniük. „Szükség van egy csoportra – írta Szabó Imre *Az értelmiség dilemmája* című, a jelen világot is olvasható tanulmányban –, amely tisztult látással, történelmi tanulások ismeretével, erkölcsi felelősségérzékkel vizsgálódjék, összehasonlítsa, szembeállítsa, lemérje, rendszerezze a dolgokat – ítéljen, hogy ezzel előremutasson.” Majd: „Az értelmiségnek át kell látnia, hogy csak azokhoz csatlakozhat, akikben megvan az erő és az akarat, hogy az igazságosabb, életképebb,

embert és kultúrát becsülő társadalmi rend építését szorgalmazzák és megvalósítsák.” A szociális és politikai elkötelezettség magasabb távlatú morális elvének eme felismerése szabta meg a Korunk cselekvő s küzdő jellegét. És e cselekvő etika érvényesült a nemzetiségi, az összmagyar, a közép-európai vagy az egyetemes kérdések tárgyalása során.

A kolozsvári folyóirat „fiktív száma” messzemenően igazolja, hogy a józan értelem és a társadalmi haladás szolgálatában valódi műhely alakult. Műhely, amely nemcsak eszmei egyetértésre épült, hanem közösségi cselekvésre és ennek erkölcsére is. „Sosem állítottuk – vallotta Gaál Gábor –, hogy a lap hiánytalanul töltötte be feladatát, de számos munkatárssal együtt ez volt életünk egyetlen tartalma.” S ennek a műhelynek máig ható szerep jutott. Éppen a jelen válogatás tanúsítja, hogy a Korunkban nyilvánosságot kapó eszmék, gondolatok nagy része felett ma sem tért napirendre a történelem. A kor szellemi irányainak józan vizsgálata, a sokoldalú tájékozódás igénye éppúgy időszerű, mint például az a gondolatmenet, amely az értelmiség szerepét s feladatait kívánta tisztázni Sinkó Ervin, Kemény Gábor, Remenyik Zsigmond vagy Szabó Imre tanulmányaiban. Vagy az a vállalkozás, amely a kelet-közép-európai népek együttélését és összefogását, a nemzetiségi kérdés demokratikus és szocialista megoldását szorgalmazta Balogh Edgár, Bányai László, Gáll Ernő és Méliusz József írásaiban. A Korunk-szöveggyűjtemény ennyiben egyáltalán nem sajtótörténeti dokumentáció, hanem eleven „olvasókönyv”, amely a jelenhez szól, a jelen kérdéseire keres feleletet.

*

Balogh Edgár *Itt és most. Tanulmány a régi Korunkról* című kötete évtizedes irodalomtörténeti munka eredményeit összegzi. Tulajdonképpen négy régebbi tanulmányt foglal magába: *A Korunk fordulata 1929-ben* (1964), *A Korunk eszmei kiforrása 1930–1933-ban* (1968), *A népfronti Korunk* (1970), végül *A Korunk szintézise 1938–1940-ben* (1972) című tanulmányokat, amelyek a kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Közleményekben voltak olvashatók. E négy tanulmány valójában végigkíséri a nagy hírű folyóirat egész történetét, eszmei és szerkesztési fejlődését, életrajzának szakaszait. Balogh Edgár maga is részese és alakítója volt e fejlődésnek, mint Gaál Gábor közeli munkatársa, a folyóirat törzsgárdájának tagja, akinek szerepe

különösen a népfrontos időszakban volt számotvető. Érthető, hogy az irodalom- és sajtótörténet tudós igényességét az egykori munkatárs személyességével egészíti ki. S hogy a folyóiratot nemcsak mint kutatásának tárgyát vállalja, hanem mint életének és munkásságának részét is; mint személyes életrajzának egy fejezetét. A személyes részvétel szabja meg részben a kutatás és a feldolgozás irányát. A klasszikus Korunk tizenöt esztendő története annyira gazdag, oly bősséget kínál a kutatási feladatoknak, hogy a személyesebb választás, az egyénibb nézőpont kialakítása mindenképpen indokolt. Balogh Edgár maga is arra hivatkozik, hogy a folyóirat első folyamának enciklopédikus jellege nagyon sokféle közelítést és kiindulást tesz lehetővé: ki-ki megtalálhatja sokoldalú anyagában a „maga idézni való példáját, elindulásának irányjelzőit”. Ő is ezt az idézni való példát ábrázolta, az irányjelzőket tűzte ki, midőn programszerűen annak a folyamatnak a bemutatására vállalkozott, amely a Korunkat a romániai, erdélyi és nemzetiségi valósághoz közelítette, az „itt és most” elvének vállalására készítette.

Ennek megfelelően elsősorban a harmincas évek folyóiratmunkájáról beszél. Arról a korszakról, midőn a Korunk kezdeti szakaszának kereső-tájékozódó szellemét felváltotta a határozottabb szocialista eszmeiség. Balogh Edgár 1929-re teszi e fordulatot, midőn Gaál Gábor „társzerkesztőként” irányító szerepet kapott a lap arculatának alakításában. Az évtizedfordulón nemcsak a szerkesztőváltozás szabta meg a folyóirat új tájékozódását és új szerepét. Az egész világon végigsöprő gazdasági válság, amely a kapitalista társadalmi berendezkedés általános megingásáról tanúskodott, merőben új helyzetet teremtett, s új magatartást kívánt. Balogh Edgár jogosan figyelmeztet arra, hogy ezen „irányt szabó rendszer” éppen Gaál Gábor személyében találta meg a megfelelő szervezőt és képviselőt. „Volt – írja – Gaál Gábor magatartásában valami eredendően más is, olyasmi, ami megkülönböztette nem egy előtte itt járt emigráns írótól. S ez rendszerezőbb filozófiai és cselekvőbb művészi érdeklődése, mely a népi felelősség szenvedélyes demokratizmusával párosult.” Ennek a rendszerező filozófiának a tengelyében a marxizmus állt, s a cselekvő művészi érdeklődést a szocialista elkötelezettség irányította. Gaál Gábor lett az a szerkesztő, aki válaszolni tudott a kor nagy kihívásaira.

A Korunknak azonban egyelőre meg kellett küzdenie a biztos választért. Az új szerkesztő határozottan vágta el azokat a szálakat, amelyek a folyóiratot korábban polgári liberális szerzőihez és támogatóihoz fűzték. A Korunk egy ideig mégis a baloldal válságtüneteit mutatta: állásfoglalásaiban és kritikáiban a „balos” szektariánizmusnak jutott meglehetősen jelentékeny szerep. A harmincas évek elejének magyar forradalmi munkásmozgalmát erősen terhelte meg a dogmatikus-szektariánus gondolkodás, amely nem tudott hiteles válaszokat adni azokra a társadalmi és kulturális kérdésekre, amelyek mind erősebb kihívást jelentettek az első világháború s a bukott forradalmak után. A nemzeti és nemzetiségi kérdés, a középrétegek, a parasztság, a népi mozgalom kérdései egyelőre nem kaptak (csak töredékesen kaptak) választ a marxista gondolat magyar képviselőitől. Ez okozta, hogy a Korunk néhány kritikus sorra támadta Bartók Bélát, Móricz Zsigmondot, Babits Mihályt, Kassák Lajost, József Attilát, Illyés Gyulát, Németh Lászlót, általában a polgári humanista és a népi irodalom képviselőit. Ezek a támadások időnként messze túlméntek azon a kritikán, amelyet egy marxista szemlének különben képviselnie kellett; értetlen és személyeskedő támadásokká váltak, amelyek később joggal váltották ki Fábry Zoltán rosszallását s elutasító bírálatát. Balogh Edgár figyelmeztet arra, hogy Gaál nem mindig értett egyet a szektariánus szellemű bírálatokkal, s ha tehette, korrigálni próbálta őket, csökkenteni igyekezett elidegenítő hatásukat. (Például József Attila esetében, akinek verseit a szektás támadások idején is közölte folyóiratában.)

Ez az újabb fordulat hozta létre 1934-től kezdve a kolozsvári folyóirat népfrontos szakaszát. Ezt a szakaszt Balogh Edgár két részre bontva mutatja be: a „népfronti Korunkat” 1934–1937-re, a „Korunk szintézisét” 1938–1940-re helyezi. Való igaz, hogy a kolozsvári folyóirat népfrontos fejlődése is hosszabb időszakhoz kötött, s hogy ennek a fejlődésnek az utolsó években értek be igazi eredményei. A Korunk ekkor vált igazán az antifasiszta szellemi ellenállás egyik központjává és szervezőjévé. Módszeresen és tudományos alaposítással vetett számot a felhalmozott kérdéstömeeggel, nem engedte át a jobboldali demagógiának a nemzeti és parasztkérdés taglalását, részletesen tárgyalta a nemzetiségi társadalom gondjait, a nemzetiségi kultúra eredményeit és feladatait. Ekkor vált

igazán a folyóirat megbecsült munkatársává Tamási Áron, Szentimrei Jenő, Szemlér Ferenc és Bözödi György: az Erdélyi Helikon „balszárnnyának” képviselői. És ekkor figyelt fel Gaál Gábor a népi mozgalom valódi jelentőségére, igazi eredményeire is, ekkor vette védelmébe Németh Lászlót és a Márciusi Frontot, egy valódi népfrontos összefogás reményében, amely összefogásnak tömörítenie kellett volna valamennyi progresszív, antifasiszta irányzatot, írókat és gondolkodót. Ez az összefogás az 1937-es Vásárhelyi Találkozóban meg is született, s Gaál Gábor mindvégig kitartott a Találkozó hitvallása, eredményei mellett, mint aki valóban felismerte a népfrontmozgalom történeti szerepét, a szocialista szövetségi politika korszerű követelményeit.

Ezek a népfrontos évek hozták meg, a Korunk erdélyi, romániai tájékozódásának elhatározó fordulatát is, amelynek következményeképp az „itt és most” politikája végképp érvényre jutott. Ahogy Balogh Edgár fogalmazta: „Így alakult ki a Korunk új, marxi-lenini szakaszának perspektivikus népi-nemzeti mélysége és hazafi szélesége, a »romániaiság« teljes plaszticitása egy anacionális és absztrakt kozmopolitizmus semmire sem kötelező, baloldali formációiban is polgári maradványokat őrző egysíkúsága helyébe, felvértve a romániai magyar értelmiség haladó elemeit arra, hogy kellő időben helyt tudjanak állni a népeket megosztó, militarista kalandra csábító hitleri előtörés praktikáival szemben.” Valóban, a Korunk a nemzetiségi étellel összeforrvá, s a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldását szorgalmazva ért a maga népfrontos fejlődésének tetőpontjára. Balogh Edgár: a tanú és krónikás mai szerepében ezért állíthatja az „itt és most” küzdő etikáját példa gyanánt a romániai magyarság fiatalabb nemzedékei elé.

*

Végül Gaál Gábor műveinek sorozatában (negyedik kötet gyanánt) jelent meg a nevezetes szerkesztő leveleinek gyűjteménye. E levelek, amelyeket Sugár Erzsébet bukaresti irodalomtörténész rendezett kivételesen gondos munkával sajtó alá, maguk is a Korunk szerkesztésének elsőrendű dokumentumai. Egyszermind Gaál életéről, egyéniségének alakulásáról és küzdelmes munkájáról adnak részletes képet, napról napra haladó krónikaszerű beszámolót. Gaál, mint ismeretes, az 1919-es magyar emigráció soraiban vált ismertté, mint Garami Ernő, Lovászy Márton és Hatvany Lajos *Jövő* című bécsi polgári

radikális lapjának munkatársa. Hatvanyval való kapcsolata mindvégig megmaradt; a Nyugat mecénásának szerepe volt a Korunk indulásában, anyagi támogatásában is. A bécsi, majd berlini emigrációban élő Gaál még nem talált magára, tájékozatlanul, sokszor tanácstalanul állt a megváltozott történelmi helyzetben, magányosnak, száműzöttnek érezte magát. „Az emigráció – írta Berlinből Hatvany Lajosnak 1924. március 14-én – itt lett emigráció számomra. Magyarország, magyar irodalom itt még csak annyi sem, amennyi egy nagyon távoli dörömbölés. Csak annyi, amennyi az idegzetemben van még belőle. Én nem tudom, hogy az életem hová visz. Itt, ebben a körben nem szeretnék maradni. Harminc évet úgy éltem, hogy nem én dolgoztam, nem én akartam, nem én beszéltem. Jó volna végül is a helyemre kerülni, bárhová, bárminek, csak oda, ahol azt adhatom, amit tudok.”

A maga „helyére” Kolozsvárra került, midőn Dienes László Korunkjának munkatársa, majd 1929-től kezdve szerkesztője lett. A folyóirat-szerkesztés munkájában oldódtak fel a csalódott fiatal entellektüel szorongásai, alakult ki Gaál Gábor szerkesztői és emberi személyisége. Ennek a személyiségnek a centrumában maga a szerkesztő munka, a folyóirat ügye állt. Gaál életét és gondolkodását ottól fogva a szerzetesi fegyelmet és forradalmi önfeláldozást követelő munka töltötte be. Mindent „a feladat perspektívájából cselekedett”, ahogy Fábry Zoltánnak írta 1935. december 10-én. „Magamról valójában keveset írhatok. A Korunk teljesen igénybe veszt” – vallotta be Hatvany Lajosnak 1929. december 26-án. „A lap hivatása a lényegem” – fogalmazta meg sorsát, önmagát Méliusz Józsefnek írott 1938. május 10-i levelében. Kolozsvárra érkezve, 1927-ben még könyveket tervezett (a filmről, a művészetfilozófiáról, a huszadik század nagy kérdéseiről), ám csakhamar felhagyott a tervezéssel, minden erejét, tehetségét és szorgalmát annak az ügynek szentelte, amit a Korunk szerkesztése jelentett.

Ez az ügy valóban egész embert kívánt, hiszen az évi tíz szám előkészítése, szerkesztése, kiadása egyedül Gaál Gáborra maradt. A vállalkozás hősiességet és önfeláldozást követelt. A hatalmas levélanyag a napi küzdelmek krónikája; Gaál írókat toboroz, kéziratokról tárgyal, előfizetőket szervez, a folyóirat soha el nem fogyó gondjaival küszködik. „... mindig minden véleményünkkel mindenkivel szemben harcvonalakon állunk, ahonnan löhetünk, de ahova vissza is lönek” – olvassuk a Szalatnai Rezsőnek küldött 1931.

január 8-i levelet. A küzdelem azonban nemcsak az eszmék és ideológiák terepén zajlott, emésztőbb és drámaibb harc folyt a betiltási kísérletek és kiadási nehézségek ellen. „Minden krajcárom a nyomdát” – írja Gaál Hatvany Lajosnak 1931. július 24-án; „a lap anyagi fenntartása a lehető legnehezebb. Ne higgye, hogy én egy kávéházban ülök és étteremben étkező intellektuel vagyok. Én is csak szalonnát eszem vacsorára. A különbség csak az, hogy nekem a lappal kapcsolatban, illetve a lap miatt rengeteg adósságom van. Az adósságaim miatt nem tudok mozogni, s félok, hogy az adósságaim terhe megöli a lapot” – üzeni Veres Péternek 1932. április 27-én; „A lapot hónapról hónapra a legnagyobb nehézségekkel állítom össze” – szól a Méliusz Józsefhez intézett 1936. október 7-i levél. Gaál Gábor leveleiből egy állandó, szívós küzdelem regénye is kibontakozik.

A kolozsvári szerkesztő valósággal új Kazinczy helyzetében tudhatta magát. Munkatársainak csak kis része élt közvetlen közelben, mások Temesvárról, Brassóból, Bukarestből, Pozsonyból, Kassáról, Újvidékről, Budapestről, Bécsből és Párizsból küldték kézírataikat, észrevételeiket. A levelezésnek országokat kellett átfognia. És Gaál igen lelkiismeretes levelezőnek bizonyult, egyetlen kéziratot sem hagyott válasz nélkül, minden jelentkezésre, véleményre azonnal reagált. A jelen kötet 655 levelet közöl, a címzettek között találjuk Déry Tibort, Fábry Zoltánt, Hatvany Lajost, József Attilát, Károlyi

Mihályt, Komlós Aladárt, Méliusz Józsefet, Molnár Eriket, Nagy Istvánt, Nagy Lajost, Remenyik Zsigmondot (őhozzá szól a legtöbb levél, egész kötetrevaló), Salamon Ernőt, Szalatnai Rezsőt, Turnowsky Sándort, Vas Istvánt és Veres Pétert. A kötet sajtó alá rendezője szerencsére nem követte azt a mind általánosabb gyakorlatot, hogy a hamis irodalomtörténeti kegyelet érzésétől vezetve kigyomlája a kritikusabb személyes megjegyzéseket, a levelekben megjelenő alkalmi vitákat. Rendkívül ritkán látjuk a jólismert szöveget zárójelbe zárt pontokat. És tanúi lehetünk azoknak a kifakadáásoknak, amelyekkel Gaál, a szerkesztő küzdelem nehéz feltételei között, legközvetlenebb munkatársait is bírálta; annak a vitának, amelybe Fábry Zoltánnal bonyolódott a Korunk szlovenszkoji terjesztésének ügyében. A közölt anyag így teljes, így hiteles. Gaál Gábor elveszett vagy egyelőre lappangó leveleiből (amelyek címzettjei között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Balázs Béla, Bölöni György, Dienes László, Illyés Gyula, Kacsó Sándor, Lukács György, Moholy Nagy László, Sinkó Ervin, Szemlér Ferenc, Tamási Áron található a többi között) azonban egy újabb, talán még vaskosabb kötetet lehetne kiállítani. Talán, az újabb kutatómunka jóvoltából, egyszer erre is sor kerül. Mint ahogy várható, hogy a Gaál-sorozat következő kötete a Korunk szerkesztőjéhez küldött levelek gyűjteménye lesz.

Pomogáts Béla

Tóth Melinda: Árpád-kori falfestészet. Bp. 1974. Akadémiai K. 191 l. + 28 tábla (Művészettörténeti Füzetek, 9.)

Könyve célkitűzéséről sokat ígérően nyilatkozik a szerző, mikor így ír bevezetőjében: „Az Árpád-kori falképanyag alapos revíziója ez, a nagyrészt ismert vagy félreismert emlékeké, melyek közül sokat évtizedek óta nem tettek beható vizsgálat tárgyává.” (8.) E nagyigényű program méltán kelti fel az irodalomtörténetírás figyelmét, hiszen középkori irodalmunkban számos olyan probléma vár megoldásra, melyhez – egyebek között – a művészettörténet hozzájárulása is nélkülözhetetlen.

Az egyik ilyen összekötő kapocs a hagiográfia, mely lehetőséget nyújt a szentek kultuszának

írásban vagy képben történő kifejezésére. Tóth Melinda valóban tárgyal több olyan legendatémát (Szent György, Antiochiai Szent Margit, Alexandriai Szent Katalin), melyek hazai népszerűségük miatt érdekesekek, magyar szentet azonban csak egyet, László királyt. A XIII. század második feléből ránk maradt ócsai László-ciklussal kapcsolatosan sok érdekes részlet tudhatunk meg, kissé zavaró azonban *legenda-változatra* visszavezetni a cserhalmi epizódot, mikor az tudvalevően a krónikás *vita-hagyomány* része (Sambucus-kódex, 37 v.).

Azzal kapcsolatban, hogy miképp kerülhetett László király lovas csatajelenete a templomszentély falára, válaszképpen a XIII. századi lovas Szent György-ábrázolások népszerűségére találunk utalást. Ez viszont logikusan elvezet egy

irodalomtörténetileg is, egyébként is sokat vitatott, fontos elvi kérdéshez: közvetlen vagy közvetett volt-e mindvégig a középkori görög műveltség az Árpád-kori Magyarországon? Tóth Melinda – programjához híven – szembenéz a kérdéssel, megoldásait azonban, tévova fogalmazásai miatt, nem lehet végeredménynek tekinteni.

István király udvarának bizánci szellemiségét kutatva mit kezdhet az irodalomtörténész például ezzel az ellentmondásos összegezéssel (a székesfehérvári bazilikával kapcsolatban): 1. „meglehetősen kétségesnek látszik ... hogy István király ... saját temploma díszítésének olyan lényeges elemét, mint a figurális mozaikdíz, bizánci mesterekkel csináltatta volna.” 2. „Elyben természetesen lehetséges, hogy Bizánc újjáalakuló mozaikművészete első gyümölcseiből a vele jó viszonyban levő Magyarországnak juttatott, s hogy az István-féle bazilika mozaikja ennek a kivételes korai kisugárzásnak a visszfénye”; 3. „Számunkra mégis a másik megoldás látszik valószínűnek ... ez esetben a mozaik keletkezésének hátterében itáliai – római vagy esetleg velencei – impulzusokat sejtünk.” (24–25.); 4. „István és kora művészetének jellegét természetszerűleg nem határozhatjuk meg a mai ismert alkotások délnyugati, nyugati igazodása alapján. Ismeretes pl. Istvánnak a magyarországi görög egyházakkal szemben tanúsított (hihetőleg családi tradíció alapuló) toleranciája...” (115.). Ugyanez, az egyértelműnek nem nevezhető, szójáték folyik Feldebrő (27–37.) és az esztergomi palotakápolna bizáncias díszítésének oroszlanos textilmintája esetében is (49.), holott Tóth Melinda – éppen az általa meghirdetett újraértékelés jegyében, megpróbálhatott volna túllépni a kizárólagosan művészettörténeti forrásokon is.

Ez esetben adalékot találhatott volna a *Képes Krónika* 67. fejezetében arra, hogy István korában igenis dolgoztak Magyarországon, a király szolgálatában, görög („De Grecia”) építészek, hogy Feldebrő keletkezéstörténete a keleti rítus felé mutat, hogy Knauz forráskiadványa szerint nem is volt oly „egyedi” darab Esztergomban Bizáncból származó szőnyeg (*Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, I. 280.). De nemcsak Tóth Melinda forrásainak kissé „belterjes” jellegével lehetünk elégedetlenek, hanem azzal is, hogy a bevezetőben ígért „alapos revízió” nem is volt oly alapos, mint vártuk, még a felhasznált művekkel szemben sem.

Különben nem idézné Éber László elavult cikkét a köpenyes Mária-ábrázolások XIII. századeleji (1220–1230 tájára tehető) cisztercita eredetéről (692. jegyzet), mert ismeretes, hogy a görög rítus *Menologionja* már a X. századból (pontosabban 903–911 körül) ismeri a Palástos Mária kultuszát mind a képzőművészetben (ikonosztázionokon) mind pedig a rendelt ünnepek között (október 1.). E véletlenül felmerült példa is bizonyítja, hová vezethet a történelmietlenül kezelt, mechanikusan alkalmazott italobizantín elmélet. Egyébként a kötethez csatolt illusztrációkról csak annyit, hogy jó szolgálatot tesznek: 17 épületalaprész és 78 fénykép tájékoztatja az érdeklődő olvasót (kár hogy egy-két értékesebbet nem reprodukáltak színesben). A műemlékek térképéről sajnálatosan lemaradt a Margit-legenda ábrázolásáról híres Borsod megyei Szalonna.

Összefoglalóan szólva, a könyv tényleges, művészettörténeti értékéről nem nyilatkozva, annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy Tóth Melinda kötete irodalomtörténetileg is fontos korszakot tárgyal, ezért számon kell tartani az Árpád-kori monográfiák sorában. És ha minket érdeklő programjának beváltásával jórészt adós is maradt, művének legszembetűnőbb hiánya mégsem ez, hanem egyéni felfogásának gyengén körvonalazott körülírása, exponáltságának hiánya, előadásának mindvégig ellentmondásos jellege. Ez a körülmény annál inkább sajnálható, mert a legújabb eredményekre kíváncsi, nem művészettörténész szakembereket sújtja.

V. Kovács Sándor

Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. 1600–1607.

Szerkesztette Makay László. Debrecen, 1975. 51 l. (A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai, 7.)

A magyar levéltudomány társadalmi bázisát a késő reneszánsz és a korai barokk évtizedeiben főleg a nemesi arisztokrácia művelt tagjai és az udvarházi nemesség szűkebb literátor rétegének képviselői alkották. A főrangú levéltudomány gazdagodását a politikai, diplomáciai levelezések mellett a családi levélgyűjtemények kialakulása jelzi. A főúri levéltudomány kibontakozását elsősorban a familiáris hangú, családias tónusú levelezések szemléltetik. Ezek sorába tartozik Nyáry Pál és Várday Kata napvilágot látott levelezése is.

Benda Kálmán a 49 levélből álló kiadatlan levelezéshez írott bevezetőjében gondot fordított a levelezők családi miliójének bemutatására. Családtörténeti jellemzése és jegyzetanyaga a jeles levelezőtársak személye miatt is indokolt volt. Várday Kata 1589-ben ment nőül Telegdy Pál káliai kapitányhoz, akinek egész levélgyűjteménye maradt fenn. (Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a XVI. század végéről. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 1944.) Férje korai halála után a fiatal özvegy 1600-ban férjhez ment a szintén megözvegyült Nyáry Pálhoz. (Első felesége enyingi Török Zsófia volt.) Bedegi Nyáry Pál ekkor váradi kapitány s Bihar megyei főispán volt, s később Bocskai híve lett. Hamarosan a keleti országrész egyik legtekintélyesebb főúrává vált; királyi, majd fejedelmi tanácsos, birtokgyarapító, jó katona, aki a tollat is jól forgatta.

A művelődéstörténeti szemszögből is figyelemre méltó levelezés közlője joggal állapította meg, hogy Nyáry írásmódja, levélstílusa bizonyos tanultságra utal. Alátámasztja ezt az is, hogy feleségéhez írt levelei (41 lev.) mind sajátkezűek. Kettőjük közül ő a jobb levélíró: „Nekem szerelmes leveledet, ki nagy örömmel és szeretettel vettem, megadták, . . . Hozzám való igaz engedelmes szerelmedet, kibem én nem kételkedtem, magad nekem igen kedves édes kezeiddel is megmutattad, idővel talám nem leszek háládatlan érette. Csakhogy igen ritkán kezdek efféléket látnom, de talám, édes Katám, ezt sem érdemlettem volna tőled.” A jól folyó sorok arra vallanak, hogy a misszilis levél magyar nyelvű változata – a címzésben, megszólításban, kezdő és záró formulákban megmutatkozó kötelező formaságok mellett is nemcsak hozzáidomult már az élő latin levélformához, hanem a kötetlenebb magánlevelezésben tartalmilag színese, stílusában csiszoltabbá, egyéni érzelmek kifejezésére alkalmasabbá vált. „Ritkán írsz, édes szerelmem énnekem, de ha úgy tetszik, édes Katám, csak légy egészségben. Ugyan tied vagyok én mind fogytig.” Másutt személyesebb tónusba oltva: „. . . édes Katám . . . nekem semmit nem írtál, bizony elég szívből való bánatom rajta. Mert idegen jóakarójához is nem kellene így kegyetlenkedni, nemhogy oly szerelmes igaz jóakaródnak igaz szívből való kéréséről el kellene feledkezned. Az mely szívem szerint én az te leveledet látom, úgy éreznéd mint én, bizony gyakortább írnl. De noha illen ritkán jutok eszedben, édes szerelmem . . .” Am ha egyik levelében örül, hogy „tolmács nekől” írhatnak immár mindenekről,

tréfásan korholja, ha nem ír, vagy deákjával írat: „Megérdemelné némely ember ez új esztendőben, megvernék az körmét restségéért, ki nem ír énnekem maga kezével.” Az idézett sorokkal érzékeltetni akartuk a kiforratlan helyesírású, sajátos központozású levelek közlés módját is.

A XVII. század eleji levelek következtlen helyesírásának modernizálása mellett helyeseltető a szövegközlésben alkalmazott elvszerű eljárás; kiadójuk gondosan ügyelt arra, hogy a hangérték megőrzésén túl, mindent, ami ejtést tükrözhet, meghagyjon eredeti formájában. A ma már nem közkeletű szavakra a jegyzetekben adott tömör magyarázatot. Mindent összevetve, a fotókópiákkal kísért ritka levelezés-kiadvány (OL Zichy cs. lt. P-707. Missiles) nyelvi irodalmi szempontból mintaszerűnek mondható.

A XVII. századi levélíró hagyomány továbbélése szempontjából figyelembe veendő a családi hagyományok öröklődése és keveredése is. Nyáry Pál és Várday Kata leánya, Nyáry Krisztina elsőben Thurzó Imre, majd Galántai Eszterházy Miklós felesége lett. (Vö. Eszterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinának, 1524–1539, közli Merényi Lajos, Történelmi Tár 1900. 16–60, 264–295. 1901. 354–386, 481–512.)

Hopp Lajos

Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléstesi Jakó Zsigmond. Bukarest, 1974. Kritérium K. 546 l. + 3 mell.

A hazai könyvnyomtatás ötszáz éves jubileumát ünneplő publikációk gazdag sorában kiemelkedő jelentőségű a kiváló kolozsvári történésznek, Jakó Zsigmond egyetemi tanárnak összefoglaló műve Tótfalusi Kis Miklós életpályájáról. Munkája célkitűzéséről a jegyzet rész elején így ír: „Kötetünkben Misztótfalusi Kis Miklósnak a magyar könyvkiadás, írásos művelődés, olvasáskultúra történetében és az egyetemes betűművészetben elfoglalt helyét megvilágító emlékeket gyűjtöttünk egybe. Ezzel a magyar nyomdatörténet legnagyobb alakja törekvéseinek jobb megismerését és életművének az eddiginél igényesebb kutatását kívántuk előmozdítani.” (441. lap)

Az önálló fejezetnek tekinthető, nyolcvan oldalas bevezető tanulmányban a Szerző összefoglalta Tótfalusi Kis Miklós életének és

pályájának minden lényeges részletét. Megismert az enyedi kollégiumból kapott neveltetésével, a műveltsége alapjait adó szellemi kapcsolatokkal. Elmondja, miként lett Amszterdamban a betűművészesnek európai szintű mestere. A legújabb szakirodalom részleteredményeit is felhasználva beszámol betűkészítő tevékenységéről, a latin, görög, héber, örmény és grúz betűtípusairól, Európát nyugattól keletig és délig behálózó üzleti kapcsolatairól, majd hazájába való visszatéréséről és a maradiság, megneemtetés hínárjában való vertengéséről. Megismert a betűművésszel és könyvnyomatóval. Új adatok alapján nyomdai hagyatékának sorsát, kiadói törekvéseit, elgondolásait és kezdeményezéseit is bemutatja az olvasóknak.

A négy fejezetre osztott fő részben a bevezető tanulmány gondosan megválogatott dokumentációja következik – „főként az egykorú, hiteles tényanyag közzétételével” és azzal a céllal, hogy „a korábbi irodalom pontatlanságait vagy romantikus nézeteit elkerülje”. Az első fejezet címe Tótfalusi szavaira utal: *Hogy könyvekkel bővítsem és olcsóítsam e hazát*... Itt található Tótfalusi írásai közül a legjelentősebbek, az 1686. évi amszterdami zsoltairoskönyv előszava (*Az olvasásnak tudásáért*), az 1698. évi *Apologia bibliorumból vett szemelvények (A magyar helyesírásért)*, az 1698-ban nyomtatott *Decretum Latino-Hungaricum* ajánlása (*Akapvető kézikönyvekért*) és végül a loginkább ismert írása a „maga személyének, életének és különös cselekedetinek” *Mentsége*. A második fejezet *Levelek és irományok* címmel a Tótfalusi Kis Miklóstól származó vagy neki írt levelek, hagyatékára vonatkozó iratok, leltárak ma ismert teljes sorát tartalmazza. Ezek nagyobb része már korábban is megjelent, de többnyire nehezen hozzáférhető, régi kiadványokban, szakfolyóiratokban. Közülük tizenhét azonban merőben új, Jakó Zsigmond kutatásai eredményeként itt került először közlésre. E fejezet szélesebb körű használhatóságát az is előmozdítja, hogy az olvasó a latin és idegen nyelvű szövegek magyar fordítását is megtalálja. A harmadik fejezet *Példás emlékezésre méltó neve*... címmel már a kortársak és az utókor emlékezéseit idézi. Az élén találjuk Tótfalusi barátjának és hű segítő társának, Pápai Páriz Ferencnek búcsúztató versét, az *Életnek Könyvét* 1702-ből. (Ennek Bod Pétertől 1767-ben *Erdélyi Féniks* címmel közzétett, jegyzetekkel, kommentárokkal kísért változata Jakó Zsigmond könyvének egyúttal címadója is.) A

kortársak emlékezetét idézik a kolozsvári Farkas utcai református templomban őrzött halotti kártának latin verseiből válogatott részletek, a kolozsvári Tóth István kitűnő fordításában. Az utókor „emlékezetét” viszont a teljességre törekvő (a mű megjelenése idején a legteljesebb) Tótfalusi-könyvészet regisztrálja. A negyedik fejezet *Magyarzó jegyzetek* címmel az igényes olvasó valamennyi felmerülő kérdésére ad szakszerű magyarázatot. E példás módszerességgel megszerkesztett rész magában foglalja a kiadványra vonatkozó általános megjegyzéseket, a tárgyi magyarázatokat, az idegen szavakat és kifejezéseket feloldó szótárt, a hely- és tulajdonnevek (az utóbbiakat azonosításához szükséges adatokkal) mutatóját, és végül a szöveg közti ábrák, képmellékletek és a műmellékletek jegyzékét. Külön dicséret és elismerés illeti a bukaresti Kriterion Könyvkiadó munkatársait, akik a romániai magyar könyvkiadás jelentős hagyományait ezzel a kiadvánnyal is továbbépítették.

Az irodalomtörténet művelőit Jakó Zsigmond kitűnő könyvének összefoglaló bevezetőjén kívül különösen érdekelhetik maguk a között szövegek, életrajzi vonatkozású dokumentumok, a betűhagyaték viszontagságos sorsát bemutató irományok (kiadatlan nyomdai leltárak, nyugták 1780-ig) vagy a halotti kárta unikum példányának egyszerre irodalom- és nyomdatörténeti jelentőségű hasonmás melléklete. De tanulsággal szolgálnak a szöveggondozás, az átirás és közlés példásan szakszerű szempontjai, amelyek a történeti hűsége és a könnyebb érthetőségre, olvashatóságra egyaránt figyelemmel vannak. Sajnáljuk viszont, hogy a Szerző a névforma használatában nem vette figyelembe a Tolnai Gábor által kezdeményezett (Irodalomtörténet 1942. 28–30. lap), Herepei Jánostól további adatokkal támogatott (Magyar Könyvszemle 1962. 57–59. lap; Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. Bp.–Szeged 1971. 143–146. lap) és Klaniczay Tibor által elvileg is megalapozott (Magyar Nyelv 1966. 480–486. lap), ma már általánosan elfogadott és használt *Tótfalusi Kis Miklós* alakot; és helyette a mű címlapján és szövegében is a Dézsi Lajos által kezdeményezett „Misztótfalusi Kis Miklós” formát használta.

A történész Jakó Zsigmond könyve az irodalomtörténet művelői számára feladatot is tartogat. A mű célkitűzése, gondosan megszerkesztett, mérőartó arányai nem tették lehe-

tővé Tótfalusi Kis Miklós valamennyi ismert írásának, így a *Síralmas panasz*nak vagy a nap-tárakban közölt alkalmi verseinek, még kevésbé lappangó, alig ismert vagy még fel sem kutatott írásainak, előszavainak, toldalékoknak, tipográfusi megjegyzéseinek maradék nélküli közlését. Ezek itt érthető hiánya azonban arra figyelmeztet, hogy a legnagyobb magyar könyvnyomtató-kiadó pályájának teljes meg-rajzolásához már nem nélkülözhető az irodalmi hagyatéék egésze.

Holl Béla

Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 259 l.

A Kriterion-kiadó változatos és gazdag, sok értéket közreadó Téka-sorozatában látott napvilágot a „Teleki Sámuel és a Teleki-Téka” című gyűjteményes kötet. A közhelyszámba menő megállapítás, hogy a mű hiányt pótol, ezúttal több, mint igaz. Teleki Sámuel a XVIII. századi művelődésnek azok közé a nagy jelentőségű alakjai közé tartozik, akikkel a tudományos kutatás meglehetősen mostohán bán, noha a vele kapcsolatos néhány újabb publikáció is méltán felkeltheti iránta az érdeklődést. Általában igen keveset tudunk a nem irodalmi vagy tudományos alkotásaikkal, hanem a művelődésben egyéb tevékenységükkel érdemeket szerzett olyan egyéniségekről, mint amilyen Teleki Sámuel is volt, az iskolai oktatásban és a köztudatban pedig szinte még a nevük is ismeretlen.

A kötet közreadója, Deé Nagy Anikó a lehetőségek szabta keretekben sokoldalúan mutatja be az erdélyi kancellár alakját, életének, működésének főbb mozzanatait. Tömör és tartalmas bevezetésében hangsúlyozza, hogy Teleki Sámuel érdeklődése és tevékenysége nem korlátozódott a könyvtárra, amelynek alapítása a nevéhez fűződik; politikai és művelődéstörténeti szerepe, tudományos tevékenysége is számottevő, s nagyrészt feltárára vár.

Ennek ellenére a kötetbe bekerült dokumentumok jórészt a könyvtárról vagy róla is szólnak. Ez nemcsak azért helyes, mert mégis a Téka volt Teleki Sámuel legfőbb alkotása, hanem azért is, mert így, a több évtizedet felölelő levelezés tükrében érzékelhető igazán, mennyi

munkát, gondot, költséget vállalt a kancellár egy hosszú életen át a páratlan gyűjtemény létrehozásáért, milyen nehézségek leküzdése árán tudta megteremteni a távolból a könyvtár megfelelő marosvásárhelyi elhelyezését, s – ami különösen közel hozza egyéniségét az olvasóhoz – mennyi önmegtagadást, fájdalmas áldozatot is követelt az idős Teleki Sámuelől az önkéntes lemondás évtizedeken át kialakított, maga teremtette közvetlen környezetét alkotó kedves könyveiről, akkor, amikor nagy öröm is volt számára, hogy elérte ifjúkorában kitűzött célját, a „Musis Patriis, Gratisque Posteris” átadott köz-könyvtár létrejöttét.

A kötetnek mintegy negyed részét alkotja a bevezető tanulmány, ezt követi 82 levél, amelyből 71-et maga Teleki Sámuel írt, 11 pedig neki szól. Nehéz bármit is kiemelni az összességükben rendkívül érdekes dokumentumokból; sorra olvasva őket, mintha egy eddig ismeretlen naplót vagy emlékiratot tartana kezében az olvasó (éppen ezért talán szerencsésebb lett volna a leveleket egyetlen, szoros időrendben közreadni), mégis külön említést érdemel a 9. számú, Friedrich Miegehez szóló, s az erdélyi szellemi életről, művelődési állapotokról képet festő levél. Számszerűen a két könyvtárhoz, Szász Józsefhez és Kelemen Mártonhoz írott (19, ill. 16 db.) levél alkotja a gyűjtemény gerincét, s különös jelentősége van a kancellár feleségének, az ugyancsak könyvgyűjtő Bethlen Zsuzsannának írott 10 levélnek is. A Telekinek szóló levelek írói közül Bod Péter, Kovásznai Sándor, Zilai Sámuel, Kazinczy Ferenc kiemelkedő jelentőségűek.

A kötet további részében magyar fordításban olvashatunk részleteket Teleki Sámuel más írásaiból: útinaplójából, könyvtári katalógusa egymást követő köteteinek előszavából (amelyek igen értékes, eddig nagyrészt rejtett művelődéstörténeti dokumentumok), végrendeletéből és könyvtári törvényeiből, valamint első könyvtárosának, Mihelyes Jánosnak naplójából.

Deé Nagy Anikó a marosvásárhelyi Teleki-Téka teljes levelezés- és iratanyagából merítette a kötet anyagát. Remélhetőleg mielőbb sor kerülhet egy minél teljesebb Teleki-levelezés kötet és egy terjedelmes Teleki Sámuel-monográfia közreadására is, amelyből még közelebről megismerhetjük a kancellár nagy jelentőségű és szeretetreméltó alakját.

F. Csanak Dóra

Holl Béla: A 200 éves váci könyv (1772–1972). Bp. 1973. Magyar Helikon 124 l.

Kevésé ismerjük a vidéki nyomdák tevékenységét, amelyeknek ma már többnyire elavult monográfiáit rendszerint lelkes lokálpatrióták írták, nagy ügybuzgalommal, de kevés hozzáértéssel.

Annál nagyobb örömmel forgathatjuk Holl Bélának a váci nyomdászat két évszázadáról készített összeállítását. Meg kellett ugyan alkudnia a terjedelemmel, de a válogatás mögött tisztán érződik az összegyűjtött hatalmas anyag helyes rostálása és az irodalomtörténeti, nyomda-és művelődéstörténeti összefüggésekbe beillesztett helyes értelmezése. A bevezetésben világosan megfogalmazta célkitűzését: „Ez a könyv egy alig ismert, hazai viszonyok között is harmadrendű vidéki nyomda két évszázados, értékekben gazdag történetét kívánja írásban és képekben áttekinteni. Az olvasót nem akarjuk tudományos értekezéssel terhelni, bár ilyen irányú igényeinkről sem mondhattunk le egészen. A képeket kísérő tanulmány a tudomány művelőinek sok indítást, ötletet adhat, de sem a történet előadásában, sem pedig a váci nyomtatványok bibliográfiai bemutatásában nem nyújthat teljes képet.”

Kezdődött 1772-ben az egri püspöki nyomda művezetőjének, Ambró Ferenc Ignácnak Vácra telepedésével, aki pár év múlva már királyi privilégiumot kapott, hogy kizárólagos joggal gyakorolhatja Vácot a nyomdász mesterséget. Műhelyének felszerelését az 1792-ben készített hagyatéki leltár alapján jól ismerjük. Sajtójával elsősorban a püspököt kellett szolgálnia, de segítette a piaristák oktató munkáját is. A vállalkozás anyagi biztonságát elsősorban a nyomdász „maga költségén” előállított „kelendős könyvek”, például kalendáriumok, valamint a szerzők saját költségén a kiadói kockázat elől már eleve megváltott, ún. „váltókönyvek” biztosították. A sok egyházi jellegű nyomtatvány között Ambró sajtója alól került ki például Gyöngyösi István két népszerű műve, a *Palinodia* és a *Marssal társalkodó Murányi Vénus*. Művelődéstörténeti szempontból is nagyon tanulságos áttekintést kapunk az ország legtávolabbi városai-ban is megtalálható bizományosairól.

Az ízlet érdeke és a kultúra szolgálata jellemzi a nyomda történetének Gottlieb Antallal folytatódó fejezetét is. Kalendáriumok, „ponyván” is árusítható bibliai és egyéb verses históriák mellett ő nyomja Kármán József irodalmi folyóiratát, az *Urániát*, Csokonai *Dorottya-*

ját, a *Hármas kis tükör* második kiadását, Katona István és Pray György történészek munkáit. Gottlieb kiadványainak jelentős csoportja a szépirodalom körébe tartozik. Nyomdaja a XVIII–XIX. század fordulóján a bontakozó nemzeti irodalom szolgálatába szegődött, s az irodalomtörténet kedvelője ezeket az évtizedeket tanulmányozhatja a legnagyobb haszonnal.

Gottlieb után már az ő működése alatt is érezhető hanyatlás kezdődik. A könyv egyenesen számot ad ezekről az időről is, majd a tőkés nyomdaipari vállalkozások kezdeteiről, és nyomon követi a váci nyomdászat egészét napjainkig.

Végül a szerző filológiai gondossággal eleget tesz annak, amit a bevezetésben ígért: „A kutató és az érdeklődő Olvasó számára a Jegyzetekben közöljük az érintkező tudományágak legfontosabb irodalmát és egyik-másik újszerűnek látszó megállapításunk forrását.”

Ezt a jóminőségű illusztrációkkal gazdagon felszerelt munkát egyaránt haszonnal forgathatja laikus és szakember – mindenki, akinek köze van a könyvhöz. A „könyv” a legtöbb ember számára merően szellemi alkotás, valamilyen szerzőnek valamelyik műve, és keveset tudunk arról, hogy mi is történik – és főleg mi történt régen – az elkészült kéziratral mindaddig, míg mint kereskedelmi árucikk lép a színre. Most haszonnal pillanthatunk be a nyomdászat manufaktúrás korába. Szinte nosztalgia támad bennünk, hogy korunk divatjának megfelelően utóljárjuk még hajdani nyomdák felszerelésének valamilyen darabját. És ugyanigy nosztalgiát támasztanak a képek és könyvcímek. Nem az irodalom élvonalának termékei, de vágy két bennünk, hogy ezt is, azt is mennyire érdemes lenne elolvasni.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. 1976. Akadémiai k. 331 l.

Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. Bp. 1976. Akadémiai k. 331 l.

1789 óta számos költőnk és írónk vetette Párizsra „vigyázó szemét”, arról azonban igen keveset tudunk, hogyan értékelték Franciaországban a magyar függetlenségi küzdelmeket. Éppen ezért hiányt pótol Kovács Endrének gazdag forrásanyagra épülő munkája, eredményei pedig hasznosak lehetnek az 1848/49-es szabadságharc időszakával foglalkozó irodalomtörténészek számára is.

Nem könnyű feladatra vállalkozott a monográfia szerzője: a magyarországi események visszhangjának elemzésekor igen sok szempontot kellett figyelembe vennie. A hivatalos francia külpolitika nemcsak a nemzetközi diplomáciai eseményekkel, hanem az ország belpolitikai helyzetével is szorosan összefüggött: ez utóbbinak figyelembevétele nélkül nehezen érthető meg a Második Köztársaság felemás magatartása. A külső és a belső tényezők összefonódásának érzékeltetésére talán elegendő egyetlen példa: 1848. május 15-én a lengyelek melletti rokonszenvtüntetés a baloldal hatalomátvételi kísérletévé fejlődött, ennek leverése pedig, Kovács Endre jogos megállapítása szerint, már a júniusi felkelést megelőzően halálos csapást jelentett a köztársaság intézményére (46.). Illúziók nélkül kell megítélnünk Lamartine szerepét is: külpolitikai akcióit elsősorban az új kormány külföldi elismertetésének szándéka irányította, s bár szép szavakat mondott a népek szabadságáról, végeredményben mégis „a diplomata győzött a költőn”. (35.)

Telemi párizsi működésének eredményeiről ugyancsak indokolt óvatossággal beszélni a szerző. A francia kormány ugyan udvariasan, tisztelettel bánt vele, de sohasem tekintette egy szuverén ország követének. Telemi jelentősége inkább a közvélemény formálásában mérhető le: sok újsággal épített ki jó kapcsolatokat, főleg a baloldaliakkal, de a mérsékelt republikánus *Le National* lal is.

A korabeli párizsi sajtó vizsgálata megerősíti azoknak a kutatásoknak a rendkívüli fontosságát, amelyeket Pándi Pál a szabadságharc nemzetiségi problémáival kapcsolatban folytatott. A francia lapok ugyanis hosszú ideig főként ebből a szempontból bírálták el a Kárpát-medencében zajló eseményeket. Még a baloldal is csak a magyarok hegemónisztikus törekvéseit látta a küzdelmekben, s egyértelműen a nemzetiségekkel rokonszenvezett. Jelentős fordulat csak 1848 második felétől következett be, főleg pedig 1849 tavaszán, amikor a francia baloldal a lengyel-magyar szövetségben látta a kelet-európai népek felszabadításának nagy lehetőségét. Mindvégig hangsúlyozta azonban, hogy tartós siker csak a többi nép követeléseinek kielégítésével érhető el: a magyaroknak le kell mondaniuk a nemzetiségek feletti uralomról. És itt egy számunkra szokatlan,

de vitathatatlanul jogos szempont is felvetődik: vajon egy esetleges magyar győzelem tényleg békét jelentett volna-e a Duna völgyében? A monográfia egyik nagy érdeme éppen az, hogy Párizs politikai színpéjében nem hanyagolja el a szláv és a román emigránsokat sem, hiszen az ő tevékenységüknek a magyarokénál nagyobb szerepe volt a közvélemény formálásában. A velük való kapcsolatok kialakítása során Telemi László Kossuthénál rugalmasabb álláspontot képviselt; figyelemztetését, sajnos, későn fogadták meg Magyarországon.

A könyv utolsó fejezetében érdeklődéssel olvassuk a tekintélyes *Revue des Deux Mondes* 1851-ben közölt ismertetését Petőfi *János vitézéről*, a Stuttgartban megjelent német fordítás alapján (291–292.). A recenszensnek, Taillandiernek figyelmét megragadta a költemény derűs, egyszerű, naiv hangja, s nem utolsósorban az, hogy Franciaországról is szó van benne. Ami azonban Petőfi későbbi szereplését illeti, a cikkíró – a folyóirat konzervatív szellemének megfelelően – elítéli a költők forradalmi magatartását. Az „Héros Jancsi” szerzőjének (másodkézből szerzett értesülések alapján) azt is a szemére veti, hogy a francia irodalomnak nem a legjobb hagyományait követte, *A hóhér köteleiben* például Restif de la Bretonne utánczóit választotta mintaképül, s melodramatikus történetet dolgozott fel.

Kovács Endre könyvének kezelhetőségét nagyban elősegíti jól összeállított apparátusa: tájékoztató a kor francia politikusairól, eseménynaplár, bibliográfia, névmutató s egy olyan függelék, amelyben több más szöveg élén örömmel fedezhetjük fel Vörösmarty *Szózatának* 1849. február 3-án megjelent, prózában készült francia fordítását. A monográfia szerkezetével kapcsolatban jegyezzük meg, hogy bár a párhuzamos jelenségek egymást követő bemutatásakor elkerülhetetlenek bizonyos ismétlődések, ezeknek a számát megfelelő utalások révén csökkenteni lehetett volna. A párizsi kormány 1848. március 2-i keltezésű körleveléről például a 36. és a 95. lapon is olvasható ismertetés, ugyanazzal az idézettel. És még egy, jelentéktelennek tűnő észrevétel – amelyet különben sok más kiadvány kapcsán megtehetnénk –: a francia szövegekben illő volna ügyelni a magyartól különböző elválasztási szabályokra.

Vörös Imre

É. Kiss Katalin: Shakespeare szonettjei Magyarországon. Bp. 1975. Akadémiai K. 226 l. (Modern Filológiai Füzetek, 22.)

A hazai anglistika tulajdonképpeni gerincét úgyszólván kezdettől fogva a Shakespeare-filológia alkotta, még akkor is, ha a kutatás középpontjában a drámaíró állt, s a szonettek költőjével csak néhány, inkább alkalmi jellegű írás foglalkozott. S ha ehhez a hagyományhoz hozzászámítjuk fordításirodalmunk szinte mérhetetlen kincstárát, gyakorlati eredményeit összevetjük az elméleti irodalomban évtizedek során kikristályosodott, időtállóan bizonyult gondolatokkal, máris kibontakozik előttünk az a gazdag szellemi háttér, amelynek birtokában a szerző bátran vállalhatta volna úttörő célkitűzését, hogy a fordítások elemzésén át végigkísérje a Shakespeare-szonettek évszázados magyarországi útját.

Kiss Katalin a modern stilisztikai kutatások legújabb eredményeinek birtokában vág neki annak a nem éppen hálás feladatnak, hogy a fordítók érdemeit, vállalkozásuk nagysága és tiszteletre méltósága mellett a stíuselemző bonckése alá vesse a shakespeare-i szonett valamennyi magyar fordítását. Gondos aprólékossággal kimutatja mindazokat a szándékolt vagy akaratlan tévedéseket, melléfordításokat, de velük együtt azokat a sikeres megoldásokat – ez utóbbiakat hajlamos „telitalálatnak” nevezni –, amelyek gátolták, vagy ellenkezőleg, elősegítették a shakespeare-i szövegek befogadását. Rendkívül érzékenyen reagál minden olyan formai, hangulati vagy tartalmi elemre, amely fordításban elvezet az eredetitől, s örömmel fedezi fel Szász Károly, Györy Vilmos vagy Ferenczi Zoltán általában gyenge fordításaiban is a remekbe sikerült sorokat vagy megoldásokat.

A finom stilisztikai eszközök alkalmazása azonban nem társul megfelelő történeti szemlélettel. Ez utóbbi jelen van ugyan, de csak mellékvonulatként, mély háttérként, s nem világítja meg kellően, hogy az adott korban miért olyan minőségű fordítások jöttek létre, amilyenek létrejöttek. És ebben a tekintetben korlátnak bizonyult egy-két nagyon is általános fordításméleti munka mellett kizárólag a Shakespeare-irodalomra támaszkodni. Mert mindaz, amit Babits Mihály Dante fordítása ürügyén 1912-ben papírra vetett, jól megvilágítja, hogy egészében miért nem sikerült a Szász-Györy vagy a Ferenczi-féle tolmácsolás, s miért lett időtálló Szabó Lőrincé. Ennek meg-

világítására csak egy gondolatot idézünk Babitstól: „... Szász, ahol zamatot akar adni fordításának, archaizál. Ezt nem tartom szerencsés dolognak. Az egyházi nyelv és jó helyen alkalmazott latinizmusok megfelelnek Dante stílusának; a régiesség egyáltalán nem. Dante nyelve az eredetiben minden századok dacára tökéletesen friss és modern. Tömörsege is legmodernebb nyelvünkre utal: Arany utolsó modorára.” Ebben a gondolatban találhatjuk meg Szabó Lőrinc sikerének nyitját, de talán megvilágítja Keszthelyi impresszionisztikus, Pákozdy népieskedő fordításának álcillóságát és Justus sápadtnak ható tolmácsolását.

A történeti szemlélet háttérbe szorulása, és csak a Shakespeare-fordításokra összpontosítás könnyen kétértelműséghez és félértéshez vezet. „Az a költői forradalom, amely a magyar lírában Ady *Új versek* című kötetével kezdődött 1905-ben [pontosabban 1906-ban – K. J.], a műfordítás-irodalomban szükségképpen jóval később hozott változást. A Shakespeare-szonettek fordításai között Babits 1916-ban született két átültetése volt az új műfordítói stílus előfutára, a modern költői nyelv és a modern költői szemlélet igazi áttörését pedig Szabó Lőrinc 1921-es teljes fordítása jelentette” – mondja a szerző. Csakhogy: nem törvényszerű, hogy a líra és a műfordítás-irodalom teljes szinkronban álljon egymással, és a shakespeare-i szonettfordítások nem az egész műfordító-irodalmat jelentik. A magyar líra történetének ez a korszaka éppen azért jelentős, mert az *Új versekkel* kezdődött költői forradalom mögött egyaránt ott áll a Nyugat és a műfordítás-irodalom. Tökéletes szinkronról van itt szó, amelyet jelez Babits már idézett írása, *A pokol* 1913-as kiadása, és ebben a folyamatban Szabó Lőrinc szonettfordítás kötete nem az áttörést, hanem a gazdag betakarítást jelenti, hiszen előtte jön még a *Purgatorium* (1920), s követi a *Paradicsom* és Tóth Árpád fordítás-gyűjteménye, az *Örök virágok* (1923). Mindezek együtt képviselik a realizmus felé mutató műfordítói stílus azóta is alig meghaladott csúcsait.

A szerző stilisztikai észrevételei megkönnyítik a shakespeare-i szonettek fordításainak jobb szövegszerű megértését. S ez a stilisztikai megközelítés az egész műfordító-irodalomra kiterjedő történeti szemlélettel párosítva jelentős mértékben hozzájárulhatott volna a magyar műfordítás számos elvi és gyakorlati kérdésének tisztázásához.

Kovács József

Korek Valéria: *Hangulat és valóság*. (Ambrus Zoltánról). München, 1976. Auróra könyvek, 195 l.

A mű borítójáról megtudjuk, hogy a szerző mintegy négy évtizede él az Egyesült Államokban, mostanában nem járt itthon, hanem nagyrészt az amerikai könyvtárakra támaszkodott az Ambrus-örökösök támogatásán kívül. Ezek után az első ösztönös érzés a filológiai igényességhez fűződik. Korek Valéria ismeri és idézi, helyenként vitatja is a legújabb kritikai irodalmat, olykor (pl. 168.) még az író újságcikkére is hivatkozik, ami nemigen fordult elő a korábbi tanulmányokban. Irodalmi érzékétől sem tagadhatjuk meg az elismerést. A szebb, gondolatban gazdagabb vagy legalább jellemzőbb novellák kapják az alaposabb elemzést, az arányok megnyugtatóak, nincs nyoma túlbecsülésnek az ítéletekben. Azt is hozzátehetjük, hogy választékosan s világosan ír Korek Valéria, jól összeolvasztja a bőséges idézetanyagot a saját előadásmódjával. Bőséges cselekmény-ismertetésével, szemelvényeivel a *Hangulat és valóság* jól beválik olvasókalauznak, kedvesinálónak Ambrus Zoltán inkább csak szakemberektől ismert kispikájához.

Megváltozik azonban a kép, ha következetesebb tárgyalásmódot, mélyebb és átfogóbb szemléletet kérünk számon a szerzőtől. Így például nemigen érthető, miért került be a kötetbe az *Őszi napsugár* értelmezése, mikor a vele körülbelül azonos terjedelmű, szintén nagy elbeszélésnek nevezhető *A gyanúé* kimaradt? Azt olvashatjuk a *Végszóban* „... kihagytam a regényeit, bírálatait és a szatíráit, több tárca-novellát...” (187.). Igen, de akkor mit keres a IV. fejezetben „A Rodenbach-ügy”? Hiszen Rodenbach George *Holt Brüges* (Brüges – la-Morte) c. regényét a *Midas királlyal*, tehát egy *regénnyel* hozta egykor kapcsolatba a plágiumot szimatoló filológizálás!

A szerző elutasító mozdulata tárgya több vetületével és egyes módszerekkel szemben egyértelmű: „[...] hangsúlyoztam a téma szűk-korlátú voltát, és egy életnagyságú Ambrus portré felvázolásától eleve elálltam. [...] ez a könyv éppoly kevésbé irodalomtörténet, mint idegen nyelvű irodalmakkal való összehasonlítás; még kevésbé életrajz vagy akár magyar kortörténet. [...] munkásságát semmilyen egyetemes folyamatba én nem ágyaztam.” (187.) Bár a nagyobb távlatokról való lemondás nem olyan következetes, mint a fentiek után gondolható, a könyv az önkorlátozás révén levegőtlenné vált. Hogyan

mutathatunk be írókat, ha nem vetünk fel jólismeret és kipróbált irodalomtörténeti szempontokat? Ha nem kutatjuk Ambrus Zoltán viszonyát olyan elődökhöz, mint Jókai vagy Kemény, s egyes párhuzamra szinte felkínálkozó kortársaknak (Papp Dániel, Péterfy Jenő, Thury Zoltán) még a nevét se említjük! Az is különös, hogy Korek Valéria több réteg vagy foglalkozás előfordulását tekinti át Ambrusnál, csak épp a hulló dzsentrihősökről nem emlékezik meg. Pedig korántsem áll egyedül a hivatalban robotoló Csák Máté (*Csák Máté a gázgyárban*) az író sokszobás panoptikumában. Ám, ha gyérnek tekintjük ezt a vonulatot, épp az tisztázandó kérdés, miért nem vált gazdagabbá.

Ha hiányzik a magyar elbeszélés fejlődés-menetébe s a világirodalomba beállítás, és nincs szó tüzetes élet- vagy korrajzról, a pszichológiai vagy stilisztikai-kompozíciós elemzés még mindig számottevő értéket adhat az effajta monográfiának. Kivált az eddigi értékelésekkel történő vita esetén. Kétségtelen, hogy a szerzőnek vannak eredeti megállapításai Ambrus művészi egyéniségéről. Joggal emeli ki az élő és holt természet iránti közönbösséget, leírásainak a szobabelsőkre koncentrálódását. Való igaz, hogy Ambrus idegenkedett a nagy, tragikus szenvedélyek ábrázolásától, annál több színfoltja volt a változás, elmúlás árnyalatainak rezignált érzékeltetésére. (Vö. 8–9.) A szétszórót megfigyelések közt fontos az, amit Ambrus Zoltán halkszavú vallásos sejtelmekre céloz (60–61. és 184.). Itt, részben egyéb pontokon is joggal polemizál Diószegi Andrással Korek Valéria. Nincs igaz a azonban az író olvasmányélményei tekintetében. Diószegi joggal emeli ki, hogy Ambrus nem plagiált, az átvett motívumok nála „az általános emberi mondanivaló hangsúlyosabb kifejezését segítik elő.” (Vö. *Ambrus Zoltán levelezése*. 1963. 13.)

Szegényes a *Hangulat és valóság* műfaj-elméleti – prózai poétikai anyaga. Legfőjebb bizonytalan választ kapunk belőle a következő kérdésekre: „Mennyiben líraiak, illetve drámaiak az elbeszélések? Mi a köze Ambrusnak az anekdotához? A hagyományosabb novellastílus vagy a századvégi rajzforma vonzotta inkább?” Ahhoz képest, hogy a novellista történelmi jelentőségű tette elsősorban a prózanyelv sokoldalú fejlesztése, e téren sem lehetünk elégedettek. Korek Valéria nem él a modern stilisztikai vizsgálódás differenciált módszerével. Időnként foglalkozik a szóhangulattal, egyes szóképekkel, Ambrus nyelvi stílusáról azonban még viszonylagos értékű össze-

foglalást sem találunk. Mondattani észrevételekre pedig talán példa sem akad a műben. Holott alapvető sajátja az akkori szépprózának a mondatok megrövidülése, az élőbeszéd hatása. Megjelenik – gondoljunk Gárdonyira – a nominális stílus, a szabad függő beszéd egyre rendszeresebben bukkan fel.

A régebbi kritikai irodalom erősen megszűrve kerül elő a tanulmány jegyzeteiben. Kivétel Faludi István doktori értekezése – *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*. Szeged 1941. –, amelyre gyakorta történik hivatkozás. Gyakran s joggal, mert ez a méltatlanul elfeledett munka nemcsak a részletekbe hatol finom bonckéssel, hanem meghúzza a nagy körvonalakat, s magába olvasztja a stílustörténet és regényelmélet akkor legidősebb vívmányait. Az irodalomtörténész Faludi disszertációját ma se nélkülözheti, fontosságban legföljebb Gyergyai Albert Ambrusnak szentelt esszékoszorúja emelhető melléje. A *Hangulat és valóság* – részletértékei ellenére – jócskán alattuk marad. Egyszerű ennek magyarázata: szerzője nem a legalapvetőbb problémák megoldására törekszik, sok esetben nem is él az irodalomtörténet és prózaelemzés legkorszerűbb módszereivel.

Nagy Miklós

A 2 x 2 józansága. Emlékezések Radnóti Miklós-ról. Szerkesztette Sík Csaba és Vekerci László. Bp. 1975. Magvető K. 170 l. (Gyorsuló idő)

Az emlékezések mindig függőnyt lebentenek szét. A mű mögé, az emberre engednek pillantani, ezért fogadja őket szívesen a nagyközönség, amely mindig érdeklődik a művészek magánélete iránt. De haszonnal forgathatják lapjait az irodalomtörténet művelői is. Segítségükkel, ha leszámítják az idő szépítő-alakító, vagy éppen torzító hatását, a műhöz juthatnak közelebb. Mert az igazi visszaemlékezés mindig a műért születik, a mű jobb megértéséért állítja tudatosan vagy öntudatlanul előtérbe az alkotót. Éppen ezért szinte észrevétlenül még azt az olvasót is közelebb viheti magához az alkotáshoz, aki első-sorban életrajzi furcsaságokat, kuriózumokat keresve böngészi sorait. Mindenképpen kitűnő ötlet volt tehát a népszerűsítő jellegű, s valóban népszerű *Gyorsuló idő* sorozat szerkesztői részéről, amikor úgy határoztak, hogy Radnóti-ról szóló kötetüket a kortársak emlékezéseiből állítják össze. Az elkészült könyvet azonban az olvasók többsége alighanem csalódottan, a

Radnóti-szakirodalomban kissé tájékozottabbak pedig egyenesen bosszankodva tették le. Az ötlet megvalósítása ugyanis korátsem sikerült tökéletesen.

A kötet először is nem tartja magát következetesen ahhoz, amit címében ígér. A 16 írás közül 4 – M. Pásztor Józsefé, Csaplár Ferencé, Bálint Györgyé és Kőszegi Ábelé – nem visszaemlékezés. Bálint György dokumentumértékű, Radnóti védelmében született vitacikkének s Kőszegi Ábel tanulmányrészletének közlését, mely a költő utolsó napjairól számot adva lezárja a válogatást, talán még indokoltnak éreznénk. De mit keres a kötetben, ráadásul annak első darabjaként M. Pásztor József nem túlságosan igényes fejtegetése a korabeli *Kortárs* című folyóirat és Radnóti kapcsolataról, s Csaplár Ferenc helyenként teljesen általánosságokba fulladó tanulmánya Radnóti és Buday György művészetének közös vonásairól? Továbbá miért csak Markovits Györgyi riportjában szólhat meg Szalai Imre, a költő közeli barátja, olyan közhelyszerű kommentárok kíséretében, mint „Felvillan a több mint harminc esztendő előtti mély élmények emléke, az igazi férfibarátság, mely közös eszményeken alapult”, amikor két, saját kezűleg írt igen érdekes, szépirodalmi igényű visszaemlékezését ismerjük? Közülük az egyik éppen a *Tiszatáj*nak abban a Radnóti-emlékszámban jelent meg, amelyben többek között Markovits Györgyi riportja, M. Pásztor és Csaplár tanulmánya is napvilágot látott. Markovits riportjában semmi olyat nem találunk, ami ne lenne benne a visszaemlékezésben, sőt! Szalai viszonylag hosszan ír a *Kortárs*ról is, végképp érthetlenné téve M. Pásztor tanulmányának beválogatását. (Szalai másik emlékezése: „Ulaika és Jeromos”, *Élet és Irodalom*, 1958, 25. sz. 10. l.)

De a kötetből nemcsak Szalai emlékezése hiányzik. Hiányzik még mindenekelőtt Kardos Györgyé („Az utolsó börtön”, *Élet és Irodalom* 1958, 44. sz. 5. l.), mely valóban megrendítő erővel idézi fel a bori munkatábor hangulatát. S érthetetlen Kozocsa Sándor „Emlékeimben...” című írásának mellőzése, mely ugyancsak a *Tiszatáj* már idézett számában jelent meg. Ebben a szerző többek között Radnóti műfordításainak egykori kiadási körülményeiről, s a munkaszolgálat alól való felmentése érdekében indított 1943-as, (sikertelen) akcióról tudósít bennünket. Kihagyását nem indokolhatja, hogy egy zárójeles megjegyzés erejéig saját, nem Radnóti-val kapcsolatol sérelmeit is előhozza. Ezenkívül kellő szelektálással mindenképpen helyet kaphatott

volna a kötetben egy-kettő a következő emlékezések közül is (melyek számát talán még szaporítani is lehetne): Hont Ferenc: A költő és a színház, Magyar Nemzet 1959, 104. sz. 4. l.; Trencsényi András: Gyermekkori emlék Radnóti-ról, Kortárs 1961 7. sz. 128–129. l.; Csillag István: Emlékezés Radnóti Miklósról, Tiszatáj 1962, 7. sz. 6. l.; és Vajda Sándor: Meg nem történt találkozás, Élet és Irodalom 1963, 12. sz. 3. l. Ezek ugyan nem olyan fontosak és érdekesek, mint az előbbieket, de a kötet összképét talán színesebbé tehetnék volna.

Legyünk igazságosak. A kötetnek vannak értékei: azok a valódi emlékezések, amelyek helyet kaptak benne. Közülük is kiemelkedik Baróti Dezsőé, mely azt kutatja, hogy milyen hatást tett Párizs Radnóti életművére. Személyes élményeit, a Radnóti-val közösen Párizsban töltött napok emlékét felidézve verseket elemez, s tévhiteket oszlat el – anélkül, hogy írása elveszítene az emlékezés fő vonzóerejét, a személyeséget és a líraiságot. De nagyon érdekes Berczeli A. Károly és Buday György vallomása is Radnóti zsegedi egyetemista éveiről. Így végső soron marad remény, hogy a könyv olvasói elsiklanak a hiányok felett, s az igazi emlékezések által közelebb kerülnek Radnótihoz, az emberhez és a költőhöz egyaránt.

Szajbély Mihály

Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. Bp. 1976. Kossuth K. 244 l.

Képzelnék el egy elsőéves bölcsészhallgatót, aki – tekintsünk el attól, hogy milyen konkrét célból – Kelet-Európa történetéből, kultúrájából szeretne általános műveltséget szerezni. Ha a történeti és irodalomtörténeti bibliográfiákban, a kurrens szakfolyóiratokban gazdag anyagot talál is, hamar rá kell döbbernie, hogy magyar nyelven alapvető kézikönyvek hiányoznak. Nincs mindegyik nyelvből például kétnyelvű nagyszótár, régióknak számos népének nem olvasható magyarul a története, a nemzeti irodalmakról készült összefoglalók sem elégték ki minden esetben a mai igényeket. A bibliográfiák öröndetesen szaporodó tételei, egy-egy nagyszabású vállalkozás nem feledtetheti, hogy milyen kevés a tájékozódási pontokat kijelölő, alapfogalmakat megmagyarázó „Einführung”. Föltétlenül szükség lenne ilyen összefoglaló áttekintésekre,

ha úgy tetszik, „emelt szintű” tudomány-népszerűsítésre. Makacsul továbbélő előítéletek, némelykor a publicisztikában is fölbukkanó téves nézetek ellen, s nem utolsósorban a régió irodalmával és történelmével foglalkozó kutatói bázis szélesítése érdekében.

Ezért üdvözölhetjük örömmel *Niederhauser Emil* vállalkozását, hogy a XIX–XX. századi balkáni viszonyok bemutatása (*Forrongó félsziget*, 1972.) után az egész kelet-európai térségben lezajló nemzetnévelési folyamatokról is áttekintést készített az igényes érdeklődők számára. Az újkori fejlődésnek arról a döntő szakaszáról, amikor ebben a térségben is kialakultak a modern nemzetek, minőségileg más körülmények között, mint kontinensünk nyugati felén. Hiába számít tudományos közhelynek a kelet-európai nemzetnévelési „mássága”, az itt élő népek közvéleményében mindmáig nem tudatosult kellő mértékben, s továbbra sem ritka az „Európa és mi” szembeállítás, amelyben a „mi” a történelem viharaiiban többnyire tártalanul küzdő népet, egy nemzetet jelent. Mintha régióknak nemzeti ideológiájában a „magaráhagyatottság”, a nemzeti katasztrófizmus és Európa utolérésének vágya nem olyan közös mozzanatok volnának, amelyek majdnem mindenütt föllelhetők.

Közel egy évszázadot kell végigpásztázni a szerzőnek, hiszen Kelet-Európa legfejlettebb nemzeti mozgalmait a XVIII. század végén, a felvilágosodás korában „indulnak”, a legkésőbb „ébredőknél”, a balti népeknél pedig csak a XIX. század második felében értek meg a körülmények a nemzeti célok megfogalmazására, vált lehetővé a modern nemzet kialakulása. A jelentős – és szükségszerű – fáziskésések nem teszik lehetővé a kronologikus tárgyalásmódot, *Niederhauser* a XIX. század eleji társadalmi, politikai, gazdasági helyzetet bemutató vázlat (*Utazás Kelet-Európa térképén*) után veszi sorra azt a feltétel- és célrendszert, amelyek meghatározó koordinátái között zajlott a nemzetnévelési folyamat. *A Születő nemzetek* cím alá sorolt következő fejezet külön-külön mutatja be az egyes népek által megtett utat, végül az epilógusban összegezi a történeti fejlődés e fontos szakaszának tanulságait, közös jellemzőit. Mivel a nemzetnévelési egyes esetei nem kis mértékben a korábbi történeti folyamat sajátosságai miatt különböznek, gyakran kellett korábbi eseményekre is visszapillantania – szaporítván az amúgy is rendkívüli mennyiségű tényanyagot (gondoljunk csak a jelentős történelmi személyiségek számára a

tizenhat kelet-európai nemzetnél). A kétféle keresztmetszet (a nemzeti ideológiák közös jellemzői, feltételek és célok, illetve az egyes népek útja) pedig némiképp szükségszerű átfedéseket eredményez.

Kelet-Európát mond a könyv címe, az újabb magyar történetírásban megszokott terminológiának megfelelően, rövid ismertetésünkben nem óhajtunk belebonyolódni a régió határainak problémakörébe, csupán annyit jegyünk meg, érdemes lett volna ezzel a kérdéssel (milyen elnevezéseket használ a nemzetközi szakirodalom, milyen alapon különítenek el régiókat a nemzetté válás korszakára vonatkozóan stb.) bővebben foglalkozni, hiszen különböző diszciplínák, a publicisztika sokféle megjelölést használ. Niederhauser a német államoktól keletre eső területeket érti Kelet-Európán (természetesen a poroszországi lengyeleket is tárgyalja), a három nagy többnemzetiségű császárság alattvalóit. Bemutatja tehát az európai Oroszország legfejlettebb nemzeti mozgalmait is, az oroszok kívül a balti népeket és az ukránokét külön alfejezetben vizsgálja (kimaradnak viszont a beloruszok).

Gazdag példaanyaga segít eligazodni az olvasónak a kelet-európai „nemzetiségi sakk-tábla” bonyolult etnikai viszonyai között, jól érzékelteti a szükségszerűen egymás ellen forduló nacionalizmusok törekvéseit, a múltnak azt a tanulságát, hogy etnikai alapon nem lehet igazságos határokat húzni térségünkben. Ismeretterjesztő céljának megfelelően a domináns nemzetté válási folyamatra helyezi a hangsúlyt, a tipikus *etnikum-nemzet-nemzeti állam* fejlődés szakaszait mutatja be. Így summázza az egyik legfontosabb régiókra jellemző jelenséget: „Kelet-Európában, legalábbis kezdeti formájában, egy kis csoport öntudatában már megvolt a nemzet, mielőtt állam a létrejött volna.” (242.

lap). Nenez a teljességet számon kéri egy ilyen sokrétű jelenségcsoportot alig 12 és fél íven föl-vázoló összegezéstől, mégis az az érzésünk, hogy a fő fejlődési típus mellett árnyaltabb kifejtést érdemelt volna azoknak a népcsoportoknak a sorsa, amelyek számarányuk, körülményeik következtében nem jutottak el az államnemzet szintre, vagy nem a XIX. században váltak nemzetté (pl. szorbok, macedónok), hiszen térségünkre, a múltban és ma is, a nemzetek mellett a nemzetiségek együttélése is jellemző.

A nemzeti ideológiában, jól tudjuk, Kelet-Európában kiemelkedő szerepet játszott a nemzeti nyelvű szépirodalom. A nemzetté válást elősegítő mozzanatok között szentel szerzőnk egy alfejezetet az irodalomnak és a színháznak is, nem a kelet-európai irodalomfejlődés sajátos minőségének bemutatására tesz elsősorban kísérletet, hanem az irodalom politikai-ideológiai funkciójának érzékeltetésére, szükségképpen csak a legfontosabbakra szorítkozik, nyomatékosan hangsúlyozza irodalmaink elkötelezettségét.

Szerzőnk igyekszik a nagy tényanyagot „könnyedén” kezelni, érdekfeszítő előadasmódjával bizonyára sok olvasót szerez majd magának. Kikerülhetetlen volt bizonyos esetekben az egyszerűsítés, csak a legfontosabb folyamatokra koncentrálhatott, néha így is előfordul, hogy egyes kifejezéseket, fogalmakat nem világít meg kellőképpen. Ritkán találkozhattunk elírásokkal, kisebb pontatlanságokkal (az első cseh bibliafordítás, a králici 1593-ban készült el, tehát nem a XIV. században – 35. l.; Az emigránsokból szervezett lengyel légiók élére nem Szaniszló Ágost király unokaöccse, József Poniatowski állt, hanem Dąbrowski tábornok – 113. l.). Egészében rendkívül hasznos munka, műfaját és remélhető közönségét tekintve alapvető hiányt pótol.

Kiss Gy. Csaba

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ач. П.</i> : Янош Римаи под псевдонимом Янош Бойго	1
<i>Биро, Ф.</i> : Самое восприимчивое поколение (Шандор Бароци и его друзья, писатели лейб-гвардейцы)	16
<i>Давидхази, П.</i> : Норма формального совершенства (Глава о критическом мышлении Яноша Араня)	32

Краткие содбшения

<i>Дуккон, А.</i> : Дневники Миклоша Киш Тотфалуши (1694—1702)	52
<i>Тербе, Л.</i> : Возникновение стихотворения «Легенда» и его место в поэзии Шандора Петёфи	61
<i>Беке, А.</i> : Теория иллюзии Пала Дюлаи	68
<i>Лендель, А.</i> : «Бекешмедеи Кёзлён» («Вестник района Бекеш») и Аттила Йожеф	74

Документация

<i>Селештеи, Н., Л.</i> : Псалмовник Эрдеди	83
<i>Олтвани, А.</i> : Неизданные письма и рукописи Кёльчеи	95

Обзор

Юлов Виктор: Вокруг Аркадии (<i>Фрид, И.</i>)	107
Рохони Золтан: Начало венгерского романтизма (<i>Вебер, А.</i>)	110
Немет Г. Бела: Борьба за существование и нация (<i>Векерди, Л.</i>)	112
Три сборника по теме анализ художественного произведения (<i>Грежа, Ф.</i>)	117
Балинт Шандор: Рождество, пасха, троида (<i>Варга, И.</i>)	121
Екел Пал—Папп Ференц: Статистика фонем всех поэтических произведений Э. Ади (<i>Кесеги, П.</i>)	122
Исповедь Дуная (<i>Сиклаи, Л.</i>)	124
Книги о коложварском журнале «Корунк» («Наша эпоха»), (<i>Помогач, Б.</i>)	127

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül, vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a KHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66,— Ft

1 szám ára: 13,— Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Ács, P.</i> : Rimay — comme Jean l'Errant	1
<i>Bíró, F.</i> : La génération la plus sensible. (Sándor Bátorczy et ses amis, les «écrivains — — gardes du corps»)	16
<i>Dávidházi, P.</i> : La norme de l'intégralité formelle articulée. (Un chapitre du système de pensée critique d'Arany)	32

Bullettin

<i>Dukkon, Á.</i> : Les calendriers de Miklós Tórfalusi Kis (1694—1702)	52
<i>Terbe, L.</i> : L'origine et le place du poème <i>Légende</i> dans la poésie de Petőfi	61
<i>Beke, A.</i> : La théorie de Pál Gyulai de l'illusion	68
<i>Lengyel, A.</i> : Le Bulletin du Comitát Békés (Békésmegyei Közlöny) et Attila József	74

Documents

<i>Szelestei N., L.</i> : Le recueil de chansons Erdődy	83
<i>Oltványi, A.</i> : Quelques lettres et écrits inédits de Kölcsey	95

Revue

Viktor Julow: Árkádia körül (Autour de l'Arcadie) (<i>Fried, I.</i>)	107
Zoltán Rohonyi: A magyar romantika kezdetei (Les débuts du romantisme hongrois) (<i>Wéber, A.</i>)	110
G. Béla Németh: Létharc és nemzetiség (Lutte pour l'existence et nationalité) (<i>Vekerti, L.</i>)	112
Trois volumes d'analyses d'oeuvres (<i>Greza, F.</i>)	117
Sándor Bálint: Karácsony, húsvét, pünkösd (Noël, Pâques, Pentecôte) (<i>Varga, I.</i>)	121
Pál Jékel—Ferenc Papp: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája (Une statistique des phonèmes des oeuvres poétiques complètes d'Endre Ady) (<i>Kőszeghy, P.</i>)	122
La confession du Danube (<i>Sziklay, L.</i>)	124
Livres sur la revue Korunk (Notre Époque) de Kolozsvár (<i>Pomogáts, B.</i>)	127

